

Magyar Földrajzi Társaság
Societas Geographica Hungarica
1872

FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK

GEOGRAPHICAL
REVIEW

140. évfolyam, 4. szám
2016

FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK

A Magyar Földrajzi Társaság tudományos folyóirata

Geographical Review • Geographische Mitteilungen
Bulletin Géographique • Bollettino Geografico • Географические Сообщения

Főszerkesztő
MARI LÁSZLÓ

Szerkesztők
EGEDY TAMÁS (felelős szerkesztő), BOTTLIK ZSOLT,
HORVÁTH GERGELY, PAPP SÁNDOR

Szerkesztőbizottság
FÁBIÁN SZABOLCS, GYÖRI RÓBERT, ILLÉS SÁNDOR,
STEVEN JOBBITT, KOZMA GÁBOR,
LÓCZY DÉNES, MUCSI LÁSZLÓ, SZABÓ GYÖRGY, TIMÁR JUDIT

Tudományos Tanácsadó Testület
BELUSZKY PÁL, FRISNYÁK SÁNDOR, KERÉNYI ATTILA,
KOC SIS KÁROLY, KOVÁCS ZOLTÁN,
MEZŐSI GÁBOR, PROBÁLD FERENC, VARAJTI KÁROLY

Szerkesztőség: 1112 Budapest, Budaörsi út 45. Telefon, fax: (06-1) 309-2683
E-mail: kozlemenyek@foldrajzitasasag.hu. Honlap: www.foldrajzitasasag.hu
Az EBSCO által indexált és az MTA X. Földtudományok Osztályán kiemelt státuszba
sorolt folyóirat.

TARTALOM / CONTENTS

Tematikus értekezések / Thematic studies

KÓSZEGI MARGIT: Kis népek nacionalizmusa az európai posztszovjet térségben: a krími tatárok és gagauzok / Nationalism of the small nations in the European Post-Soviet space: the Crimean Tatars and Gagauz	285
PETE MÁRTON: Határképző identitások, identitásképző határok a posztszovjet Kelet-Európában / Border-constructing identities, identity-constructing borders in the Post-Soviet Eastern Europe	296
BOTTLIK ZSOLT: A belarusz lakosság nyelvhasználatának etnikai földrajzi vizsgálata / Ethnic geographical investigation on the language use of Belarus population	312
CSINTALAN LILIAN–ERŐSS ÁGNES: A nemlét három árnyalata: a Kaukázus el nem ismert államainak kialakulása és kilátásai / Three shades of non-existence: different development paths and perspectives of unrecognized states in the Caucasus	328

Egyéb tanulmányok / Other studies

GINELLI ZOLTÁN: Az amerikai regionális földrajz kanonizálásának tudományföldrajzi körülményei a két világháború között / The canonization of interwar american regional geography from a geography of scientific knowledge perspective	346
HILBERT BÁLINT: Ausztria és Magyarország migrációs kapcsolata a dualizmus idején (1870–1910) / Migration relations between Austria and Hungary during the era of dualism (1870–1910)	362
BAKUCZ MÁRTA–KÖBLI ÁDÁM–HAJNAL KLÁRA: A gyógy- és termáluturizmus versenyképessége néhány közép-európai régióban / Competitiveness of spa tourism in Central European regions	376

KIS NÉPEK NACIONALIZMUSA AZ EURÓPAI POSZTSZOVJET TÉRSÉGBEN: A KRÍMI TATÁROK ÉS A GAGAUZOK

KÓSZEGI MARGIT

NATIONALISM OF THE SMALL NATIONS IN THE EUROPEAN
POST-SOVIET SPACE: THE CRIMEAN TATARS AND GAGAUZ'

Abstract

In the 21st century we have been witnessing fierce nationalistic ambitions on the European periphery of the former Soviet Union. Not only among titular nations with larger population but in some instances in smaller ethnic groups. The Ukrainian-Russian conflicts, the clashes between diverse national, power and economic interests in strategic fields have thrown a spotlight on small ethnic groups living there and also on their relationship with majority society.

Through exploring factors defining Crimean Tartar identity the current study presents national power ambitions influencing the ethnic identity and nationalism of small nations in the region. The ways power interest affects the formation of ethnic identity and the distinct ability thereof to incite nationalistic ambitions are explored in the study through focusing on the example of the Gagauz ethnic group of small population living in the south-west part of the post-Soviet region. The basis of the present study whereas nationalistic ambitions with features typical in the post-Soviet European region can also be detected in small nations is examined with the use of theories of nationalism.

Keywords: Post-Soviet region, ethnic and national identity, nationalism, Crimean Tatar, Gagauz

Bevezetés

Az Ukrajnában zajló polgárháború és a Krím-félsziget orosz katonai annexiója a közvélemény és a nemzetközi politika figyelmét egy olyan, a posztszovjet térségben formálódó társadalmi jelenség felé fordította, amelynek etnikai jellege és régióhoz köthető sajátosságai vitathatatlanok. A 21. században, az egykori Szovjetunió európai perifériáján hevesen fellángoló nacionalista törekvéseknek lehetünk tanúi. Ez a jelenség nemcsak a nagyobb lélekszámú államalkotó nemzetek, hanem bizonyos esetekben a kisebb népcsoportok körében is tetten érhető.

Az ukrán-orosz ellentét, az eltérő nemzeti, hatalmi és gazdasági érdekek ütközése stratégiai fontosságú területeken reflektorfénybe helyezheti az ott élő kis népeket, viszonyukat a többségi társadalomhoz. A Krím-félszigeten élő krími tatárok alig kétszázezer fős közössége így kerülhetett rövid időre a közmédia látóterébe, tudomást szerezhettünk tragikus történetükről, a fejük fölött zajló politikai és katonai eseményekhez való hozzáállásukról.

Jelen írás a krími tatárok identitástudatát meghatározó tényezők feltárása mentén mutatja be azokat a térségben jelentkező nemzeti jellegű hatalmi törekvéseket, amelyek formálják a kis népek identitását, nemzettudatát, nacionalizmusát. A hatalmi érdekek azonosságtudatot formáló szerepét, valamint nacionalista törekvéseket gerjesztő sajátosságát a térségben egy másik, az európai posztszovjet régió délnyugati részén élő, kis lélekszámú népcsoport, a gagauzok példáján keresztül mutatjuk be. Az írás alapvetését, miszerint a térségben a kis népek körében is nacionalista jellegű törekvéseknek lehetünk tanúi, amelyek az európai posztszovjet térséghez köthető sajátosságokat mutatnak, a nacionalizmus-elméletek segítségével vizsgáljuk.

A nacionalizmus-elméletekről

Nacionalizmus etnikai alapokon

A hazai tudományos közeg a nacionalizmust, mint társadalmi jelenséget etnikai alapon közelíti meg, ami sajátja annak a köztes-európai térségnek, amelynek hazánk is része (A. GERGELY A. 1997, SCHÖPFLIN GY. 2003, ROMSICS I. 1998). Az angolszász szakirodalom a 20. század második felében kihangsúlyozta az ún. állampolgári és etnikai nacionalizmus európai kettősét: előbbi karakterét az állam, a lakóhely és az állampolgári hűség adja, ami Nyugat-Európában jellemző gondolkodás, míg utóbbi estében a származás jelenti az összetartó erőt, és a kontinens keleti felének társadalmában vált leginkább meghatározó gondolattá (GELLNER, E. 1983; PLAMENATZ, J. 1973, SMITH, A.D. 1983). Ezt a felfogást a 20. század végtől viszont már több kritika is érte, ami főként az állampolgári nacionalizmus mítoszának dekonstrukciójában manifesztálódott (BRUBAKER, R. 1992, 1996, PIERRÉ-CAPS, S. 1997, YACK, B. 1999). Az új évezred kutatásai inkább erősítik azt a nézőpontot, hogy a nacionalizmusok általánosan rendelkeznek etnikai gyökerekkel (ERIKSEN, T.H. 2010; ATATÜRK, S. 2012, KENNEDY, J. 2016).

Fel kell azonban hívnunk a figyelmet arra, hogy a 20. század eseményei mégis eredményeztek sajátosságokat Európa keleti felében a nacionalizmusok tudományos vizsgálatában. Egyrészt a hazai szakirodalom, amely a keleti blokk ideológiai irányultsága okán a pártállami diktatúra időszakában egyáltalán nem beszélhetett nacionalizmusokról a térségben, a nemzetfelfogásban, az államnemzet és a kultúrnemzet kettősében fogalmazta meg az európai dichotómiát, majd annak kritikáját (ROMSICS I. 1998; A. GERGELY A. 1997; GEREBEN F. 2003; SCHÖPFLIN GY. 2003; BOTTLIK Zs. 2012). Másrészt a magyar földrajztudomány, amit a 20. század második felében fasiszta tudományként aposztrofált a pártállami vezetés, periféria helyzetéből és megbélyegzett státuszából csak nehezen mozdult a rendszerváltást követő évtizedekben is, ezért a nacionalizmusok vizsgálatában is óvatosan fogalmazott, tágabb kontextusba helyezve az ilyen jellegű kérdéseket (TIMÁR J. 2009; GYÖRI R. 2011).

Míg a nemzetközi tudományos irányzatok a kulturális földrajzi és a politikai földrajzi kutatásokban foglalkoznak a nacionalizmusokkal, hazánkban a politikai földrajz a fent említett okok miatt inkább elkerüli a nacionalizmus kérdéskörét, a kulturális földrajz pedig egyelőre nem is gyökerezett meg a hazai tudományos közegben. Az ilyen jellegű kérdésekkel sokkal inkább az etnikai földrajz foglalkozik, amelynek művelése már az 1980-as években lehetővé vált annak köszönhetően, hogy Trjosnyikov szovjet kutató kidolgozta e diszciplína alapjait, legitimálva ezzel a nemzeti jellegű kutatásokat (KOC SIS K. 1990). A hazai társadalomföldrajzban markáns irányzatként jelen lévő etnikai földrajz nem egymással ütköző nacionalista törekvéseket, hanem etnikai jellegű konfliktusokat vizsgál (pl. KOC SIS K. 1990, BOTTLIK Zs. 2008; 2010). Jelen tanulmány e megközelítéshez igazodva a tudományterületre jellemző etnikai narratíván belül kívánja elhelyezni a nacionalizmusok kutatását.

Az elítélt nacionalizmus

A modern nacionalizmus a 19. század nagy hatású szellemi irányzata, kötődése az európai kultúrkörhöz vitathatatlan. Kialakulása a francia forradalomhoz, az Egyesült Államok létrejöttéhez köthető és bejárta egész Európát, átformálta a politikai és közgondolkodást, területi mintázatai tükrözik az adott térségben lakó társadalmak sajátosságait (AGNEW J.

2003; HOBBSBAWM, E. J. 1990). Annak okát, hogy a vele együtt kibontakozó irányzatokat, a liberalizmust és a szocializmust is háttérbe szorította a 19. század végére, az eszmétörténettel foglalkozók abban látják, hogy a három közül a nacionalizmus tudta a legszélesebb társadalmi spektrumot átfogni, ezáltal a leghatékonyabb politikai erővé válni (HECHTER, M. 2000; AGNEW, J. 2003).

A nacionalizmus a 20. század eseményeinek tükrében, a második világháború után követendő mintából kifejezetten pejoratív fogalommá vált, vizsgálata tudományos körökben is perifériára szorult, nem csupán a keleti blokk országaiban (WILLIAMS, C.H. 2003). A társadalomtudósok nem vettek tudomást létéről, a bipoláris világrend, valamint a függetlenedő egykori gyarmatok problémái elterelték a tudományos közeg figyelmét (AGNEW J. 2003). Az 1980-as évektől, majd különösen a Szovjetunió és a szocialista tábor felbomlásától kezdve újra az érdeklődés középpontjába került. A jaltai világrendet szétfeszítő, sokszor polgárháborúkba torkolló ellentétek háttérében munkáló heves nacionalizmusok sokkolták a világ közvéleményét. Az északír és baszk szeparatista szervezetek merényletei után a Balkán és a Kaukázus is fegyveres konfliktusok színterévé vált, majd a 21. században az Ukrajnában zajló események mutatták meg a nacionalizmus árnyoldalát. Az Európába irányuló menekültáradat nyomán kiéleződő társadalmi problémák egyik markáns jellemzője a nacionalizmusok erősödése, ami akár az Európai Unió kereteit is szétfeszítheti.

Kétségtelen, hogy a nacionalizmus fogalmával a 20. században szervesen összefonódtak a fegyveres konfliktusok, gondolkodásmódja magában hordozza az ellentétek kiéleződésének lehetőségét, az érdekek és lehetőségek ütközését. Konfliktusok forrásává válhat a 21. század globalizálódó világában is, hiszen továbbra is a nemzetállami keretek adják a politikai és gazdasági kapcsolatrendszerek alapját, a társadalmak szerveződésének keretét (WILLIAMS, C.H. 2003). Ezért érdemes elméleti síkon is körüljárni azt, hogyan válik a nacionalizmus az identitás meghatározójává, politikai és hatalmi törekvések mozgatórugójává, társadalmi térfolyamatok alakítójává.

Identitás, etnicitás, nemzet, nacionalizmus

Mivel a nacionalizmus megjelenése a 19. századra tehető, a 20. században szokás volt egyfajta válaszként értelmezni a modernizációra, a kapitalizmus kibontakozására (ANDERSON, B. 2006; GELLNER E. 1983; RENNIE SHORT, J. 2003). Azonban a kollektív tudat olyan mélyebb rétegeivel hozható összefüggésbe, ami miatt az újabb kutatások már jobban hangsúlyozzák az identitással, a közösségek kulturális tényezőivel való kapcsolatot (CHATTERJEE, R. 1986; PECKHAM, R.S. 2001; WIEBE, R. 2000; AGNEW, J. 2003). Ezzel magyarázható bizonyos fokú függetlensége a gazdasági folyamatok alakulásától, ezért nem szorult perifériára a 21. században sem, sőt, sajátos változatai világszerte jelentkeznek.

A nacionalizmus értelmezésében kulcsszerepe van a közösségek identitásának, különösen az etnicitáshoz kapcsolódó kifejezésmódoknak (MARTIN, J. 2005). Jelen tanulmány az etnicitást olyan csoportkonstrukcióként értelmezi, ami valós vagy vélt közös származáson alapul, tehát az ember alapvető világlátásának, a „mi és ők” klasszikus megkülönböztetésének a megjelenési formája. Az etnicitás egyszerre feltételez befogadó és kizáró viselkedést: az etnikai csoport tagjai hiszik, hogy a közös származás és kultúra összeköti a közösséget, és egyben különböztövé teszi őket másoktól. A különbözőség eme társadalmi konstrukciója mélyen beágyazott a tudomány, a közvélemény és a politika diskurzusaiban egyaránt (BRESSEY, C. 2011).

Európában az etnikai identitás tradicionális forrása a nemzet eszméje, ami a kultúra összekötő ereje mentén közös értékeket fogalmaz meg (Cox, K. R. 2002). Európa keleti felében ezt a kulturális kötődést egészíti ki a közös származástudat, ezért itt a nemzet-

felfogás sokkal közelebb áll az etnicitáshoz. A közös értékek megfogalmazása mellett a nemzet igen erős területi dimenzióval is rendelkezik (WIEBE, R. 2000; MURPHY, A.B. 2002; SAPHIRO, M.J. 2003; WILLIAMS, C.H. 2003). A konkrét területhez való kötődés egyben a történelem, a kollektív emlékezet jelentőségét is növeli (PETE M. 2016).

A nemzethez köthető nacionalizmus a modern társadalmi és politikai formációk eszméje. A definíció sokféle lehet, de mindegyikben közös, hogy az összetartozás, a szolidaritás és az önazonosság érzését jelenti, amelyhez kapcsolódik egy konkrét földrajzi térhez kötött kollektív haza képe (WIEBE, R. 2000; MURPHY, A.B. 2002; AGNEW, J. 2003; SAPHIRO, M.J. 2003; WILLIAMS, C.H. 2003). Ennek megfelelően követjük nyomon a krími tatárok és a gagauzok példáján keresztül, hogy az erős etnikai alapokon (közös származástudaton) nyugvó nemzeti érzésük milyen speciális körülmények következtében kapcsolódott össze a kollektív haza képével és hogyan váltották ki ezek a külső hatások egyben a nacionalista törekvések erősödését.

A posztszovjet nacionalizmusok alakítója: az orosz birodalmi identitás alapvonásai

A cári orosz birodalmi gondolat

Az Orosz Birodalom építése a tatár iga lerázásával vette kezdetét a 15. században (HELLER, M. 1996). A Moszkva központtal egyesülő orosz területek a korábbi évszázadok defenzív politikája után sikeres és igen látványos *expanzióba* kezdtek a Mongol Birodalom romjain létrejött Arany Horda rovására. Az új állam azonban *mindenekelőtt európai* kívánt lenni, ezért hosszú ideig erejét nyugati területek és a szomszédok felé fordította. Ennek ellenére a keleti és a déli terjeszkedése szinte folyamatos volt. Különböző erőfeszítések nélkül zajlott Szibéria meghódítása a 16. századtól, a kozákok pedig a Fekete-tenger felé már a 17. század elején szereztek területeket az Oszmán Birodalom rovására (HELLER, M. 1996).

Az orosz identitás fontos tényezője, az *ortodox* vallás és egyház *vezető szerepének* átvétele e fenti időszakban gyökeresedett meg a közösségi tudatban. A bizánci örökség átvételét házasságkötéssel (bizánci hercegnővel) is szentesítették, Moszkva a harmadik Rómaként kívánta egyesíteni az alattvalókat. Később a 18. századtól az évszázadokon átívelő orosz-török háborúk hosszú sora nyomán vált egyre nyilvánvalóbbá az orosz igény a Fekete-tengerre, sőt, annak legnagyobb városára, Isztambulra (Konstantinápolyra). A háborúk nyomán az oszmánoktól elhódított terület, az ún. Novorosszija (Új-Oroszország) egyre nagyobb kiterjedésűvé vált a Fekete-tenger mentén. Hatalmas területi növekedést produkált az orosz állam II. (Nagy) Katalin több mint 30 éven át tartó uralkodása alatt, aki a sikeres „*görög terv*” mellett (ami a Fekete-tengert és Isztambult célozta meg) az I. Pétertől örökölt „*indiai tervet*” (Közép-Ázsia meghódítását) is melegen tartotta. A Krími tatár kánság beolvasztása mellett nyugatra Besszarábia, keletre a Kaukázus irányába is terjeszkedett az orosz birodalom a 18. és 19. században. A 18. századtól körvonalazódó, I. Péter és II. Katalin uralkodásához köthető orosz *birodalmi gondolat* lényegi elemévé vált a határok kikerekítésének munkája, az állam „természetes” határainak elérése (HELLER, M. 1996).

A szovjet birodalmi gondolat

A sztálini időszak kezdetén, a „gyökereztetés” időszakában még igen széles kulturális önállósággal bírtak a kisebbségek, azonban az 1930-as évektől már az *egységes szovjet nép* összeolvasztásának szellemében hozták az intézkedéseket (HELLER, M. – NYEKRICS

1996). A győztes második világháború után a *hazafiság* vált a kommunista párt legfőbb ideológiai fegyverévé. A haza (azaz a Szovjetunió, azaz a párt) odaadást és *hűséget* követelt meg a lakosságtól, de egyben győztesként, a fasiszta erők legyőzőjeként felsőbbrendűséget és *kiüldetéstudatot* is adott (HELLER, M. – NYEKRICS, A. 1996).

Ilyen körülmények között a cári önkényuralom gyarmatosító törekvéseit is átértékeltek és éppen azokat a kisebbségi mozgalmakat nyilvánították reakciónak, amelyek az önkénnyel szemben fejtettek ki ellenállást. A birodalmi gondolat így létjogosultságot nyert a Szovjetunióban is, miközben az ellenséggel szembeni *gyűlöletkeltésben* nem ismertek határokat (HELLER, M. – NYEKRICS, A. 1996). A tolerancia a kisebbségek felé a hosszú évtizedek propagandájának hatására nem vált követendő mintává sem az orosz öntudatban, sem a tagköztársaságok többségi társadalmában (pl. az ukrán identitásban sem).

Kis népek nacionalizmusa az európai posztsovjet térségben: a krími tatárok példája

A krími tatárok etnikai és nemzeti identitása

A krími tatár identitásban a közös származástudat és az ehhez köthető legitimációs erő Dzsingisz kán egykori Mongol Birodalmához kapcsolódik. A közösséget vezető *kánok* a legnagyobb területet egyesítő egykori nomád állam vezetőjétől származtatják magukat. Ugyan a mongol és a tatár szinonimaként jelenik meg a magyar köztudatban (és a középkori forrásokban), a Dzsingisz kán által egyesített mongol törzsekkel azonosított tatároknak valójában kevés közülük van a nagy keleti rokonokhoz. Az általuk beszélt tatár *nyelv*, amelyet különböző becslések szerint 6-8 millióan beszélnek ma is, az altáji nyelvcsalád török csoportjához tartozik (VOUTIRA, E. 2014). Az *iszlám* hívei a 14. században lettek, amikor az Arany Horda mongol birodalom fennhatósága alá tartoztak.

A Krími Tatár Kánság a 15. században jött létre, az Arany Horda szétesésekor. Sajátos identitásuk kialakulásában és a többi tatár közösségtől való elkülönülésükben több tényező is szerepet játszott. Míg a többi tatár népcsoport a 16. századtól kezdve fokozatosan a cári Oroszország alattvalója lett, a krími tatárok az *Oszmán Birodalom* adófizetői voltak. Katonai szolgálatuk fejében nagyfokú belső önállóságot élveztek közösségeik szervezésében egészen a 18. század második feléig. Ennek köszönhetően nyelvük és vallásuk mellett hagyományos nomád *életmódjuk* bizonyos elemei (hírhedt lovasságuk katonai ereje), valamint a területi kötődésüket erősítő mezőgazdasági tevékenységük (gyümölcs, szőlő és dohánytermesztésük) adja életvitelük sajátos karakterét. Az Oszmán Birodalom egyben bizonyos fokú kapcsolatot jelentett számukra az európai kultúrával, valamint az akkori iszlám világ központjaként a vallás *újító irányzataival* is.

A tatárok több évszázadon át félelmetes ellenségnek számítottak a tőlük északabbra elhelyezkedő orosz fejedelemségek számára. Számos alkalommal portyáztak területeiken, katonai erejükkel részt vettek hatalmi harcaikban. Az erős központi hatalmat kiépítő és intenzív expanziós politikát folytató cári Oroszország fokozatosan fordított ezen a helyzeten, végül az orosz-török háborúk egyik epizódjaként 1783-ban elfoglalta a Krími Tatár Kánságot (HELLER, M. 1996). Az *orosz hódítás* negatív változásokat hozott a krími tatárok életében, amely kollektív emlékezetükben a mai napig tovább él.

A Krím-félszigetet és a Fekete-tenger északi partvidékének egy részét magába foglaló területük stratégiai fontosságú volt az új hódítóknak. A bizánci (római) örökség eszméje elevenedik meg abban az orosz törekvésben, hogy a krími tatár települések a hellenisztikus múltat idéző klasszikus neveket kaptak: Akmecezt városából így lett Szimferopol

(ma a Krím-félsziget legnagyobb városa), Akhitarból pedig a krími háborúban a 19. században hírhedtté vált Szevasztopol, ma az orosz fekete-tengeri hadiflotta állomáshelye. A nagyobb városok közül csupán a krími tatárok fővárosa, a Krím-félsziget déli részén fekvő Bahcsiszeráj tarthatta meg tatár nevét (VOUTIRA, E. 2014).

A krími tatár közösségek létszáma a sorozatos orosz-török háborúk nyomán erőteljesen megcsappant, sokan választották a emigrációt az oszmán fennhatóságú területekre (WILSON, A. 2013). A helyben maradók viszonylagos *kulturális függetlenségüket* a 19. század végéig megőrizhették, ami pozitív változásokat hozott közösségeik életében. Az oroszországi iszlám legbefolyásosabb közössége a krími tatároké lett, akik az európai és a szláv kultúra felé is nagyobb nyitottságot mutattak és megváltozott viszonyokhoz igyekeztek alkalmazkodni. Az újíto szándék, a 19. századi kulturális *reformtörekvések* és a nyomukban éledező nemzeti jellegű mozgalmak is általuk terjedtek el keletebbre élő muszlim közösségekben is, miközben közösségeik életét számtalan módon korlátozta a központosító orosz hatalom.

A Szovjetunió megalakulása után még Lenin által létrehozott Krími Szovjet Szövetségi Köztársaságban a krími tatárok jelentős kulturális autonómiajogokat is érvényesíthettek. A sztálini érában viszont az 1930-as évektől már a szövetségi állam centralizációja került előtérbe, így a korábban kapott jogokat fokozatosan megnyirbálták, a *vallásüldözés* pedig közösségeiket sem kímélte (HELLER, M. – NYEKRIC, A. 1996). Az antiklerikális intézkedések egyet jelentettek számukra az alapvető közösségsszervező intézmények felszámolásával, közösségi kereteik szétzilálásával, korábbi vívmányaik teljes elvesztésével.

Kollektív emlékezetük leginkább meghatározó momentum a 20. század második felében kiteljesedő tragédiájuk. A második világháború eseményei gyökeresen forgatták fel életüket. A szovjet hadsereg katonái között a krími tatár férfi lakosság is jelen volt, így sokan kerültek hadifogságba a náci német hadsereg előrenyomulásakor. A német megszállók igyekeztek felhasználni minden nem orosz népet saját céljaik megvalósítása érdekében, ezért a krími tatároknak is engedélyezték nemzeti intézmények létrehozását, valamint az együttműködni hajlandó hadifoglyokból szervezetek egy krími tatárlégiót is. Ahogyan a többi oroszországi kisebbség estében, úgy a krími tatárok közösségeiben is voltak olyanok, akik az 1930-as évek megpróbáltatásai után felszabadítót láttak a németekben, ezért együttműködtek velük. Meg kell azonban azt is jegyezni, hogy a Szovjetunió előre lemondott a hadifoglyokról, eleve hazaárulóknak bélyegezte őket, így a visszatérés saját közösségeikbe lehetetlen volt.

Az ellenséggel való kollaborálás vádj a nem csupán a valódi együttműködőket érintette: a szovjet pártállami vezetés a krími tatár nép egészére mondta ki a kollektív *hazaárulás* bűnét. Büntetésük a *deportálás* lett. A Fekete-tenger partvidékéről eltávolították szinte az összes nem orosz népességet: a krími tatárokat és a krími őslakosokat, a görögöket, bolgárokat, kurdokat (VOUTIRA, E. 2014). A lakosokat marhavagonokra terelték és megindították őket kelet felé. A krími tatárok létszáma 1944-ben a különböző becslések szerint 180-200 ezer fő körüli volt. Nagy részüket (kb. 150 ezer fő) Üzbegisztán különböző tartományaiban szórták szét, legnagyobb közösségük Taskentben meghaladta az 50 ezer főt is (WILLIAMS, B.G. 2002). Kisebb részüket (akik főleg a hadifogoly férfiak voltak, kb. 30 ezer fő) Szibériába és az Urál vidékére deportálták.

Mi lett a sorsuk az 1943-44-ben deportáltaknak, akik elsősorban nők, gyerekek és idősek voltak? A sztálini propaganda jól működő gépezetének köszönhetően a szintén muszlim helyi lakosság ellenséggként fogadta az érkezőket, kövel dobálták meg őket, jól lehet pár év elteltével az iszlám révén a közös kulturális gyökerek segítették a megbékélést. Megejtő történetek szólnak a segítségnyújtásról, amikor háborúban megsebesült, sokszor megcsónkított férfiak érkeztek, feleségüket, gyerekeiket, szüleiket keresve. Sok

család azonban sosem találkozhatott újra. A krími tatár özvegyeket helyi muszlim férfiak adoptálták később (WILLIAMS, B.G. 2002). Sokan nem éltek túl a több ezer kilométeres utazást. A túlélők lettek az ún. „spectelepések”, akik a helyiektől elzárva éltek, a nap nagy részében dolgoztatták őket az ipari létesítményekben (HELLER, M. – NYEKRIC, A. 1996).

Az első évek rendkívül nehéznek bizonyultak. Egyrészt a szokatlan éghajlat és az új betegségek miatt, másrészt az ipartelepeken való embertelen munka okán. A főként vidéki, korábban mezőgazdasággal foglalkozó lakosság számára ez teljes életmódváltást jelentett. A közös vallás ellenére a „spectelepék elhagyásával (erre engedélyt kaptak 1957-ben) a beilleszkedésük sem volt egyszerű, hiszen a nyitottabb nyugatias felfogásuk számára idegen volt a közép-ázsiai, sokkal inkább hagyománytisztelő, zártabb vallási közösség.

Sztálin halála után a deportált népek (cssecsenek, ingusok, balkárok, karacsajok, kalmükkök) hazatérését hivatalosan is engedélyezték, sőt, 1956 novemberében határozatot hoztak nemzeti autonómiáik visszaállításáról is, azonban a krími tatárokról megfigyeltek (WILSON A. 2013). Alacsonyabb létszámukból adódóan eleve kisebb volt az érdekérvényesítő képességük, de a kis létszám akár előny is lehetett volna számukra. Ugyanakkor nem is nagyon várták őket haza. Oroszország és Ukrajna egyesítésének háromszázadik évfordulója alkalmából 1954-ben *Ukrajna* „megkapta ajándékba” a Krím-félszigetet és politikusai kifejezetten ellenezték a krími tatárok hazatérését.

A krími tatárok etnikai nacionalizmusa

Az európai kultúrával és az abban megjelenő 19. századi eszmékkel való találkozás sajátos terméke a krími tatárok nemzeti jellegű szerveződésének első megnyilvánulása, ami végül túlnőtt a közösség keretein. A pántörök eszme a krími tatár értelmiség kulturális *reformmozgalmának* terméke, ami Ismail Gaspirali (Ismail Gaszprinszkij) írásai révén indult az 1880-as években. Bár munkáiban a kulturális megújulást, az oktatás reformját, a felvilágosítást helyezte előtérbe, mégis ő fogalmazta meg Oroszország iszlám török népeinek „a nyelv, a hit és a tettek egységének” szükségességét, a pántörök mozgalom jelszavát.

A különböző török nyelvek egységesítésének igénye hajtotta őt nyelvi újító tevékenységében, amely során a különböző török nyelvek fonetikai különbségeit igyekezett minimalizálni. Terdzsümán (Fordító) nevű folyóiratában olyan egységesített török nyelvet használt, ami minden török nyelvű nép számára érthető volt az Orosz Birodalomban (éppen ezért igen nagy területen sikerült terjeszteni a lapot). Az oktatást megújító új módszertana, ami az arab nyelv tanításának megreformálása mellett világi tananyag megjelenését is eredményezte az iskolákban a birodalom határain túl is elterjedt, nem csupán a török nyelvű iszlám közösségekben. E változásokra azonban mindig rávetült a cári uralom árnyéka, ami a 19. századra már kifejezetten nemzeti jelleget öltött, így az *oroszosító törekvések* végül elnyelték a jótékony átalakulás emlékét.

A 20. század elején a pántörök eszme a pániszlamizmussal társult, ami minden oroszországi muszlim hívót célzott és a jogaikért való egységes fellépést szorgalmazta. A krími és volgai tatárok által kezdeményezett kongresszusokon azonban nem sikerült egységes programot alkotniuk, a nem török nyelvű hívők eleve közönnyel tekintettek a kezdeményezésre. Nem jutottak tovább a különböző népek *autonómia-igényének* megfogalmazásán sem, ami a kommunista hatalomátvétel után néhány éven belül kiüresedett szólam maradt csupán.

A krími tatár közösség 21. században élő nacionalizmusának alapjává azonban nem ez, hanem a *kollektív haza elvesztésének* élménye vált. A második világháború deportálása után hosszú évtizedekig nem térhettek haza, de kollektív emlékezetükben őrizték a „Zöld sziget” emlékét és a deportálás napján, május 18.-án minden évben megemlékezéseket tartottak (WILLIAMS, B.G. 2002). Jelszavukká vált: „Semmit sem felejtünk és semmit

sem fogunk felejteni.” A 20. század utolsó két évtizedének változásai számukra is megnyitották az utat: 1989-ben hivatalosan is engedélyezték a krími tatárok *hazatelepülését*. A közel 500 ezres közösség fele (250 ezer ember) választotta a nagy utat és a romantikus álmodozás után egyben a nagy kiábrándulást is (WILSON, A. 2013).

Egy olyan generáció tért vissza, aki már Közép-Ázsiában született és valójában sosem látta a Krím-félszigetet. Itt a helyi kommunista nómenklatúra heves ellenállását, lerombolt falvakat találtak. A déli parton nem is engedélyezték letelepedésüket. Mivel kimaradtak a kollektivizálásból, ezért az 1999-es privatizációból sem részesülhettek. Gazdasági, kulturális és politikai marginalizálódásuk mellett általános *ellenszenv* övezi őket. Az idegenellenesség sokáig élteti a régi szólamokat: akár emlékművekről, akár temetőkről legyen szó, a felfestett „hazaárulók” feliratok és a náci horogkereszteket ábrázoló falfirkák hamar megjelennek a krími tatárokhoz köthető helyszíneken (WILSON, A. 2013).

A krími tatár identitásban az ellopott terület jelenti a kollektív haza élményét, a 20. századi orosz törekvések, a konfliktusokat generáló átgondolatlan szovjet kisebbségi politika eredményeként vált a 19. században éledező, kulturális közösséget hirdető nemzeti érzésük sértett nacionalizmussá. Krím-félszigetre való visszatérésük az orosz és az ukrán többséggel szemben is erőteljes elkülönülést és *marginalizálódást* eredményezett, a tisztázatlan viszonyok ellehetetlenítik a békés egymás mellett élést, amit a félsziget orosz annexiója még bizonytalanabbá tett.

A nacionalizmus ellenpontja az európai posztszovjet térségben: a gagauzok példája

A gagauzok etnikai és nemzeti identitása

A krími tatárokkal ellentétben sokkal kevésbé ismert a Fekete-tenger északnyugati partvidékén élő, közel 200 ezer főt számláló gagauz népesség. Legnépesebb közösségeiket Moldovában, Gagauzia autonóm területén (kb. 150 ezer fő), valamint Ukrajna Odessza körzetében találjuk (KATCHANOVSKI, I. 2005). Etnikai identitásuk alapját adó közös származástudatukat meghatározza a titokzatos múlt, a legendák homályába vesző eredetmítoszok átörökítése. Nyelvük az altáji nyelvcsalád *oguz török* csoportjába tartozik, eredetük vitatott, több türk nép leszármazottjának tartják őket. Feltehetően a mongol hódítások nyomán kerültek Európa délkeleti szegletébe.

Identitásukban nyelvük és vallásuk egyaránt fontos szerepet játszik. A gagauzok, a területen élő török nyelvű rokonaikkal ellentétben *ortodox keresztények*. Korábban évszázadokig a Fekete-tenger nyugati partvidékén, főként Dobrudza területén éltek, még bizánci hatásra vették fel a középkorban az ortodox hitet (KATCHANOVSKI, I. 2005). Az Oszmán Birodalom megtúrta őket, hasonlóan a többi keresztény balkáni népekhez, akiket speciális adókkal (többek között a hírhedt gyermekadóval) sújtottak. A balkáni többi keresztény közösségtől a nyelvük, az Oszmán Birodalom muszlim alattvalóitól viszont a vallásuk különítette el őket. E tény eleve egyfajta perifériahelyzetet eredményezett számukra.

Marginalizált helyzetük a 18. században fordult válságosra, amikor a sorozatos orosz-török háborúk megkezdődtek a térségben és stratégiai helyzetük, és a birodalom területén élő ortodox keresztények aktivizálását szolgáló orosz propaganda nyomán az oszmán vezetés is keményebben lépett fel közösségeikkel szemben. Az orosz *cár* az ortodox hit előretolt bástyáinak nevezte őket is, noha nem voltak szlávok. Besszarábia (a Prut és a Dnyeszter közötti terület) elfoglalása után az orosz birodalom földeket ajánlott számukra az újonnan meghódított területen (KATCHANOVSKI, I. 2005). Mivel helyzetük rosszabbra

fordult az Oszmán Birodalomban, ezért a közösség nagy része az *elvándorlást* választotta, így kerültek orosz fennhatóság alá a 18. és 19. században.

A *kollektív haza* élménye a területváltás után az orosz államhoz kötődött, a gagauz nép számára az orosz cár adta a legitimációs erőt közös nemzeti érzésükhöz. A nyugalom időszaka és az önállóság évtizedei igen erős pozitív kötődéssel jelentkeznek a gagauzok kollektív emlékezetében az orosz vezetés felé, amit a későbbi események továbbberősítettek, mintegy átörökítettek a Szovjetunió felé is. Az első világháború ugyanis „tulajdonváltást” eredményezett a fejük felett: Besszarábiát *Romániához* csatolták (CROWTHER, W. 1991). Az 1940-ig tartó időszak számukra a háttérbe szorítást jelentette, negatív *diszkriminációt* hozott, hiszen a román állam az általuk román nemzetiségűnek tartott moldávokat helyezte előtérbe. A nemzetiségi kártyát ellenfeivel szemben remekül alkalmazó Sztálin viszont kifejezetten a moldávok gyengítése érdekében erősítette a gagauzok jogait a második világháború után, a főként Besszarábia területéből létrehozott Moldova Szovjet Szövetségi Köztársaság területén.

A gagauzok etnikai nacionalizmusa

A gagauzokat tehát elkerülték a második világháború végén a szovjet állami vezetés parancsára végrehajtott deportálások, így számukra az identitásukban jelen lévő negatív kollektív élmény nem ehhez az eseményhez, hanem a román államban elszenvedett diszkriminatív intézkedésekhez kötődik. A területük Szovjetunióhoz való visszacsatolása utáni ínséges éveket (amikor az éhínség hatalmas méreteket öltött Moldovában) a háború, és nem az „új gazda” negatív hatásaként élték meg. A fent említett sztálini megosztó politika révén helyzetük is jobbra fordult a pártállami diktatúra idején, annak ellenére, hogy Moldova mindvégig a Szovjetunió egyik legelmaradottabb szövetségi köztársasága maradt.

Miközben a Szovjetunió széthullása után az alig 34 ezer km² területű és 3,5 millió lakossal rendelkező Moldova a függetlenség mellett döntött, területét szeparatista erők feszítették szét. Nemcsak a de facto függetlenedett Transznisztria (Dnyeszter Menti Köztársaság) áll igen erőteljes orosz befolyás alatt, hanem Az 1980-as évek zűrzavaros eseményeiben a gagauzok is felléptek jogaik védelmében, aminek eredményeként az 1990-es évek elején autonóm területet alakítottak ki számukra Moldova déli részén. A mélyszegénységben élő gagauzok az *autonómia* kivívása mellett fenntartják azt a jogot, hogy Moldova és Románia esetleges egyesülésekor, illetve Moldova európai uniós csatlakozása esetén kinyilvánítsák függetlenségüket, valamint az Orosz Föderációhoz való csatlakozási szándékukat (CLAPP, A. 2016).

A gagauz nemzeti érzésben a kollektív emlékezet hatására kiemelkedő fontosságot kap az orosz vezetéshez fűződő *pozitív attitűd*. Közös hazájuk létét immáron háromszorosan erősítette meg a cári orosz vezetés, a szovjet hatalom és rendszerváltás után segítséget nyújtó orosz állam. Ennek tükrében értelmezhető nem csupán az *oroszbarátságuk*, hanem kifejezetten a szovjet állami keretek iránti nosztalgiájuk is, amivel a térségben kakukktójának számítanak. A választási eredmények alapján is deklarált barátságukat a szomszédos Oroszország is gerjeszti minden lehetséges módon, jelentős propaganda-hadjáratokkal (CLAPP, A. 2016).

Összefoglalás

Az *európai posztsovjét* térségben jelentkező nacionalista törekvések olyan közös jellemzőkkel bírnak, amelyek mentén körvonalazódik egy jellegzetesen *posztsovjét nacionalizmus*. A közös jellemvonások mögött a leginkább meghatározó a legnagyobb

társadalmi potenciállal rendelkező orosz birodalmi identitás, amely a térségben évszázadok óta a hatalom birtokosa, a kollektív emlékezetet meghatározó események legfőbb mozgatója. Egyszerre táplálkozik a cári birodalmi törekvésekből és a népeket megmentő szovjet küldetéstudatból.

A mindenkori orosz politika markánsan befolyásolta az itt élő népek identitástudatát, tudatos megosztó politikája elősegítette a kis népek nemzettudatának erősödését, törekvései sokszor kiszámíthatatlan negatív (vagy éppen pozitív) következményei erősítették a *nacionalista törekvéseket*, amelyek etnikai konfliktusokat generáltak a térségben.

A *krími tatárok* közössége számára az orosz *fennhatóság* egyszerre jelentette a függetlenség elvesztését és az európai modern eszmékkel és kulturális hatásokkal való találkozás lehetőségét. A kettősség a 20. században vált egyértelműen *negatívvá* az irántuk megnyilvánuló hatalmi döntések nyomán, miközben egyben a kollektív haza iránti kötődésük kialakulását is eredményezte.

A *gagauzok* esetében a területi legitimáció a cári birodalmi, a szovjet diktatórikus és a moldávokkal szemben érvényesített orosz törekvésekhez egyaránt köthető, nemzeti érzésük a mindenkori orosz *vezetéshez* kötődik. Sajátos függő helyzetük kifejezetten *pozitív* helyet kap identitásukban, így nacionalizmusuk oroszbarát jellege Moldova többségi nemzete felé jelent elkülönülést és konfliktusforrást.

KÓSZEGI MARGIT

ELTE TTK Földrajz- és Földtudományi Intézet, Budapest

margit.koszegi@ttk.elte.hu

IRODALOM

- A. GERGELY A. 1997: Kisebbség, etnikum, nacionalizmus. – MTA PTI, Budapest. 176 p.
- AGNEW, J. 2003: Nationalism. – DUNCAN, J. S. – JOHNSON, N. C. – SCHEIN, R. H. (ed.) A Companion to Cultural Geography. pp. 223–237.
- ANDERSON, B. 2006: Elképzelt közösségek: gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről. – L'Harmattan: Atelier, Budapest. 190 p.
- ATATÜRK, S. 2012: Regimes of Ethnicity and Nationhood in Germany, Russia and Turkey. – Cambridge University Press, Cambridge. 304 p.
- BOTTLIK Zs. 2008: A koszovói válság etnikai földrajzi vonatkozásai. – Földrajzi Közlemények. 132. 3. pp. 291–306.
- BOTTLIK Zs. 2010: Az etnikai térfolyamatok háttere Bosznia-Hercegovinában. – Földrajzi Közlemények. 134. 4. pp. 443–461.
- BOTTLIK Zs. 2012: Etnikai földrajzi kutatások a Kárpát-Balkán régióban. – SZÁM-TÉR-KÉP, Budapest. 208 p.
- BRESSEY, C. 2011: Race/Ethnicity. – AGNEW, J. A. – LIVINGSTONE D. N. (ed.): The SAGE Handbook of Geographical Knowledge. SAGE, London. pp. 418–429.
- BRUBAKER, R. 1992: Citizenship and Nationhood in France and Germany. – Harvard University Press, Cambridge. 288 p.
- BRUBAKER, R. 1996: Nationalism Reframed. – Cambridge University Press, New York. 216 p.
- CHATTERJEE, P. 1996: Nationalist thought and the Colonial World: A Derivative Discourse. – University of Minnesota Press, Minneapolis. 181 p.
- CLAPP, A. 2016: Drama on the Dniester. – National Interest. pp. 32–40.
- COX, K. R. 2002: Political Geography. Territory, State and Society. – Blackwell, Oxford. 382 p.
- CROWTHER, W. 1991: The politics of Ethno-National Mobilization: Nationalism and reform in Soviet Moldavia. – The Russian Review. 50. 2. pp. 183–202.
- ERIKSEN, T. H. 2008: Etnicitás és nacionalizmus. – Gondolat, Budapest. 268 p.
- GELLNER, E. 1983: Nations and Nationalism. – Cornell University Press, New York. 152 p.
- GEREBEN F. 2003: Vallási és nemzeti identitás Közép-Európában. – ÁBRAHÁM B. – GEREBEN F. – STEKOVICS R. (ed.): Nemzeti és regionális identitás Közép-Európában. pp. 48–57.

- GYÓRI R. 2011: A múlttal való tudományos leszámolás – Eötvös collegista geográfusok az 1950-es években. – HORVÁTH L. – LACZKÓ K. – TÓTH K. – PÉTERFFY A. (szerk.): *Lustrum*. Typotex – Eötvös Collegium, Budapest. pp. 288–311.
- HECHTER, M. 2000: *Containing Nationalism*. – Oxford University Press, Oxford. 272 p.
- HELLER, M. 1996: *Az Orosz Birodalom története*. – Osiris, Budapest. 667 p.
- HELLER, M. – NYEKRICHS, A. 1996: *A Szovjetunió története*. – Osiris, Budapest. 610 p.
- HOBBSBAWM, E.J. 1990: *Nations and Nationalism since 1780*. – Cambridge University Press, New York. 212 p.
- KATCHANOVSKI, I. 2005: Small Nations but Great Differences: Political Orientations and Cultures of the Crimean Tatars and the Gagauz. – *Europe-Asia Studies*. 57. 6. pp. 877–894.
- KENNEDY, J. 2016: John Porter Lecture: Liberal Nationalisms Revisited. – *Canadian Review of Sociology*. 53.1. pp.7–25.
- KOLOSOV, V. 2003: *After Empire: Identities and Territorialities in the Post-Soviet Space*. – AGNEW, J. – MITCHELL K. – TOAL, G.: *A Companion to Political Geography*. Blackwell, Oxford. pp. 251–268.
- KOCIS K. 1990: *Geograficeszkij enciklopediceszkij szlovar*. 2. – *Földrajzi Értesítő*. 39. 1-4. p. 150.
- KOCIS K. 1993: A kárpát-medencei etnikai konfliktusok háttéréről. – *Juss*. 6. 1-2. pp. 199–211.
- MARTIN, J. 2005: *Identity*. – ATKINSON, D. – JACKSON, P. – SIBLEY, D. – WASHBOURNE, N. (ed.): *Cultural Geography*. I.B. Tauris, London. pp. 97–102.
- MURPHY, A.B. 2002: National claims to territory in the modern state system: geographical considerations. – *Geopolitics*. 7. pp. 193–214.
- MURRAY, S. 1997: *Not on Any Map: Essays on Postcoloniality and Cultural Nationalism*. – University of Exeter Press, Exeter. 192 p.
- RENNIE SHORT, J. 2003: *An Introduction to Political Geography*. – Routledge, London. 178 p.
- SAPHIRO, MI. J. 2003: *Nation-states*. AGNEW, J. – MITCHELL, K. – TOAL, G.: *A Companion to Political Geography*. – Blackwell, Oxford. pp. 271–288.
- PIERRÉ-CAPS, S. 1997: soknemzetiségű világunk. Közép- és Kelet-Európa nemzeti kisebbségeinek jövője. – Kossuth, Budapest. 221 p.
- PETE M. 2016: A mai nemzetállami területek kialakulásának sajátosságai Kelet-Közép-Európában. – *Földrajzi Közlemények*, 140.1. pp. 13–25.
- PECKHAM, R.S. 2001: *National Histories, Natural States: Nationalism and the Politics of Place in Greece*. – I.B. Tauris, London. 256 p.
- PLAMENATZ, J. 1973: Two Types of Nationalism. – KAMENKA, E. (ed.): *Nationalism*. Australian National University Press, Canberra. pp. 22–37.
- ROMSICS I. 1998: *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és a 20. században*. – Napvilág Kiadó, Budapest. 420 p.
- SMITH, A. D. 1986: *The Ethnic Origins of Nationalism*. – Blackwell, Oxford. 312 p.
- SCHÖPFLIN GY. 2003: A modern nemzet. – *Attraktor*, Máriabesnyő-Gödöllő. 180 p.
- TIMÁR J. 2009: Communist and Post-Communist Geographies. – KITCHIN R. – THRIFT N. (eds.): *International Encyclopedia of Human Geography*. 1. Elsevier, Oxford. pp. 214–220.
- WIEBE, R. 2000: *Imagined Communities: Nationalist Experiences*. – *Journal of the Historical Society*. 1. 1. pp. 33–63.
- VOUITIRA, E. 2014: Ideology, History and Politics in Service of Repatriation. Focaal. – *Journal of Global and Historical Anthropology*. 70. pp. 37–48.
- WILLIAMS, B.G. 2002: Hidden ethnocide in the Soviet Muslim borderlands: the ethnic cleansing of the Crimean Tatars. – *Journal of Genocide Research*. 4. 3. pp. 357–373.
- WILLIAMS, C. H. 2003: Nationalism in a democratic context. – AGNEW, J. – MITCHELL, K. – TOAL, G.: *A Companion to Political Geography*. Blackwell, Oxford. pp. 356–377.
- WILSON, A. 2013: *The Crimean Tatars: A Quarter of a Century after Their Return*. – *Security and Human Rights*. 24. pp. 418–431.
- YACK, B. 1999: *The Myth of the Civic Nation*. – BEINER, R. (ed.): *Theorizing Nationalism*. Suny Press, New York. pp. 103–118.

HATÁRKÉPZŐ IDENTITÁSOK, IDENTITÁSKÉPZŐ HATÁROK A POSZTSZOVJET KELET-EURÓPÁBAN

PETE MÁRTON

**BORDER-CONSTRUCTING IDENTITIES, IDENTITY-CONSTRUCTING BORDERS
IN THE POST-SOVIET EASTERN EUROPE**

Abstract

The rise of national as well as territorial identities resulted in the profound reconfiguration of the political map of Eastern Europe in the course of the 20th century. Nevertheless, struggle for the establishment of new states based on such identities is still observable nowadays, first and foremost in the area of the former Soviet Union. The seemingly newly emerging territorial frameworks are however in most cases based on historical-cultural dividing lines inherited from past spatial divisions. In this study we aim at exploring and introducing some internal fracture lines of Eastern European post-soviet countries, called *phantom borders* which are barely noticeable in everyday life although they are formed by significant dissimilarities of collective social attitudes and may also be the forerunners of the future fragmentation of actual state territories.

Keywords: phantom borders, geopolitics, identity, post-Soviet

Bevezetés

Európa keleti fele a 20. század folyamán alapvető politikai földrajzi változásokon ment keresztül, mely változások azóta sem értek véget, sőt újult erővel napjainkban is zajlanak. A tágabb értelemben vett Kelet-Európa – értve ez alatt a klasszikus „Elbától keletre” található Európát – társadalmainak térbeli keretei a második világháború után, a szocializmus évtizedei alatt szilárdnak és állandónak hatottak. Ugyanakkor az autoriter rendszerek összeomlása, a nagyhatalmi, elsősorban orosz befolyás visszaszorulása, s az egyes etnikai és vallási csoportok közötti, mély történelmi gyökerekkel bíró konfliktus – melyeket a szocializmus időszaka évtizedekre konzervált – újjáéledése kimozdította sarkaiból a látszólagos állandóságot. A térség az 1990-es évektől nagyfokú politikai földrajzi fragmentálódás térszíne lett: a rendszerváltás idejének 8 szocialista berendezkedésű állama területén napjainkra 21 szuverén és négy el nem ismert állam (Transznisztria, Krím, Donyeck, Luhanszk) található, nem is beszélve az egyre növekvő számú vitatott hovatartozású, illetve szeparatista törekvések célkeresztjében álló területekről (Novi Pazar-i Szandzsák, Presevó-völgy, Tetovó térsége, stb.).

Az átalakulás jelentős részben köthető a nemzeti identitások hangsúlyossá válásához, illetve ezek megerősödéséhez, melyek eredményeként újabb népcsoportok lépnek fel az önálló nemzetállam kialakításának igényével, új határokat húzva ezzel az európai integráció előrehaladásával párhuzamosan. E határok azonban valójában szinte soha sem teljesen újak, hanem valamilyen történelmi előzménnyel bírnak, korábban már léteztek valamilyen formában; nemzetállami határként való meghúzásuk tehát egyfajta „újrahasznosítás”, az aktuális politikai-hatalmi célok érdekében. Ezzel együtt a múlt szunnyadó határvonalai akár a nem túl távoli jövő új államhatárait is jelenthetik.

Jelen tanulmányunk keretében a poszt-szovjet térségre vonatkozóan kívánjuk bemutatni, milyen jelentőséggel bírhatnak korábbi időszakok állami lehatárolásai a jelen geopolitikai változásaihoz kapcsolódóan. Emellett felvázoljuk egy olyan vizsgálati keret lehetőségét,

mely révén tanulmányozható, hogyan képesek e korábbi határok újra előbukkanni abban a poszt-szovjet kelet-európai térségben, mely az elmúlt évtizedek során gyökeres társadalmi átalakuláson ment keresztül. Ehhez segítségül hívjuk a fantomhatár koncepcióját is, melyet a legutóbbi közelmúltban dolgoztak ki (V. HIRSCHHAUSEN, B. ET AL. 2015), és amely alapvetően átformálhatja a történelmi múlthoz fűződő viszonyulásunkat.

Problémafelvetés, célkitűzés és a vizsgált terület

A következőkben a 19. századi és még korábbi időkben létező, ám a 20. században megszűnt államhatárok térségi identitást formáló szerepét kívánjuk bemutatni a poszt-szovjet kelet-európai államok, ezen belül is elsősorban Belarusz, Moldova és Ukrajna vonatkozásában. Ehhez segítségül hívjuk a fantomhatár fogalmát és koncepcióját, melyet az elmúlt években dolgoztak ki részletesen, és a témához kötődően számos kutatás jelent meg főként Kelet-Közép-Európa vonatkozásában. Mint azonban látni fogjuk, e kutatások elsősorban az egykori Szovjetuniótól nyugatra fekvő államokat vizsgálják, s alig találni olyan szakirodalmat, ami ebből az aspektusból a poszt-szovjet államokat kutatná. Ugyanakkor az elmúlt évek ukrainai eseményei éppen ezen országcsoport államainak területi instabilitására világított rá. Bár harci cselekmények leginkább Ukrajnában folynak, nincs okunk feltételezni, hogy a másik két államban a következő években nem törnek ki nyílt konfliktusok.

Célunk tehát, hogy feltárjuk a három említett országban húzódó főbb belső térbeli, valamint társadalmi-kulturális törésvonalakat, megismertessük ezek történeti hátterét és rámutassunk aktuális társadalmi mögöttes tartalmukra is. E célkitűzés megvalósítása érdekében a következőkben röviden bemutatjuk a kelet-európai térséget jellemző nemzeti és térségi identitások kialakulásának történeti hátterét. Ezután a fantomhatár-koncepciót ismertetjük, s világítunk rá jelentőségére a kelet-európai politikai földrajzi változások megértésében. E koncepció segítségével kívánjuk azután értelmezni a poszt-szovjet kelet-európai államok belső törésvonalait, s a vizsgálati eredményeket igyekszünk a tágabb geopolitikai keretben elhelyezni.

Kelet-Európa politikai földrajzi átalakulása

Európa keleti felének önálló társadalom- és gazdaságfejlődéséről könyvtárnyi, köztük több földrajzos által írt szakirodalom áll rendelkezésre (pl. BIBÓ I. 1986; RING É. 1986; ROMSICS I. 1998; NIEDERHAUSER E. 2001; BOTTLIK Zs. 2012; BOTTLIK Zs.–KÓSZEGI M. 2012; BERKI M. 2014, stb.). A keleti és nyugati fejlődési típusok elkülönülését a korábbiakban már részletesen tárgyaltuk (PETE M. 2016), ezért erre jelen írás keretei között nem térünk ki. A sok esetben leegyszerűsítő „felvilágosult Nyugat” és „barbár Kelet” szembeállítás dekonstruálásán túl azonban aligha cáfolható tény, hogy számos, a nyugati kultúrkörhöz – Nyugat-Európához és Észak-Amerikához – köthető eszmerendszer Európa keleti területeit csak megkésve érte el. A modern nemzetfelfogás és a nemzetállami eszme esetében ez a 19., de még inkább a 20. században történt meg, s formálta át a makrotérség társadalmi és gazdasági térszerkezetét. A mai poszt-szovjet kelet-európai térségben – mely jelentős, ám nem teljes mértékben egybeesik a 20. század eleji Orosz Birodalom területi kiterjedésével – leginkább e századfordulós időszak folyamán jelentek meg a nemzeti mozgalmak (PÁNDI L. 1997).

A nemzeti identitások nem voltak területileg eleve adottak, sokkal inkább az egyes társadalmak termelték ki őket, megfelelő földrajzi körülmények között (AGNEW, J. 2009). Ez

összhangban áll a konstruktivista nemzetfelfogás képviselőinek (pl. KEDOURIE, E. 1960; GELLNER, E. 1983; HOBBSAWM, E. – RANGER, T., 1983; SMITH, A. D. 1991; ANDERSON, B. 2006) nézetével, akik szerint ugyanis a nemzet nem öröktől fogva létező, hanem a modernizáció (iparosodás, városiasodás, politikai modernizáció, szekularizáció, tömegoktatás) terméke (ROMSICS I. 1998). Az Agnew által említett földrajzi körülmények pedig térségről térségre, illetve időről időre eltértek egymástól. Alapvető fontosságú a nemzeti identitások számára minden időszakban egy stabil térbeli keret megléte, mely megteremti a „kívül” és a „belül” kettősségét, lehetőséget adva kifelé az elkülönülés, befelé pedig a hasonulás számára. E földrajzi keret sokféle pl. természetföldrajzi elemek által meghatározott is lehet, ám a természeti elemek határként való hasznosítása is társadalmi produktum „*a hegyek akkor váltak határrá, ha az adott kontextusban kommunikált narratíva a hegyek túloldalán élők esetében Másokról, míg a hegyek ezen oldalán élők esetében Rólunk beszélt*” (EDER, K. 2006: 266.). Az elmúlt évszázadok azt mutatják, hogy az államterület az, amely leginkább meghatározó a kollektív társadalmi identitások kialakulása számára.

Az államterület, mint stabil földrajzi keretrendszer kialakulása és megszilárdulása hosszú időszak folyamata. A modern Nagy-Britannia például a kezdetben csak igen korlátozott regionális bázisra támaszkodó angol uralkodók mintegy 600 éven át tartó harca és dinasztikus öröklődése eredményeként jött létre mai kiterjedésében (AGNEW, J. 1994), de hasonló folyamat játszódott le Franciaországban is (lásd ELIAS, N. 1987), ahol az Île-de-France uralkodói ugyancsak hosszú évszázadok harca eredményeként a 18. század elejére megszilárdították uralmukat a mai Franciországnak nagyjából megfelelő országterületen.

Az államterület kollektív társadalmi beépülésében nagy szerepe van a társadalmi narratíváknak. A narratívák, közös történetek mesélése az a folyamat ugyanis, amely maga után von egy bizonyos társadalmi kapcsolatrendszert és egy olyan teret alakít ki, amelyben e történetek keringenek. A közös történetek tehát meghatároznak egy kommunikatív, szimbolikus teret, amelynek lakóit elsősorban a kollektív narratíván alapuló identitás köti össze (EDER, K. 2006). MANN, M. (1984) pedig további négy olyan munkaszervezési technikát emelt ki, amelyek szorosabbra vonják a kötelékeket egy adott államterületen belül, ezzel együtt pedig ki is rekeszthetik a területen kívüli szereplőket. Ezek leginkább: az állami tevékenységek közötti, központilag irányított munkamegosztás, a központilag irányított oktatás, amely révén a rögzített üzenetek (pl. törvények, vagy akár a nemzeti öntudat) az állam egész területén eléri a lakosságot; a pénzkibocsátás, valamint a mértékegységek egységesítése, amelyek révén az állam saját területén megteremti az árucseré alapvető feltételeit; valamint az üzenetek továbbítását, a lakosság közlekedését és az erőforrások elszállítását lehetővé tevő úthálózat, hajózás, távközlés stb. kiépítése. Mann *infrastrukturális hatalomnak* nevezi az e technikák összességén alapuló irányítási lehetőséget, melyek mind az egységes nemzetállam megteremtése irányában hatottak (MANN, M. 1984).

Az említett nyugat-európai térséghez képest Európa keleti felében a kora újkor jóval kevésbé teremtette meg a *stabil állami keretek* közötti egzisztálás lehetőségét. Az Oszmán Birodalom előretörése a 15-16. században alapjaiban formálta át a nagytérség államszervezeteinek rendszerét. A nagyhatalmi geopolitikai csatározások ütközőzónájába került, a térség korábbi gyenge, kevésbé szilárd belső struktúrákkal rendelkező közép- és kisállamai nem tudták megőrizni függetlenségüket, hanem beolvadtak a nagy birodalmakba, így a Habsburg és Oszmán, majd a később az Orosz és a Német Birodalomba, de legalábbis azok függő területeivé váltak. Az erőviszonyok váltakozása e nagyhatalmak között, főleg ez utóbbi kettő javára, azután a határvonalak folytonos eltolódásához, áthelyeződéséhez vezetett, amely a stabil térbeli keretek kialakulása ellen hatott. Viszonylagosan stabil határok leginkább a 19. század folyamán, a nagyhatalmak közötti egyensúly időszakában voltak megfigyelhetők. Ezeket azután az 1. világháborút követő békeszerződések alap-

jaiban rendezték át, mely átrendeződés a négy nagyhatalom közül a Szovjetunó képében újraszerveződő orosz államalakulatot érintette a legkisebb, bár korántsem elhanyagolható mértékben.

Ugyanezen időszak, vagyis a 19. század jelentette a nyugati kultúrkörben a *nemzeti identitások* kialakulásának fő időszakát. Franciaországban, valamint az Egyesült Államokban ekkorra már előrehaladott állapotban volt a meglévő államkeretben élő különböző kulturális háttérrel rendelkező népek koherens politikai közösségé kovácsolása az állam által promótált közös identitásforrásokhoz való kötődés révén. Német és olasz területeken pedig a különböző állami keretek között élő, ám egymáshoz igen hasonló kulturális háttérrel rendelkező népcsoportok egy-egy erős állam – Poroszország, illetve Piemont – vezetésével, egy nemzeti projekt keretében néhány évtized leforgása alatt álltak össze egységes nemzetállammá. A francia és észak-amerikai fejlemények az államnemzet – a meglévő államkeret nagyobb, mint amit az államalkotó népcsoport kitölt – a német és olasz egyesülések pedig a kultúrnemzet – a nemzetet az azonos nyelvet beszélő és kulturális értékeket valló népek alkotják, függetlenül attól, melyik országban élnek – felfogásokat tükrözik. Közös jellemzője volt e két irányzatnak, hogy csak akkor tekintették megvalósultnak a nemzetállamot, ha a nemzet valamennyi tagját képes volt integrálni. Az államnemzet-felfogás ezt az adott országterületen belül élő népesség minél erősebb kohéziójának megteremtése, azaz minél hatékonyabb nyelvi, vallási, kulturális és politikai homogenizációja révén kívánta elérni, a kultúrnemzetek pedig arra törekedtek, hogy a nemzet valamennyi tagját egy államon belül egyesítsék. Ennek megfelelően a két felfogás különböző módon ugyan, de alkalmassá vált arra, hogy meghatározott politikai-hatalmi célok legitimációját szolgálja: az államnemzeti az asszimilációét, a kultúrnemzeti pedig a területi expanzióét, attól függően, hogy az aktuális államterület nagyobb vagy éppen kisebb, mint a domináns népcsoport – nemzet – által benépesített terület.

KOHN, H. (1955; 1967, idézi SMITH, A. D. 1991) nyomán elterjedté vált, hogy az államnemzetet mint *nyugati* (polgári), a kultúrnemzetet pedig mint *keleti* (etnikai) típus különböztetik meg, utalva arra, hogy előbbi Észak-Amerikában és Nyugat-Európában, utóbbi pedig elsősorban Európa keletebbi területein, illetve a világ többi részén vált a nemzetről való gondolkodás uralkodó felfogásává. E felosztás ugyanakkor egyfajta alá-fölérendeltséget is tükröz, az előbbi javára, s hosszú időre egy, KÁNTOR Z. (2007) szavaival élve, *hamis dichotómia* alapjait jelentette, melyben „[a] „helyes”, a „jó” politikai nemzet áll szemben a „helytelen”, a „rossz” kulturális nemzettel, illetve nacionalizmussal” (KÁNTOR Z. 2007: 87), s mindez még egy imaginatív földrajzi színezetet is kapott a felvilágosult Nyugat és a barbár Kelet szembenállásába történő becsatornázással (vö. SAID, E. 1978; WOLFF, L. 1994). A valóság azonban ennél jóval összetettebb, mivel e nagyvonalú normatív és földrajzi felosztáson túllépve jól látható, hogy az egyes nemzetfelfogások az etnikai és politikai földrajzi körülményektől függően ugyanazon térségen belül is időben változóképpen jelentek meg. Magyarország szempontjából például egyértelmű vízválásztó az 1. világháború utáni országterület-változás. Miközben az Osztrák-Magyar Monarchia időszakában a Magyar Királyság területén egyértelműen az államnemzet-felfogás dominált, magyarnak tekintve – és ennek megfelelően felülről irányított asszimilációs nyomás alá helyezve – a más nemzetiséghez tartozó népcsoportokat, addig a két világháború közötti időszakban a határokon túl rekedt magyarság egyesítése az irredenta törekvések ideológiai alapját jelentette. Ugyanezen időszakok alatt Románia éppen ellenkező utat járt be: az első világháború előtti román egységtörekvéseket a két világháború között felváltotta a megnövekedett államterület belső homogenizálásának igénye. De ugyancsak párhuzamosan jelent meg a határokon túl rekedt nemzettársak védelmének jelszava az 1. világháború utáni Németországban, majd a kilencvenes, kétezres évek Szerbiájában és Oroszországban,

és a meglévő határok között élő nép egységes nemzetté kovácsolásának szándéka a két világháború közötti Csehszlovákiában és Lengyelországban, majd az elmúlt évtizedekben Horvátországban, vagy épp a balti államokban és Ukrajnában is. S hogy mennyire nem keleti sajátosság az etnikai érvek felsorakoztatása egy vitatott hovatartozású térség feletti hatalom megszerzése érdekében, arra jó példa Elzász, Ulster, Schleswig, vagy akár Dél-Tirol – az európai kontinens nyugati feléből.

A két hatás, vagyis az adott nyelvi-kulturális közösséghez tartozás, valamint az adott állami kerethez tartozás együttesen formálja az egyes társadalmak identitását; a két hatás metszetében pedig sajátos térségi identitások alakultak ki, melyek napjainkban is kiválóan megfigyelhetők. Jelen tanulmányunkban ugyanakkor ezt az identitás-képződést nem elsősorban a nemzeti, hanem a regionális identitásokon keresztül kívánjuk vizsgálni. S bár a regionális identitások szerepe jóval kisebb a nemzeti identitásokhoz képest, mégis alkalmasak arra, hogy közvetlen vagy akár csak látens módon is formálják a földrajzi teret, kirajzolva a társadalom kollektív emlékezetének és értékrendjének sajátos vonásait, illetve annak különbségeit, akár országokon belül is. A továbbiakban azokat a térségi törésvonalakat, ún. *fantomhatárokat* igyekszünk vizsgálni Kelet-Európa országaiban, melyek nem elsősorban etnikai különbségekhez igazodnak, hanem korábbi, azóta már megszűnt állami kereteket rajzolnak ki bizonyos kollektív társadalmi értékválasztások (politikai hovatartozás, vallás, bizonyos esetekben nyelvhasználat) térségi különbségein keresztül. Vizsgálatunkat elsősorban a poszt-szovjet kelet-európai térségre irányozzuk, ahol e látens választóvonalak nagyon is valóságos formát öltöttek az elmúlt időszak folyamán.

A fantomhatár, mint koncepció

Az egyszervolt államhatárok mértékadó szerepe a későbbi idők társadalmi különbségei számára igen régóta megfigyelhető. Már az 1. világháborút követő határváltozások nyomán láthatóvá vált, hogy az állami egység struktúráinak (közigazgatás, oktatás, stb.) a frissen egységesült nemzetek új hatalmi központból irányított kiépítése szükségszerűen feszültséggel járt a mindaddig eltérő állami keretek között élő társadalmak között. Ennek értelmében például a szlovének, a horvátok és a prečanikok (a Száva-Duna vonaltól északra, az egykori Monarchia, valamint Bosznia területén élő szerbek), a felvidéki szlovákok, vagy az erdélyi románok ugyanúgy tekinthettek ellenszenvvel a belgrádi, prágai, bukaresti politikai vezetés egyes lépéseire, mint a háttérbe szorított nemzeti kisebbségek (HOREL, C. 2011). Az új, sok esetben mind a földrajzi, mind a kognitív térben távoli központ beavatkozásainak kollektív elutasítása pedig újraértelmezte a korábbi államhatárokat.

A posztszocialista időszakban számos olyan új határvonal bukkant fel Kelet-Európában, melyek korábbi történelmi időszakok politikai földrajzi felosztásait, így az egykori Habsburg, porosz, oszmán, stb. birodalmak területi kereteit elevenítik fel; e régmúlt államalakulatok tehát a mai napig formáló erővel bírnak a régió társadalmaira. Tipikus példát jelentenek erre Lengyelország, vagy éppen Románia választási térképei, melyeken az egyes politikai oldalak elnökjelöltjei által megnyert választóközrterek meglehetősen jól kirajzolják az egykor különböző államalakulatokhoz tartozó országrészek – Lengyelország esetében a Német Császárság, az Osztrák-Magyar Monarchia és az Orosz Birodalom, Románia esetében pedig a Román Királyság és az Osztrák-Magyar Monarchia – egykori határait.

Ezen újra felbukkanó határok, a *fantomhatárok* jelensége már régebb óta ismert, ugyanakkor a fogalom konceptualizálására csak a közelmúltban került sor, mely rövid idő alatt igen sok kutatót mozgatott meg. E tudományos mozgalom alapját a 2011-ben indult, a német Szövetségi Oktatásügyi és Kutatási Minisztérium (BMBF) által támogatott

Phantomgrenzen in Ostmitteleuropa (Fantomhatárok Kelet-Közép-Európában) projekt jelentette (<http://phantomgrenzen.eu>). A projekt és rendezvényei nagyszabású közös platformot jelentettek a témával foglalkozó, elsősorban a német tudományos élethez kötődő, ugyanakkor Európa számos országából érkező társadalomtudósok, főként történészek és – kisebb részben – geográfusok számára. E tekintetben a kutatás mindenképpen egyedülálló, hiszen a látens módon meglévő országon belüli földrajzi határok meglétét még sohasem próbálták meg ennyire összehangolt módon feltárni. A kibővült európai integráció, valamint a szomszédos kelet-európai térség belső politikai földrajzi inhomogenitása azonban, mely a 2004 utáni Ukrajnában immár az államkeret stabilitását is veszélyezteti, kétségtelen aktualitást kölcsönzött a témának.

A projekt eddigi eredményeinek legrészletesebb összefoglalását adja v. HIRSCHHAUSEN, B. ET AL. 2015, melynek legfontosabb erénye, hogy a kötet öt szerzője a közösen írt bevezető fejezetben mindenekelőtt konceptualizálja a fantomhatár definícióját, s ezzel megteremtí a további vizsgálódások alapját. E definíció szerint a fantomhatárok „*olyan korábbi, nagyrészt politikai határok, illetve területi lehatárolások, amelyek, miután intézményszerűsítésük megszűnt, továbbra is formálják a (földrajzi) teret*” (v. HIRSCHHAUSEN, B. et al. 2015: 18.). Az alkotók úgy vélik, hogy a fantomhatárokat nem megváltoztathatatlan struktúrákként és nem is tisztán diszkurzív konstrukciókként célszerű értelmezni, hanem három egymásba fonódó szint kölcsönhatásaként: a fantomhatárok egyszerre képződnek a mentális térképeken és a diskurzusokban, az egyes szereplők megélik és észlelik őket; a mindennapi gyakorlatok azok, amik ezeket megformálják és folyamatosan aktualizálják; végül pedig a tervszerű politikai és adminisztratív beavatkozások megvalósítják őket.

A kötet keretében az öt szerző öt különböző empirikus esettanulmányon keresztül szemlélteti az egykori határok továbbélő jelentőségét. A leggyakoribb esettanulmányt Románia jelenti: az egyik fejezet a két világháború közötti Romániát mutatja be, ahol az újonnan egyesült országrészek különböző jogi kultúrái tulajdonképpen újratermelték a történelmi régiók lakói közötti határokat. Egy másik tanulmányban a megfigyelés alapját Románia vidéki térségei jelentik, ahol a helyiek régióként eltérő beruházásokat részesítenek előnyben saját háztartásukban; ennek eredményeként az ezredforduló környékén megvalósuló csatornázás ütemének eltérése néhány év alatt többé-kevésbé éles határt húzott az egykori Osztrák-Magyar Monarchia és Román Királyság határa mentén a csatornázottsági mutató tekintetében. Megjelenik empirikus példaként a mai Csehország is: itt az egykor a porosz, illetve Habsburg államokhoz tartozó, német ajkúak által lakott területek (pl. Szilézia, Szudéta-vidék) jelentik a megfigyelési egységeket, amelyek még jóval a németek kitelepítése után is őrzik e történelmi-kulturális karakterüket, például az egyes népcsoportok közötti emléktárhelyek vagy az egyes helyekhez kötődő emlékek révén. A Balkán-félsziget sem marad ki: itt a Horvátország függetlenné válásának folyamata során az az egykori ún. Határőrvidék, a Krajainai Szerb Köztársaság leszakadási kísérlete, valamint a görög-albán határon fekvő, a határ által kettévágott történelmi Epirusz/Çamëria régióinak a kilencvenes évek elején meginduló, az államhatáron átnyúló újraformálódása jelentenek érdekes esettanulmányokat. A záró fejezetben pedig egy Kelet-Európára irányított posztkolonialista perspektíván keresztül vizsgálja a régió térbeli és időbeli helyzetét, mely vizsgálatban az egykori birodalmak elnyomott peremterületeit jelentő közép- és kelet-európai térségek jelentik a kolonizáltakat.

A kérdéskör részletes vizsgálata tehát várhatóan még hosszú évekre foglalkoztatja majd a tudományos diskurzust, – a kötet által megkezdett sorozat következő négy része (MÜLLER, M. G.–STRUVE, K. 2016; ESCH, M. G. 2016; ALDENHOFF-HÜBINGER, R.–GOUSSEFF, C.–SERRIER, T. 2016; TOMIĆ, Đ. 2016) várhatóan 2016 októberében jelenik meg – a szerzők azonban máris felvetettek néhány elképzelést a fantomhatárok továbbélésére vonat-

kozóan. Feltételezésük, hogy a jelenség háttérében valamiféle áthagyományozott struktúrák állnak, illetve a fantomhatárokat politikai, tudományos és társadalmi diskurzusok termelik őket ki, illetve újra.

A fent említett tanulmánykötet mellett ugyancsak a projekt egyes eredményeit mutatja be az *Erdkunde* folyóirat 2015/2. tematikus száma. Itt LÖWIS, S. VON (2015A) általános bevezető tanulmányán kívül hét szerző hat esettanulmányán keresztül nyerhetünk képet az egykori Vasfüggönytől keletre eső Európát máig formáló elválasztó vonalakról. E kötetben Lengyelország jelenti az iskolapéldát: ZARYCKI, T. (2015) és JANCZAK, J. (2015) tanulmányai is Lengyelország választási földrajzán keresztül vizsgálják a felosztott ország 19. századi hovatarozásának örökségét, a fantomhatárok meglétét. Románia belső megosztottsága is előkerül RAMMELT, H. (2015) és ZAMFIRA, A. (2015) írásaiban, utóbbinál Bulgária és Szlovákiával összevetve. Nem marad ki a két világháború közötti Szudéta-vidék mai területének vizsgálata sem (SIMON, M. 2015), BAARS, R. és SCHLOTTMANN, A. (2015) pedig a Közép-Németországi Nagyvárosi Régió (Metropolregion Mitteldeutschland) példáján mutatnak be különböző térfelfogásokat.

Látható tehát, hogy a kötetben, illetve a folyóiratban hozott példák elsősorban a közép-európai birodalmak, különösképpen az Osztrák-Magyar Monarchia, ezen felül pedig a Balkán néhány egykori határvonalát vizsgálják közelebbről, s csak kevés szó esik keletibbi területekről, így az egykori Orosz Birodalom által hátrahagyott határokról; ez leginkább csak Lengyelország vonatkozásában kap hangsúlyt, a jelen posztszovjet államainak területei szinte egyáltalán nem kerülnek elő. A következőkben tehát először választ kell találnunk arra, léteznek-e egyáltalán ilyen belső törésvonalak az egykori Szovjetunió tagállamain belül, és ha igen, hogyan maradhattak fent ezek mintegy hét évtizednyi szocialista időszak után.

Fantomhatárok a posztszovjet térségben

A poszt-szovjet térségnek a fentiekben bemutatott alulreprezentáltsága a fantomhatároka irányuló kutatásokban – nézetünk szerint – több okra vezethető vissza. Egyfelől a tudományos diskurzusban résztvevők nemzeti hovatarozása, másfelől kutatási területük a legkevésbé Oroszországhoz, illetve a volt szovjet tagállamokhoz kötődik, bár ennek némileg ellentmond, hogy például a fantomhatár-kötetben kizárólag német szerzők írnak alapvetően Németországon kívüli esettanulmányokról. Egy másik, sokkal prózaibb lehetséges magyarázat, hogy a projekt címe (Fantomhatárok Kelet-Közép-Európában) egy a tudományos és köznap diskurzusban viszonylag jól meghatározott földrajzi kritériumot vezet be, amely – felfogástól függően – kizorítja a kutatás térségeiből az egykori Szovjetunió területének túlnyomó részét, vagy akár egészét.

Mindemellett fontos megemlíteni, hogy az egykori szovjet tagköztársaságok a sok közös vonás mellett – számos eltérést mutattak a többi egykori szocialista kelet-európai országhoz képest, amely hatással lehetett a belső törésvonalak továbbélésére. Kiemelésre érdemes például az a sajátos helyzet, hogy a Szovjetunióban a „*kommunista uralom alatt töltött időszak mintegy három generáción át tartott, mely a leghosszabb a világon, így a kommunizmus előtti időszak viszonyainak felidézése, mint „élő emlékezet”, nagyjából lehetetlen*” (HERRSCHEL, T. 2007: 105.). Márpedig az emlékezet, illetve a kollektív emlékezet- és tudáskészlet meghatározó jelentőséggel bír a fantomhatárok számára. E szempontot figyelembe véve tehát logikus lenne a következtetés, hogy a fantomhatár-kutatások számára lényegesen kevesebb potenciálisan fellelhető határvonal rejtőzik a Szovjetunió területén, mint Kelet-Európa más térségeiben.

Hogy ez mégsem így van, annak van egy nagyon is gyakorlati oka, nevezetesen, hogy a szovjet állam fennállása alatt nem alkotott változatlan területi keretet teljes fennállása során. Különösen igaz ez Kelet-Európa vonatkozásában, ahol a Szovjetunió határai egészen máshol húzódtak a 19. század folyamán, a két világháború közötti időszakban, illetve a 2. világháború után. A cári Birodalom a 19. században jelentős lengyel területeket is magába foglalt, míg az 1920-1939 közötti orosz törzsterületen kívül mindössze a mai Ukrajna és Belarusz keleti fele tartozott a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségéhez, miközben a három balti állam, Moldova, valamint Nyugat-Belarusz és Nyugat-Ukrajna csak a 2. világháború során, illetve azt követően vált az államszövetség részévé, annak stratégiai nyugat felé történő geopolitikai orientálódásának jegyében. E folyamat jelentős határváltozásokkal járt együtt, főként ukrán és belarusz vonatkozásban, így elsősorban e mai államok területén feltételezhető fantomhatárok felbukkanása. (A balti államokat európai uniós integrációjuk óta nem szokás a klasszikus posztsovjett államok közé sorolni, ezért a szintén jelentős határváltozásokban érintett Litvániát itt most nem vizsgáljuk.)

A Szovjetunió határainak elmozdulása révén megszűnt határok újraeledésére mutat be egy igen szemléletes esettanulmányt LÖWIS, S. VON (2015B) a mai Ukrajna területéről. A szerző két szomszédos falu, a két Szokirinci (Сокиринци) vonatkozásában végez részletes elemzést, melyben a két település eltérő múltjából kiindulva hasonlítja össze e falvak egymástól meglehetősen különböző közösségi tereit és objektumait (temető, emlékművek, stb.), és e bemutatást a falusiak visszaemlékezéseiből gyűjtött információkkal kiegészítve arra használja fel, hogy rámutasson a fantomhatár létrejötte mögött álló látens mentális térbeli törésvonal feltételezhető eredőire.

Az egymás közvetlen közelében, a Zbrucs (Збруч) folyó két partján fekvő falvak évszázadokig külön állam részét képezték. A nyugati falu Lengyelország első felosztásától (1772) kezdődően a Habsburg Birodalom részét képezte, egészen az 1. világháború végéig, majd 1920 és 1939 a Második Lengyel Köztársasághoz tartozott. Eközben a keleti falu 1772-1793 között a maradék Lengyel-Litván állam, ezt követően az 1. világháború végéig az Orosz Birodalom, 1920-tól pedig az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság része volt. A két falu lényegében csak 1945 óta található egyazon ország (az Ukrán SzSzK, majd 1991-től Ukrajna) keretein belül, s ez, amint a tanulmány is rámutat, máig ható következményekkel járt a településkép szempontjából. (Adminisztratív szempontból továbbra is található határ a két település között: a nyugati falu a Ternopili Területhez, a keleti falu pedig a Hmelnickiji Területhez tartozik.)

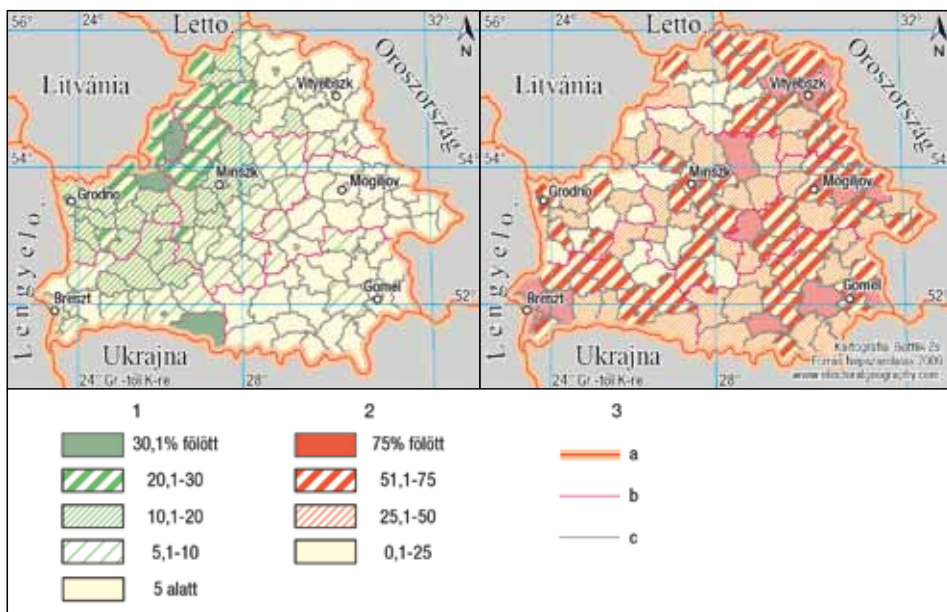
Kutatása során a szerző e mikroszintű esettanulmányon keresztül vizsgálta a mai Ukrajna megosztottságát, melyben jelentős szerepet tulajdonít az eltérő történelmi múltból és kollektív emlékekből táplálkozó látens kulturális különbségeknek. Jól mutatja ezt a településeken végzett empirikus kutatómunka két fő vizsgálati iránya, a településkép szimbolikus elemeinek összehasonlítása, valamint a falusiak történelmi emlékeinek interjúk útján történő feltárása révén kapott eredmények. A településkép meghatározó elemei ugyanis jól mutatják a történelmi múlt lenyomatait, valamint a különböző emlékezetpolitikákat: a nyugati faluban inkább a (római és görög) katolikus egyházi emlékek, a nemzeti érzelmű emlékművek (az Ukrán Felkelő Hadsereg emlékműve) dominálja a településképet, addig a keleti faluban az ortodox egyházi épületek és temető, a Holodomor-emlékmű, a szovjet időket idéző érdemtábla, valamint a legutóbbi időkig a Lenin-szobor a hangsúlyos elemek. Erre rimel a két falu lakói körében gyűjtött visszaemlékezések különbözősége, amely más emlékeket őrzött meg, s így a mindenkori állami emlékezetpolitika is eltérően csapódik le a helyiek felfogásában. Külön érdekesség, s a fenti Herrschel-idézet sajátos cáfolata, hogy 2007-ben, az interjúzások során még sikerült megszólaltatni a keleti faluban 1912-es

és 1917-es születésű lakosokat; ha csekély mértékben is, de ők szolgálhattak közvetlen emlékekkel a preszovjet időszakból.

Belarusz, Moldova és Ukrajna belső megosztottsága

Jelen ismereteink szerint a fenti tanulmány az eddigi légrészletesebb feltáró vizsgálat az egykori Szovjetunió belüli húzódnak fantomhatárok témakörében. A Zbruch folyó mentén húzódnak látens határok azonban a poszt-szovjet Kelet-Európa más részein is felbukkannak. Érdekes tehát e szempontból egy kitekintést tenni a három országra.

Belarusz esetében a leginkább meghatározónak a két világháború közötti Második Lengyel Köztársaság egykori határvonala tekinthető. Bár az ország esetében a választási adatok kiértékelése az elemzők többsége által nyugati mércével mérve „nem tiszta” választások miatt nem sok jelentőséggel bír, az első – és egyetlen elfogadottan korrekt módon lebonyolított – választás (1994) ad némi támpontot. E választások során ugyanis az erőteljesen nemzeti érzelmű BNF (Belarusz Nemzeti Front) jelöltje, Žianon Pazniak éppen azokban a nyugat-belaruszi térségekben érte el a legnagyobb támogatást, amely a két világháború közötti időszakban Lengyelországhoz tartozott, és ahol a mai napig a legalacsonyabb az országban egyébként kvázi-hivatalos orosz nyelvet használók aránya (1. ábra).

1. ábra Žianon Pazniak (BNF) támogatottsága az 1994-es belarusz elnökválasztáson (bal); az orosz nyelvet használók aránya (jobb)

Jelmagyarázat: 1 – Žianon Pazniak (BNF) támogatottsága (%) rajonok szerint; 2 – az orosz nyelvet használók (%); 4 – Határok: a – országhatár; b – oblasthatár; c – rajonhatár

Figure 1 Voter support for Žianon Pazniak (BNF) at the 1994 Belarusian presidential election (left); use of Russian language (right)

Legend: 1 – Percentage of vote for Žianon Pazniak (BNF) by raions (%); 2 – ratio of inhabitants using Russian at home (%); 4 – Borders; a – state border; b – oblast border; c – raion border

Az orosz nyelvhasználat alacsony arányát részben indokolja lengyel és litván határ menti sávban koncentrálódó, mintegy 300 ezer főt számláló lengyel kisebbség, bár ők nyelvileg

immár jelentős részben asszimilálódtak, elsősorban a belarusz nyelvet beszélő környezetükhez (BOTTLIK Zs. 2016). A nyugati országrész belarusz jellege azonban éppen a lengyel múlt öröksége: a 19/20. század fordulóján, az Orosz Birodalom keretében meginduló belarusz nemzeti mozgalom ugyanis elsősorban a lengyelekkel szemben igyekezett megfogalmazni saját identitását, amely természetesen a lengyelek által is lakott térségekben volt erősebb. Ehhez képest keletebbre az orosz környezet kevésbé kényszerítette ki az önálló identitás megfogalmazását, s az 1. világháború után a szovjet állam sem kényszerítette olyan, a ragaszkodást erősítő defenzívába a nemzeti érzelműeket, mint a szomszédos lengyel állam (BOTTLIK Zs. 2016).

Moldova esetében az esély a belső törésvonalak felfedezésére igen csekély, mivel a történelmi Besszarábia az elmúlt évszázadok során egyben cserélt gazdát; ez az egység azután a Budzsák (1940), illetve Transznisztria (1990) leválásával szakadt meg. A kis ország sokkal inkább hasonlatos azokhoz a régiókhoz, amelyek az elmúlt száz évben több állami kerethez is tartoztak, s ezért egyfajta kulturális hibriditás jellemzi őket, elkülönülést jelentve a szomszédos térségektől (2. ábra). Többek között ez is hozzájárult ahhoz, a moldovai társadalom továbbra is őrizni próbálja etnikai „függetlenségét” (különbözöttségét a romániai románoktól), noha az ország – legalábbis nyelvi, etnikai – integrálása, illetve egységének hangsúlyozása valamennyi egykori „anyaország” geopolitikai horizontján szerepel.

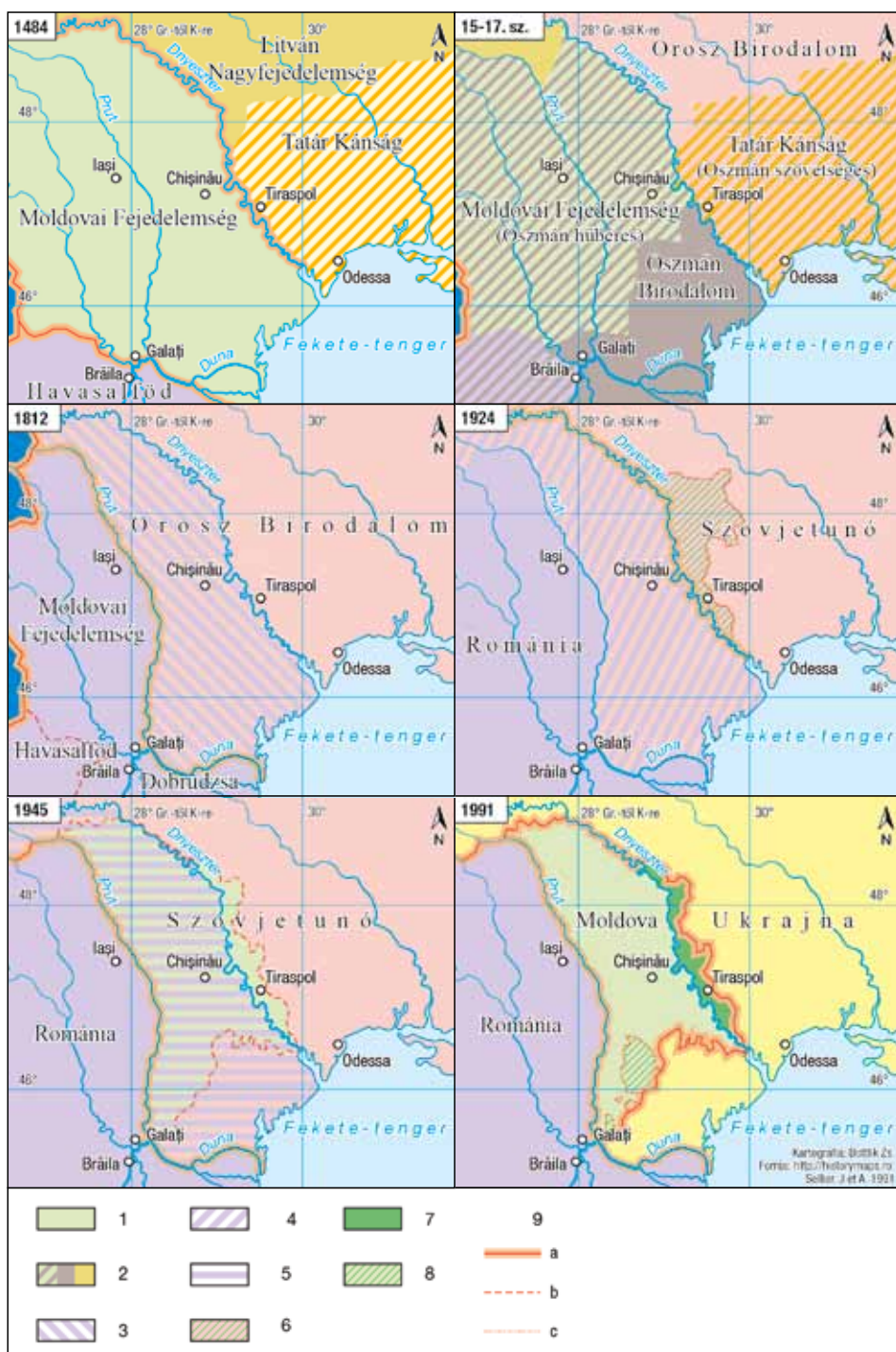
A három ország közül azonban a mai *Ukrajna* területe az, amely belső határokkal a legerőteljesebben felszabdalt, s ez jelentős potenciált hordoz magában a kutatók számára a külső fizika határoknak a belső, mentális térben való átöröklődése terén (KARÁCSONYI D. 2006; 2008)

Az ország erőteljes belső tagoltságát a 2010-es ukrain elnökválasztás eredményeinek térképezése mutatja be a legszemléletesebben (3. ábra). A hagyományosan és oly gyakran emlegetett, ugyanakkor meglehetősen leegyszerűsítő nyugat-keleti ukrán-orosz ellentét – mely sokkal kevésbé az orosz többségű térségeket, mint inkább a történelmi „Novoroszija” (Új-Oroszország) kiterjedési területét mutatja – mellett a térkép más jól kitapintható törésvonalakat is rejt magában.

A gyakran hangoztatott kettős helyett valójában hármass politikai felosztást mutató térkép üde színfoltja a nemzeti színekben és szlogenekkel leginkább kampányoló Viktor Juscsenko korábbi elnök által megnyert nyugat-ukrainai, főként Lviv környéki választóközetek. E területek jelentik az 1772-ben Lengyelországtól megszerzett, egykor Galícia és Lodóméria néven 1918-ig a Habsburg Birodalomhoz, majd a két világháború között a Második Lengyel Köztársasághoz tartozott területeket, ahol az ukrán nemzeti öntudat kialakulása a 19-20. század fordulóján megkezdődött (KARÁCSONYI D. 2006); e vonás sok tekintetben a Belaruszi helyzethez hasonlatos.

Magyar szempontból nézve a legnagyobb relevanciával kétségtávon kívül a Magyarországhoz legközelebb fekvő ukrán régió, *Kárpátalja* bír. Az évszázadokon át a történelmi magyar államalakulathoz tartozó, ráadásul természetföldrajzilag is nyugat felé nyitott, kelet felé hegységperemmel zárt régió alig hét évtizede tartozik az ukrán államhoz (Ukrán SzSZK, majd független Ukrajna), s ukrán megnevezése – Zakarpattia, „Kárpátokon túli terület” – is az állami magterület felől tekintett periférikus helyzetét, a kijevi központtól mért jelentős fizikai és mentális távolságát jelzi.

Kétségtelen ugyanakkor, hogy már e hét évtizedes időszak is jelentősen átformálta Kárpátalja társadalmi és gazdasági életét. A világháború alatti és azt követő tömeges népességmozgások, majd a nyelvi-etnikai asszimiláció eredményeként alapvetően átalakult a térség társadalmi összetétele; a szovjet, majd ukrán gazdasági infrastruktúra kiépülése és a Kijevből szerveződő gazdaságirányítás meghatározóvá válása pedig a gazdaság szempontjából kötötte be egyoldalúan a térséget az ukrán államba. Összességében tehát aki ma

Magyarországról lép Kárpátalja területére az egyértelműen érzékeli, hogy Ukrajnában jár: a lakosság 80%-a ukrán etnikumú, a gazdasági viszonyok pedig – beleértve a válságtüneteket is – az ország többi részén tapasztalhatókhoz hasonlatosak.

A nemcsak magyar nyelvű helyiekkel folytatott, természetesen nem reprezentatív társalgások során – ugyanakkor érdekes információk birtokába juthat a helyszínen járó kutató. A helyiek jó része, beleértve a társadalmi, gazdasági, politikai szereplőket, de az utca emberét is egyaránt, határozottan állítja, hogy „Kárpátalja más”. Egyöntetűen úgy értékelik szűkebb pátriájukat, mint amely egy sajátos, különálló, egzotikus részét képezik Ukrajnának. Ez a kapu a nyugat felé, a hely, ahol a nemzetiségi sokszínűség és a nyelvtudás – anyagiakban is mérhető – érték és ahol a Nyugathoz, Európához való tartozás nemcsak szimbolikus, hanem hétköznapi dolgokban (pl. a helyiek órái jelentős részben a közép-európai időt mutatják) is kifejeződik.

A másság, a nyugatiság, az európaiság értékei különösen az elmúlt évek zavaros időszakában értékelődtek fel. Az önállóság első évtizedében, a Szovjetunióból 1991-ben történt kiválást követően az ukrán nemzet és nemzeti identitás megteremtése a 2004-es „Narancsos forradalom” eseményeivel érte el csúcspontját, amikor is a szovjet múlt és a rendszerváltozás zavaros időszakának örökségével való egyszer és mindenkorra történő leszámolás ígézetében úgy tűnt, megteremthető a modern és egységes ukrán nemzeti tudat. Ennek természetes részeként a közakarat látványosan hitet tett bizonyos „nyugati” értékek mellett, s ezzel az etnolingvisztikai sajátosságokon túlmenően így már politikai-lag és kulturálisan is meghatározta önmagát, jelentős részben Oroszországhoz képest.

A forradalom eredményei végül nem bizonyultak tartósnak, s ez igen jól meglátszódott az ország politikai földrajzi térképén is. A 2010-es választások fentiekben már bemutatott területi képe jól mutatja azokat a belső törésvonalakat, amelyek az országot végső soron szabdalják. Jelen vizsgálatunkat most csak Kárpátaljára korlátozva jól láthatjuk azt a paradoxnak tűnő helyzetet, ahogy Ukrajna legnyugatibb és legnyugatiasabb, bár ukrán többségű részén a választói többség a legkevésbé nyugatinak, ellenben explicit módon oroszbarátnak pozícionált jelölt, Viktor Janukovics mellé állt. A régió választói ezzel igen sarkos ítéletet mondtak a megelőző évek politikai vezetése (Viktor Jucszenko elnöksége) alatt felülről erőltetett, sok elemében retrográd, bezárkózó és nacionalista új ukrán identitásról, s inkább a nyelvi-etnikai sokszínűséget jobban figyelembe vevő, bár más részről jóval kevésbé progresszív jelöltre és programra voksoltak.

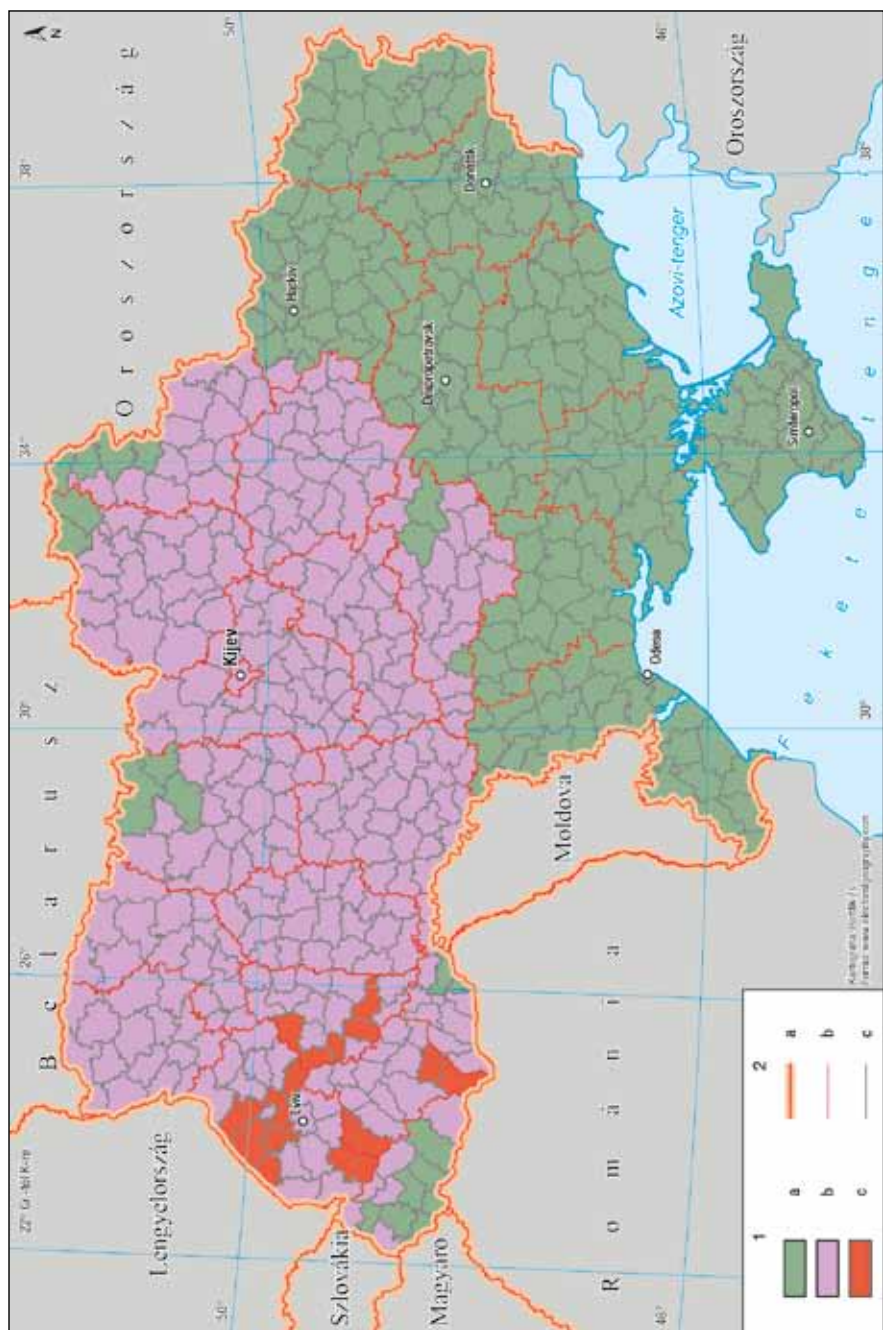
Az új ukrán identitással szembeni ellenállás egyik természetes formájaként fogható fel a régi identitások felé fordulás, illetve azok „újrafeltalálása” a történelem olyan korábbi időszakaiból, melyeket a történelmi emlékezet immár békés, prosperáló korszakokként őriz. A Kárpátalja esetében ilyennek számít minden, ami a 2. világháború előtt történt, azaz a két világháború közötti csehszlovák korszak, de még inkább az Osztrák-Magyar Monarchia időszaka. A megszépülő történelmi emlékek egybevágóan a napjainkban igen jelentős, sokezres számban Magyarországon és Csehországban dolgozó kárpátaljai ven-

2. ábra A Moldovai Köztársaság területének alakulása a 14. századtól napjainkig

Jelmagyarázat: 1 – Moldova területe 1389-1432 között; 2 – Moldova területi veszteségei 1484-1812 között; 3 – A Bukaresti Békében (1812) az Oszmán Birodalomtól Oroszországhoz került terület; 4 – 1918-ban Nagy-Romániához került terület; 5 – 1940-1941 között a Szovjetunió által elfoglalt, 1944-től annektált terület; 6 – A Moldáv Autonóm Szövetségi Szovjet Köztársaság; 7 – A Dnyesztermenti Köztársaság területe; 8 – A Gagauz Autonóm Terület; 9 – határok; a – országhatár; b – szövetségi határ; c – autonóm terület határa

Figure 2 The evolution of the territory of today's Republic of Moldova since the 14th century

Legend: 1 – Territory of Moldova between 1389-1432; 2 – Territorial loss of Moldova between 1484-1812; 3 – Territories ceded by the Ottoman Empire to Russia in the Treaty of Bucharest (1812); 4 – Territory obtained by Greater Romania in 1918; 5 – Territories occupied in 1940-1941 and annexed in 1944 by the Soviet Union; 6 – The Moldavian Autonomous Soviet Socialist Republic; 7 – Territory of the Pridnestrovian Moldavian Republic; 8 – Autonomous Territorial Unit of Gagauzia; 9 – Borders; a – state border; b – border of the federal republic; c – borders of the autonomous territory

3. ábra A 2010-es ukrajnai elnökválasztás első fordulójának eredményei

Jelmagyarázat: 1 – Az adott körzetben többséget szerzett jelölt; a – Janukovics; b – Timosenko; c – Juscsenko;

2 – Határok; a – országhatár; b – oblasthatár; c – rajonhatár

Figure 3 First round results of the 2010 Ukrainian presidential election

Legend: 1 – Majority of votes; a – Yanukovich; b – Tymoshenko; c – Yushchenko;

2 – Borders; a – state border; b – oblast border; c – raion border

dégmunkások kedvező tapasztalataival és az ezekből az országokból érkező befektetések és támogatások jelentőségével a gazdasági nehézségekkel küzdő régióban; e fenti folyamatok hatása pedig nemzetiségi hovatartozástól függetlenül széles körben érinti a térség lakóit, akik egymás közötti kapcsolatait és politikai választásait sokkal inkább alakítják pragmatikus szempontok, mint az ország más részein formált identitáspolitikák. Mindez pedig a fentiekben látott módon határt von a régió és ország többi része közé. A pontos mechanizmusok megismerése azonban még várat magára.

Összefoglalás

Európa keleti fele, az Elbán túli Európa tehát, mint láthattuk, mind a mai napig jelentős belső térbeli kulturális-politikai földrajzi törésvonalakkal szabdaltnak látszik. Mindez jól mutatja a korábbi történelmi időszakok államalakulatok térbeli kereteinek helyét, a határok újbóli előhívása ugyanakkor jól látható módon összekapcsolódik a jelenkor politikai, gazdasági és társadalmi változásaival, emlékezetpolitikáival, illetve válságjelenségeivel, mint például az offenzív orosz hatalmi törekvések, melyek e fantomhatárok valós határokká változtathatják

A poszt-szovjet térségre vonatkozóan jól látszik, hogy e törésvonalak a Szovjetunió sok tekintetben egységesítő, elnyomó és gyökeres társadalmi átrendeződéseket magával hozó időszaka után is jelen vannak, s aktívan tükrözik az egykor volt állami hovatartozások szociokulturális örökségét. S bár a korábbi időszakok, különösen az első világháború előtti idők már csak kivételes esetben ismerhetők meg a helyben élők emlékezete által, az adott térségekhez kötődő sajátos, népcsoportok és generációk közötti emléktanszferei tovább örökítik e regionális identitásokat.

Kutatásunk szempontjából lényeges, hogy bár a jelenségek maguk kvantitatív módon jól megfoghatók, a pontos okok feltárása leginkább csak kvalitatív eszközökkel, a helyben élők emlékeinek megismerésével, valamint a helyi szimbólumok kielemezésével, azaz végső soron a helyi mikrotörténelmek vizsgálata által valósulhat meg. E vizsgálatok megvalósítása bár rendkívül erőforrás-igényes, eredményeik azonban jól látható módon igen hatékonyan mutatnak rá napjaink aktuális, illetve potenciális kelet-európai területi konfliktusainak társadalmi eredőire és azok esetleges megoldásaira.

PETE MÁRTON

ELTE TTK Földrajz- és Földtudományi Intézet, Budapest

petemarton@ceasar.elte.hu

IRODALOM

- ALDENHOFF-HÜBINGER, R. – GOUSSEFF, C. – SERRIER, T. (Hrsg.) 2016: Europa vertikal. Zur Ost-West-Gliederung im 19. und 20. Jahrhundert. – Wallstein Verlag, Göttingen (Phantomgrenzen im östlichen Europa Bd. 05). 230 p.
- AGNEW, J. 1994: The territorial trap: The geographical assumptions of international relations theory. – *Review of International Political Economy* 1. 1. pp. 53–80.
- AGNEW, J. 2009: Globalisation and sovereignty. – Rowman and Littlefield, New York. 216 p.
- ANDERSON, B. 2006: Elképzelt közösségek: gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről. – L'Harmattan: Atelier, Budapest, 190 p.
- BAARS, R. – SCHLOTTMANN, A. 2015: Spatial Multidimensionalities in the Politics of Regions: Constituting the 'Phantom Region' of Central Germany. – *Erdkunde* 69.2 pp. 175–186.
- BERKI M. 2014: Az ipari területektől a barnamezőkig: a fordista termelés válsága és a dezindusztrializáció folyamata nyugaton és keleten. – BERKI M. – HALÁSZ, L. (szerk.): A társadalom terei, a tér társadalma, pp. 245–263.

- BIBÓ I. 1986: A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. – In: Válogatott tanulmányok II. 1945–1949. Magvető, Budapest. pp. 188–267.
- BOTTLIK Zs. 2012: Etnikai földrajzi kutatások a Kárpát Balkán régióban. – Budapest: SZÁM-TÉR-KÉP, 2012. 208 p.
- BOTTLIK Zs.–KÖSZEGI M. 2012: Gondolatok a hazai etnikai földrajzi kutatások lehetséges nemzetközi kapcsolódásairól – NEMES JAGY J.: Térfolyamatok, térkategóriák, térelemzés, ELTE Regionális Tudományi Tanszék, Budapest pp. 215–230.
- BOTTLIK Zs. 2016: A belarusz lakosság nyelvhasználatának etnikai földrajzi vizsgálata – Földrajzi Közlemények 140, 4. pp. 312–327.
- EDER, K. 2006: Europe's Borders: The Narrative Construction of the Boundaries of Europe. – *European Journal of Social Theory* 9.2 pp. 255–271.
- ELIAS, N. 1987: A civilizáció folyamata: szociogenetikus és pszihogenetikus vizsgálódások. – Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 861 p.
- ESCH, M. G. 2016: Die Stadt als Spielfeld. Raumbegriffe, Raumnutzungen, Raumdeutungen polnischer Hooligans. – Wallstein Verlag, Göttingen (Phantomgrenzen im östlichen Europa Bd. 04), 140 p.
- GELLNER, E. 1983: Nations and Nationalism. – Cornell University Press, 150 p.
- HERRSCHEL, T. 2007: Global geographies of post-socialist transition: geographies, societies, policies. – *Routledge studies in human geography*, 14. Routledge, London, UK., 288 p.
- HIRSCHHAUSEN, B. VON.–GRANDITS, H.–KRAFT, C.–MÜLLER, D.–SERRIER, T. 2015: Phantomgrenzen: Räume und Akteure in der Zeit neu denken. – Wallstein Verlag, Göttingen (Phantomgrenzen im östlichen Europa Bd. 01). 224 p.
- HOBBSBAWM, E.–RANGER, T. (szerk.) 1983: The Invention of Tradition. – Cambridge University Press, 320 p.
- HOREL, C. 2011: A középnek mondott Európa: a Habsburgoktól az európai integrációig, 1815–2004. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 390 p.
- JANČZAK, J. 2015: Phantom borders and electoral behaviour in Poland. Historical legacies, political culture and their influence on contemporary politics. – *Erdkunde* 69.2 pp. 125–137.
- KÁNTOR Z. 2007: Hamis dichotómia: politikai/kulturális nemzet. – SZARKA L.–VIZI B.–MAJTÉNYI B.–KÁNTOR Z. (szerk.): Nemzetfogalmak és etnopolitikai modellek Kelet-Közép-Európában. (Tér és terep. Az MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézetének évkönyve; 6.) – Gondolat Kiadó, Budapest 2007. pp. 80–91.
- KARÁCSONYI D. 2006: A társadalmi tagoltság és a régiók eredete, arculata Ukrajnában. – *Földrajzi Értesítő* 55.3-4 pp. 375–391. (2006)
- KARÁCSONYI D. 2008: A kelet-európai sztyep és a magyar Alföld mint frontier területek. – *Földrajzi Értesítő* 57. 1-2. pp. 185–211.
- KEDOURIE, E. 1960: Nationalism. – Hutchinson, 151 p.
- KOHN, H. 1955: Nationalism: its meaning and history. – Van Nostrana, Princeton. 192 p.
- KOHN, H. 1967: The idea of nationalism; a study in its origins and background. – Collier–Macmillan, New York. 735 p.
- LÖWIS, S. VON 2015A: Phantom Borders in the Political Geography of East Central Europe: An Introduction. – *Erdkunde* 69.2 pp. 99–106.
- LÖWIS, S. VON 2015B: Ambivalente Identifikationsräume in der Westukraine: das Phantom der alten Grenze am Zbruč. – *Europa Regional* 22. 3-4. pp. 148–162.
- MANN, M. 1984: The autonomous power of the state: its origins, mechanisms, and results. – *Tending the roots: nationalism and populism. European Journal of Sociology* 25. 2. pp. 185–213.
- MÜLLER, M. G.–STRUVE, K. (szerk.) 2016: Fragmentierte Republik? Das politische Erbe der Teilungszeit in Polen 1918–1939. – Wallstein Verlag, Göttingen (Phantomgrenzen im östlichen Europa Bd. 02), 200 p.
- NIEDERHAUSER E. 2001: Kelet-Európa története. – Budapest: História: MTA Törtud. Int. 360 p.
- PÁNDI L. (szerk.) 1997: Köztes-Európa, 1763–1993: térképgyűjtemény – Osiris Budapest 803 p.
- PETE M. 2016: A mai nemzetállami területek kialakulásának sajátosságai Kelet-Közép-Európában. – *Földrajzi Közlemények*, 140.1. pp. 13–25.
- RAMMELT, H. 2015: Shadows of the past: Common effects of communism or different pre-communist legacies? An analysis of discrepancies in social mobilization throughout Romanian regions. – *Erdkunde* 69.2 pp. 151–160.
- RING É. (szerk.) 1986: Helyünk Európában. Nézetek és koncepciók a 20. századi Magyarországon 1-2. – Magvető, Budapest. 671+693 p.
- ROMSICS I. 1998: Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században. – Napvilág Kiadó Kft., Budapest. 419 p.
- SAID, E. W. 2000: Orientalizmus. – Európa Könyvkiadó, Budapest. 666 p.
- ŠIMON, M. 2015: Measuring phantom borders: the case of Czech/Czechoslovakian electoral geography. – *Erdkunde* 69.2 pp. 139–150.
- SMITH, A. D. 1991: National identity. – Penguin Books, Harmondsworth. 227 p.
- TOMIĆ, Đ. 2016: Phantomgrenzen und regionale Autonomie im postsozialistischen Südosteuropa. Die Vojvodina und das Banat im Vergleich. – Wallstein, Göttingen Verlag (Phantomgrenzen im östlichen Europa Bd. 06)

- TOMPKINS, A. S. (2014): Tagungsbericht: Phantomgrenzen in Ostmitteleuropa: Zwischenbilanz eines neuen Forschungskonzeptes, 17.02.2014 – 19.02.2014 Berlin – H-Soz-Kult, 16.04.2014, <http://www.hsozkult.de/conferencereport/id/tagungsberichte-5310>
- WOLFF, L. 1994: *Inventing Eastern Europe: the map of civilization on the mind of the enlightenment.* – Stanford University Press, Stanford. 419 p.
- ZAMFIRA, A. 2015: Methodological limitations in studying the effect of (inter)ethnicity on voting behaviour, with examples from Bulgaria, Romania, and Slovakia. – *Erdkunde* 69.2 pp. 161–173.
- ZARYCKI, T. 2015: The electoral geography of Poland: between stable spatial structures and their changing interpretations. – *Erdkunde* 69.2 pp. 107–124.

A BELARUSZ LAKOSSÁG NYELVHASZNÁLATÁNAK ETNIKAI FÖLDRAJZI VIZSGÁLATA

BOTTLIK ZSOLT

ETHNIC GEOGRAPHICAL INVESTIGATION ON THE LANGUAGE USE
OF BELARUS POPULATION

Abstract

The Belarusians occupy a unique position among other ethnic groups in the In-Between Europe region. The widening of cleavages in internal and social affairs and the ever more pressing nature of the ensuing issues surfacing right along the border of the European Union have recently attracted international public attention to Belarus several times. In the study below you will find an introduction into the evolution of the current ethnic spatial patterns with historical background provided to show how the distinct Belarusian cultural and linguistic identity, as well as language use are represented spatially.

The prevailing factors contributing to the formation of ethnic identity in the In-Between Europe region, the weaknesses or lack thereof, also the dominant foreign power structures with different ethnic bases have rarely provided favourable conditions for the development of a strong Belarusian identity. The historical overview of the ethnic spatial structure reveals that the ethnic distribution of population currently living in today's Belarus tends to move towards (Russian) homogenization. However, the country can still not be considered a homogeneous nation state.

In the geopolitical buffer zone surrounded by nations with strong national identity, solid state structures and ambitions to gain dominant positions of power the ensuing circumstances prevent not only the formation of an independent state but also the strengthening of dimensions representing linguistic and cultural distinctions. Instead of/alongside this missing distinct national identity the ideology of the Russian human ideal (*Homo Sovieticus*) enjoys growing appeal. No wonder that both in politics and society the tendency in past two decades – following the fall of Communism and the collapse of the former Soviet Union – was to move with newly gained independence towards the former eastern power centre instead of creating a distinct, local ethnic identity. As a result, the multicultural features with strong historical roots, also manifested in ethno-spatial structure have faded. The changes are apparent most in the current language use of population and the traditional geographic and social dimensions (countryside-capital city, east-west, the poor-the rich).

Keywords: Belarus, ethnic composition of population, ethnic identity, ethnic spatial patterns, language use

Bevezetés

A köztes-európai térség, az etnikai identitás 19. századi kialakulásának folyamatában különböző szinten álló etnikai csoportjai között különös helyet foglalnak el az egyik keleti szláv nyelvet beszélő belaruszok. Jelenlegi, az Európa centrum térségeinek sztenderdjeitől igen eltérő, politikai berendezkedésük, az ebből fakadó belpolitikai, illetve társadalmi törésvonalak elmélyülése, valamint e problémák az Unió közvetlen szomszédságában történő kiéleződése az elmúlt időszakban többször az országra irányította a nemzetközi közvélemény figyelmét is.

Miközben a Szovjetunió felbomlása után az államalakulathoz tartozó, sokszor teljesen új állami keretekben az egykori birodalom romjain az attól való távolságot hangsúlyozzák (SAVITZKAYA, N. 2011), addig Belaruszban a jelenleg is az országot irányító kurzus mindent elkövetett az 1990-es évek második felétől, hogy mind szorosabbra fűzze politikai kapcsolatát Oroszországgal. E folyamat több kérdést is indukálva felveti mi az oka annak, hogy

a rendszerváltás, illetve az államiság lehetősége a társadalom nagy részében nem erősíti egyértelműen a közösség tudatot, illetve a helyi nyelvváltozat helyett az orosz nyelv egyre szélesebb körű használatával gyengül az eleve sajátos történelmi háttérrel rendelkező helyi (belarusz) identitás (GOLZ, S. 2011).

Alábbi tanulmányunkban éppen ezért a jelenlegi etnikai térszerkezet alakulását, annak történelmi előzményeit, valamint hátterét kívánjuk bemutatni a sajátos belarusz kulturális, nyelvi identitás, valamint nyelvhasználat területiségét reprezentáló nézőpontokból.

Adatbázis, módszerek

A tanulmány lényegében a legfrissebb, 2009. évi belarusz népszámlálás az etnikai hovatartozást és nyelvi kompetenciákat szubnacionális szinteken (voblaszc (a továbbiakban körzet), rajon (a továbbiakban járás) közlő kötetekre támaszkodik, illetve ezek alapján próbálja a vizsgált problémát körbejárni (ПЕРЕПИСЬ НАСЕЛЕНИЯ 2009). A népszámlálás kötetei az általános nemzetiségi, anyanyelvi adatok mellett a nyelvhasználatra, a nyelvismeretre is közölnek adatokat. Emellett pedig ez utóbbi dimenziók nemzetiségi bontásban is fellelhetők a körzetek szerint kiadott kötetekben, ahol járási szinten is vizsgálhatóak a fent említett adatsorok. A történelem korábbi időszakaira vonatkozó etnikai térszerkezetet részben az eredeti (ПЕРВАЯ ВСЕОБЩАЯ ПЕРЕПИСЬ... 1897 г.), részben pedig másodlagos források alapján dolgoztuk föl (WAKAR, W. 1917; БРУК С. И. – АПЕНЧЕНКО В. С. 1964; EBERHARD, P. 2001).

Az adatokból készült térképek a hivatalos közigazgatási beosztás alapján a 118 rajon és 13 város adatait igen, a körzet központok (valamint Babrujszk) kerületeinek adatait viszont a méretarány miatt nem tartalmazzák. A térképek a hazai etnikai földrajzi kutatásokban mára már klasszikussá vált kartográfiai módszerrel ábrázolják a folyamatokat.

Az ország és lakóinak nevét az általuk hivatalosan használt (Oroszországtól megkülönböztetendő) Belarusz/belaruszok (és nem a Magyarországon egyébként ezzel ekvivalens Fehéroroszország/fehérorosz) alakban használjuk. Ezen túl külön kell szólni tanulmányunkban használt földrajzi nevekről is, amelyek többsége az ország mai területén nemcsak a történelem során, hanem ma is sokszor több (belarusz, lengyel, orosz) nyelven is használatosak. 1996-tól a belarusz nyelv mellett az orosz is az ország hivatalos nyelve, így a névhasználatnál a cirill betűs nevek átírásában kevésbé elterjed belarusz ún. „lancinka” helyett a Magyarországon talán nem annyira szokatlan orosz verziót használtuk a magyar helyesírásnak megfelelő átírásban.

A belarusz nyelv és identitás kialakulásának földrajzi és történelmi keretei

A köztes-európai népek etnogenezisének és etnikai identitásának a nyugat-európaihoz képest eltérő pályáiról, a különbségek okairól számtalan történeti mű készült már, de már pl. e sorok szerzőjétől, földrajzos szemléletű tanulmányokat is olvashatunk a témában (pl. BOTTLIK Zs. 2010, 2013; PETE M. 2016). E kettősségről e helyütt elég csupán arra a különbségre utalni, hogy a közösséghez tartozás e térségben csak kevésbé köthető az állami keretekhez és inkább a nyelvi-, kulturális elemek közösségére, esetleg egy korábbi időszakban létezett államra történő kollektív emlékezet, illetve ennek kialakulása/kialakítása játszottak e folyamatban jelentős szerepet (ROMSICS I. 1998). A mai Belarusz lakosság modern nacionalizmusok idején formálódó etnikai identitásának történelmi alapjait az állami keretek és azok változásai, a belarusz nyelv, illetve az ezek által is meghatározott kulturális dimenziók mentén tekinthetjük át (ABDSIRALOWITSCH, I. 2009/2010).

Belarusz területe már a középkor folyamán is geopolitikai pufferzónának számított, egyrészt a szilárd helyi állami struktúrák hiánya, másrészt a távolabbi hatalmi központok korabeli gyengesége miatt. A 8-9. században a térségben a helyi szláv törzseket (pl. drevljánakok, dregovicsok) a Polocki Fejedelemség struktúrái fogták össze először, amivel az itt lakók a Kijevi Rusz részeként funkcionáltak (LOJKA, P. 2001).

A 11. században a Rusz hatalmi pozícióinak gyengülése és a sztyeppe népek korabeli támadása következtében a birodalom részfejedelemségekre esett szét, majd a 12. században a mai Belarusz területe az ekkor felemelkedő Litvánia hatáskörébe került (SAHANOVITSCH, H. 2001). A 13. század utolsó harmadában kialakult lengyel-litván perszonálunióban pedig, a mai belarusz területeket is magába foglaló Litván Nagyfejedelemség a 17. századig jelentős belső mozgástérrel bírt.

A késő középkorban regionális nagyhatalmi státuszba kerülő, ún. „nemesi köztársaság”-ként aposztrofált Lengyelország belső viszonyai gátolták a kor politikai és gazdasági kihívásoknak jobban megfelelő állami keretek kialakulását. Így a folyamatos belső gyengülés, valamint a szomszédos, formálódó birodalmak (Poroszország, Oroszország, Habsburg Birodalom) erősödő politikai dinamizmusának következményeként a 18. század végén három menetben felosztották az országot.

Így a mai Belarusz területe teljes egészében a cári orosz fennhatóság alá került. Ez a tény pedig alapvetően határozta meg a térség 19. századi történetét, ezzel együtt pedig a modern nacionalizmus kialakulásának időszakát is.

A nyelvi állapot változása

Mint láttuk Belarusz területén a politikai keretek többször megváltoztak, amely jelentősen befolyásolta a jelenlegi belarusz területek nyelvi állapotát. A Kijevi Rusz lényegében a jelenlegi keleti szlávok elődeit próbálta integrálni. A térség társadalmának nyelvhasználatát egyfajta kettősség jellemezte. A korabeli tanult rétegek az egyházi szlávot, míg a társadalmi hierarchia alacsonyabb szintjein állók döntően a szláv nyelv egy helyi dialektusát beszélték. A mai szláv nyelvek differenciálódása ez idő tájt azonban még nem zajlott le teljesen (HORALEK, K. 1967; ZOLTÁN A. 2002).

A 13. században felemelkedő Litvániában, területének növekedésével a lakosság többségét egyre inkább egyértelműen a helyi szláv nyelv egyik dialektusát beszélők tették ki. Ezért nem csoda, hogy a kancellária nyelve ezekre a helyi dialektusokra épülő, a korabeli moszkvai kancellária nyelvétől azonban eltérő ún. óbelarusz (kisebb részt óukrán) elemekből álló nyelv volt. Ez az ún. rutén nyelv azonban nem azonos a mai ukrán vagy belarusz nyelvvel, de eltért az ortodox egyház által továbbra is használt (a mindennapi életben használttól általában különböző) egyházi szlávtól is. Ez a helyzet a későbbiekben, a lengyel-litván perszonálunió létrejöttével sem változott lényegesen (ZOLTÁN A. 2004).

E fenti nyelvállapotban a perszonálunió szorosabbra fűzése hozott változást (Lubluni Unió 1569), amikor a lengyel kultúra megerősödését láthatjuk a korabeli Lengyelország keleti részeiben is. E folyamattal egyidejűleg, főleg a nemesség körében, azok udvarházainak közvetlen közelében, illetve a városokban terjedt a nyugati szláv lengyel nyelv használata, ami a kancelláriából, így a hivatalos közegből is egyre inkább kiszorítja a korábbi keleti szláv elemekre épülő (rutén) nyelvet. Ez praktikusán azt jelenti, hogy annak népnyelvi formája csupán a paraszti agrár vidékek közegében élt tovább (DINGLEY, J. 2001; RADZIK, R. 2002).

Az a tény, hogy Lengyelország felosztása következtében a jelenlegi belarusz területek az érdekszféráját dinamikusan nyugat felé növelő Oroszország erőterébe került, távolítja

a hivatalos nyelvhasználatot is a korábbi helyi, illetve – nyugati szláv – lengyeltől (IOFFE, G. 2003A; 2003B). A 19. század első felében a birodalmi Oroszország szembe találta magát, az igaz még nem túl erős helyi (elsősorban ukrán) nacionalizmusokkal, amelyekre válaszlépésként a birodalomépítés korabeli jellemzője, az oroszosítás jegyében a helyi nyelvhasználat minden dimenzióját (könyvnyomatás, oktatás, kultúra) hivatalosan üldözték, tiltották (LAGZI G. 2001; BRÜGGEMANN, M. 2014).

A vallási-kulturális törésvonalak kialakulása

A Kijevi Rusz hatalmi központjának földrajzi helyzete miatt az 1054-es egyházszakadás következtében a bizánci rítusú ortodox [szláv nyelvterületen pravoszláv (am. „igazi szláv”)] vallás lett egyeduralgó a vizsgált területen. A 13. században vallási értelemben vákuumban lévő Balti térségben részben a Német Lovagrend tevékenysége, részben pedig a Litván Fejedelemség megerősödése tette lehetővé a nyugati kereszténység fokozatos terjedését, főként a lengyel-litván, illetve nyugati szláv-keleti szláv (lengyel-belarusz etnikai) kontaktusokban, így a mai Belarusz területén is. Ez a lengyel kultúra fent említett keleti expanziójával később csak erősödött (RYKALA, A. 2013).

A reformáció terjedése némileg átformálta a tágabb térség vallási térszerkezetét, jóllehet a lutheránus vallás csupán a Balti-térségben a mai Észtország és Lettország területén terjedt el szélesebb körben. Ugyanakkor az ellenreformáció zászlaja alatt a korabeli Lengyelország keleti területein a ortodox vallásúak liturgiájuk keleti rítusát megtartva kollektíve elismerik a római pápa primátusát. Ez az ún. „Breszti (Egyházi)Unió” pedig a későbbi belarusz, illetve ukrán görög katolikus vallás alapjait teremtette meg (OSWALT, J. 2001; TSCHAKWIN, I. 2001).

Jóllehet az orosz uralom alatt a kulturális és nyelvi különbségek területisége nem változott lényegesen, később a 19. században a háttérbe szorított katolicizmus a lengyel kultúrát, a lengyeliséghez való tartozást jelentette az orosz ortodoxia ellenpólusaként (KNAPPE, E. et. al. 2012). Így többen csatlakoztak a görög katolikusok közül az orosz ortodox egyházhoz (amelynek egyértelműen a nagyorosz kultúra erősítése volt a célja), ugyanakkor jelentős részben a papság ellenállása miatt a görög katolikus egyházi struktúrák is tovább éltek, leginkább a parasztság körében. Ezek a keretek azonban a vallási peremterületnek számító mai Belarusz térségeiben elégtelenek voltak a helyi szláv nyelvű lakosság identitásának erősítéséhez, illetve annak megerősítéséhez (ellentétben pl. a kárpát-medencei görög-katolikusokkal, akik identitásuk, ezzel együtt etnikai különállásuk, ruszinságuk zálogaként tekintenek ma is munkácsi püspökségük megalapítására). Ez a helyzet pedig később fokozódott is, mert az oroszok 1839-ben betiltották a görög katolikus egyházat a mai Belarusz területén, ám mai napig leginkább a népi kultúra dimenzióiban követhető jelenlétük, ami a térség pufferezóna jellegét tovább erősíti (BIEDER, H. 2000).

A belarusz etnikai terület alakulása a 20. században

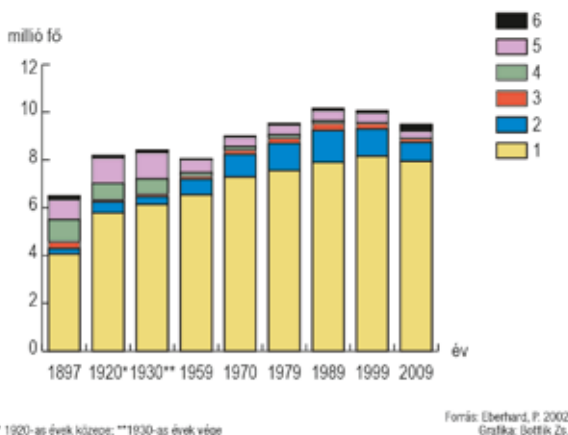
19-20. század fordulója

A belarusz nemzeti mozgalom – a fent említett cári russzifikáció következtében – csak viszonylag későn, a 19. század utolsó harmadában, akkor is csak mérsékelten, illetve inkább a rendszer kritikájaként jelentkezett (MARK, R. A. 2011). Az orosz államhatalom egy erőteljes russzifikáció után engedélyezte a belarusz dialektus (nyelv) fogalmának használatát. Belarusz nyelvű iskolákban azonban egyáltalán nem lehetett tanulni (TREPTJEV, H.-C. 2004).

A 19/20. század fordulóján a belarusz területek csupán némi önkormányzatáért küzdöttek és az első belarusz nyelven megjelenő sajtótermék is csak 1906-ban jelent meg. Ugyanakkor e folyamatban leginkább a lengyelekkel szemben fogalmazták meg saját identitásukat, míg az oroszokkal szemben inkább a passzivitás, illetve a távolságtartás volt jellemző. Ennek ellenére még ekkoriban nem beszélhetünk egy szilárd, jól körülírható belarusz identitásról.

Ezek alapján nem csoda, hogy a lakosság etnikai megoszlása is igen összetett volt. A cári Oroszország első teljes körű népszámlálása 1897-ben zajlott le, amely a lakosság anyanyelvére és vallására is rákérdezett. Az adatokat öt szubnacionális szinten is elemezhetjük. A mai Belarusz területén kettő (a Minszki- és a Mogiljevi) kormányzóság csaknem teljes egészében, további három pedig (Grodnoi, Vilnusi, Vityebski) csupán részben volt akkor megtalálható. Az emberek identitásának ingadozása miatt az anyanyelvi és a vallási adatok megfeleltetése nehézséget okoz. Emellett a társadalmi helyzet is meghatározta a legtöbb esetben, hogy ki milyen nyelvet adott meg a kérdőíveken (ZERASCHKOWITSCH, P. 2001).

Az 1897-es népszámlálás idején Belarusz mai területén mintegy 6,5 millió lakos élt, amin belül a belarusz nyelvűek és az ortodoxok száma (4,7 illetve 4,6 millió fő) látszólag megegyezett. Azonban ha az ortodoxok számából kivonjuk az ukrán és orosz ajkú lakosság számát (287 és 281 ezer fő), akkor látható, hogy a területen nagyjából 700 ezer nem ortodox, hanem katolikus vallású, belarusz nyelven beszélő ember élt. Ráadásul a római katolikusok száma (880 ezer fő) jóval magasabb volt, mint a lengyelül beszélőké (156 ezer fő), ami szintén nagyjából 700 ezer belaruszul beszélő katolikust ad. Az adatok alapján úgy tűnik, hogy a katolikus vallásúak, azaz a lengyel kulturális kötődésűek jelentős része társadalmi helyzetéből adódóan nem a lengyel, hanem a belarusz, esetleg az orosz nyelvet adta meg a népszámláláskor. Mindez igazodni látszik a lengyel statisztikus Włodzimierz Wakar (WAKAR, W. 1917) adataihoz, miszerint a vizsgált területen a lengyelek száma mintegy 830 ezer fő (arányuk ezzel 13%), amivel a zsidó lakosság (910 ezer fő; 14%) mögött a második legnagyobb kisebbséget alkották a térségben a századfordulón (EBERHARDT, P. 2001) (1. ábra).

1. ábra A lakosság etnikai megoszlása a mai Belarusz területén (1897-2009)
Jelmagyarázat: 1 – belarusz; 2 – orosz; 3 – ukrán; 4 – zsidó; 5 – lengyel; 6 – egyéb
Figure 1 Composition of ethnic structure in Belarus (1897-2009)
Legend: 1 – belarusian; 2 – russian; 3 – ukrainian; 4 – jew; 5 – pole; 6 – other

A korabeli etnikai térszerkezetről elmondható, hogy a nemesség és a tanult rétegek egy része, akik magukat lengyelnek definiálták a városokban koncentrálódott. Lényegében

ez volt igaz a zsidó lakosságra, illetve a főleg az adminisztrációban tevékenykedő orosz anyanyelvű lakosokra is, akik eloszlása ezért volt egyenletes, ha a kormányzóságok etnikai megoszlását is megvizsgáljuk. A különböző erősségű belarusz identitással rendelkezők a nem túl sűrűn lakott agrárvidékek lakói voltak. Ők többnyire „helyi”-nek definiálták magukat. Sok esetben arra a kérdésre, hogy milyen vallásúak azt válaszolták, hogy lengyel vagy rutén hitűek. (TREPTE, H-C. 2004).

A térség nyugati részén a nagyobb városok (Grodno, Vilnius) hinterlandjain a paraszti társadalomban is megfigyelhető jelentős ellengyeledés. Ezért magasabb a lengyelek száma és aránya a nyugati (vilnusi és grodnói) kormányzóságokban. Breszt és Daugavpils között nagyjából a Nyeman folyó partján a lengyel lakosság a rurális térségben összefüggő településterületet alkotott. Ugyanakor a keleti területeken a russzifikáció is jobban érvényesült, így a keleti kormányzóságokban (Vityebszk, Mogiljev) a kissé magasabb orosz jelenlét ezzel magyarázható. Bár a lengyel államiság, ezzel együtt iskolahálózat hiánya, a lengyel nyelv diszkriminációja gyengíti az e kulturális kötődéssel rendelkezőket, jelenléte, gyökerei mégis lassították a russzifikációt. E folyamat a keleti területeken azonban a belarusz identitás kialakulását, később erősödését akadályozta meg (EBERHARD, P. 2001).

A nyelvi kritériumok, mint láttuk korábban nem adtak pontos információt az etnikai helyzetről meg kell vizsgálni a vallások elterjedését is azzal együtt, hogy az egyház ez idő tájt veszíti el egyre jobban gazdasági pozícióit. A vizsgált terület középső, keleti, illetve déli részén koncentráálódtak az ortodox vallásúak, míg a kiterjedt lengyel–litván, valamint lengyel–belarusz kontakt zónákban, ahol hagyományosan attraktívabb a lengyel nyelv és kultúra, inkább római katolikusok éltek (EBERHARDT, P. 2001).

A cári önkény megszűnésével 1917 novemberétől a nemzeti mozgalomnak a politikai mozgásteret is nagyobb lett (SMALIANCHUK, A. 2004). Még ugyanebben az évben megalakult a Belarusz Nemzeti Tanács. 1918 márciusában, amikor német csapatok foglalták el a mai Belarusz nyugati vidékeit, újra felsejlett a területen már korábban is gyökerekkel rendelkező kulturális kettősség. A németek által ellenőrzött vidéken a nyelvi pluralizmus jegyében a modern belarusz nyelv születését figyelhetjük meg, hiszen a bevonulóknak érdekük a helyieket az orosz kultúráról leválasztani. A belarusz hivatalos nyelvű Belarusz Népköztársaság megalakulása, ugyan rövid életű, de minden politikai erőnek (így a bolsevikoknak is) számolnia kellett vele. Ezért a Szovjetunióban a helyzet konszolidálása után megalakult a Belarusz Szovjet Szocialista Köztársaság, amely a lengyel-bolsevik háborút lezáró Rigai béke (1921) után ugyan csupán a korábbi Minszki Kormányzóság, majd később a Mogiljovi és Vityebszki területére terjedt ki, ám szilárd állami kereteket nyújt a két világháború közötti belarusz identitású lakosságnak.

Az 1920-as évek második felétől 1945-ig

Az első világháború után a belarusz etnikai területek nyugati része Lengyelország, keleti része a Szovjetunió keretein belül állt alapvetően különböző fejlődési pályára. A lengyel területeken egészen az 1939-es összeomlásig az etnikai homogenizáció jegyében a belaruszok asszimilációja, de legalábbis a társadalom periferiájára szorítása történt; de településterületük elmaradottságának csökkentését, az agrárium fejlesztését nem sikerül megoldani. Nemzeti mozgalmuk (ami mögött sok esetben valójában a szovjethatalom állt) sem volt olyan erős, hogy az eseményeket meghatározta volna. Ezzel ellentétben az 1920-as években a Szovjetunióban a folyamatok elsősorban a városi értelmiségiek körében a korábbi lengyel attitűd visszaszorulásának és a belarusz identitás erősödésének irányába hatottak. A paraszti közösségek javuló élethelyzete erősítette körükben a széleskörű nyelvhasználatot, amit állami szinten is segítettek iskolák, színházak, könyvtárak alapításával (MARPLES, D.

R. 1999). Emellett 1921-ben belarusz nyelvű egyetemet alapítottak, majd 1926-ban megalakult a Belarusz Tudományos Akadémia is. 1927-től pedig a belarusz nyelv elsőbbséget élvezett a térség többi kisebbségi nyelve (jiddis, lengyel, orosz) mellett. Az alborutenizáció tehát egybefolyt a szovjetizációval, s mindez eleve deformálta a fehérorosz nemzetté válás amúgy is megkésett folyamatát (ŠIBEKA, Z. 2011). Ugyanakkor az egyház társadalmi befolylását megtörve a belarusz identitás főként az alacsonyabb társadalmi csoportok közötti gyengülése figyelhető meg (BIEDER H. 2000).

Az 1930-as években a bolsevik rendszer megerősödésével a belarusz identitás továbbfejlődése szempontjából a helyzet alapvetően változott meg. Nemcsak a sztálini nemzetiségi és nyelvi politika lett a kisebbségekkel szemben agresszívabb, hanem a vidéki térségek iparosítására való törekvés, valamint a kulákklistázás következtében a belarusz nyelv hordozóinak, a parasztságnak a társadalmát is sikerült teljesen szétzilálni. A nemzeti érzést közvetítő egyházi és világi helyi értelmiséget is csaknem teljes egészében likvidálták. Emellett pedig az oroszosítás az orosz nyelv jelenlétét erősítette a hatalom nemcsak az adminisztrációban, hanem az oktatás teljes vertikumában is. Látható tehát, hogy a két világháború között a belarusz nemzeti mozgalom nem kapott elegendő impulzust sem kulturális, sem nyelvi értelemben a további célok megfogalmazásához, az azokért történő politikai kiálláshoz (ACKERMANN, F. 2011).

A Molotov-Ribbentrop Paktum értelmében 1939 szeptemberében a két világháború közötti Lengyelország keleti vidékeit bekebelezte a Szovjetunió. Ezzel a belaruszok által lakott területek szinte teljes egészében szovjet irányítás alá kerültek. Ekkor mintegy 330 ezer lakost deportáltak Szibériába, akik között a lengyelek és a zsidók mellett, leginkább a saját identitásukért síkraszálló belarusz értelmiségiek is voltak. A szovjethatalom pedig – természetesen a maga keretei között – legfeljebb a népi kultúrát, a népi hagyományokat támogatta.

Nyugat-Belarusz 1930-as évek végére a lengyelesítés ellenére sokkal kedvezőbb társadalmi-gazdasági helyzetben volt az akkori Szovjet-Belaruszhoz képest. Ráadásul a társadalmi viszonyaiban ekkor már igencsak különböző két országrész közötti határellenőrzés – sajátos módon – továbbra is fennmaradt Negarelaye (Nieharelaje) mellett, immár a Szovjetunióon belül, azaz valós egyesítésről – ekkor még – koránt sem beszélhettünk.

Belarusz mai területe 1941. június 22.-e után a Wehrmacht felvonulási területévé vált a Szovjetunió németek általi lerohanásának következtében, ami épp a Szovjetunió előretolt új határánál, a mai Belarusz nyugati kapuját szimbolizáló breszti erődnél indult meg. Belarusz zsidó lakosságát ekkor semmisítették meg szinte teljes egészében a náci *Einsatzkommandok*; 1942-43 között mintegy félmillióan váltak a Holokauszt áldozatává. Ugyanakkor a térségben élő lengyelek szignifikáns csökkenése is a háborús események és a későbbi repatriálások következménye (EBERHARDT, P. 2001).

A kibontakozó háborús, partizán ellenállás azonban sajátos módon épp a belarusz identitást erősítette, ami ugyan csupán földalatti mozgalomként működött, de az idegen megszállás logikájából következően autonómiát élvezett a szovjet hatalmi struktúrákon belül. Belarusz volt a fő hadszíntere a szovjet partizánmozgalomnak. Az ország partizánköztársasági imázsa is ekkor alakult ki (IOFFE, G. 2006). Másfelől a németek megszervezték a Belarusz Főkormányzóságot, majd 1943-tól a Belarusz Központi Tanácsot. Ez a mozgalom nyilván nem volt egy széles társadalmi bázissal bíró mozgalom, de a zászlójuk ugyanaz a fehér-piros-fehér volt, mint a független Belaruszé az 1990-es évek elején.

A világháború végétével Lengyelországot a szövetségesek nyugatra tolták, így korábbi keleti területei a Szovjetunióhoz, illetve az Ukrán, valamint a Belarusz Szovjet Szocialista Köztársasághoz kerültek. Az így kialakított Belarusz határai csak néhány, Białystok környéki rajon esetében (ezek az új Lengyelországhoz kerültek) mutatnak különbséget az 1939. szeptember végi határoktól.

Az 1945-ös politikai konszolidációt követően az új, nyugat-belarusz területek etnikai térszerkezetét alapvetően átformáló migrációs folyamatok keretében, lengyel-belarusz viszonylatban lakosságcsere került sor. A Belaruszban élő lengyelek számának szignifikáns csökkenése a háború és a későbbi repatriálások következménye (LAGZI, G. 2001). Ennek során a becslések szerint csaknem 400 ezer lengyel költözött Nyugat-Belaruszból az új Lengyelország határai közé (hivatalosan ez a szám csupán 275 ezer), míg az első hullámmal 37 ezer, később további 70 ezer belarusz identitású személy talált otthonra Szovjet-Belaruszban. E folyamat mellett főleg az 1950-es években meghatározó volt a háborús embervesztések miatti demográfiai vákuumba beáramló orosz anyanyelvű lakosság létszáma is, ami az újonnan megszerzett területek „szovjetizálásának” folyamatába illeszkedve főként a térség nagyvárosaiba történő migrációt jelentett (*1. ábra*) (EBERHARDT, P. 2000; 2001; 2002).

A 2. világháború után a hivatalos álláspont szerint a nemzeti mozgalmak törekvéseit a fasiszta agresszor törekvéseivel azonosították, aminek következtében az amúgy is gyenge önálló belarusz identitás újabb csapást szenvedett el. Ezzel párhuzamosan főként a korábban Lengyelországhoz tartozott területeken az agrártérségek fokozott iparosítására a mezőgazdaság kolhozosítására való törekvés, valamint a valláshoz inkább kötődő társadalmi csoportok elleni fellépés elsősorban a helyi belarusz dialektusok hordozóinak helyzetét változtatta meg. Belarusz nyugati területein a háborús veszteségeket a természetes szaporodás magasabb értéke ellensúlyozta, így a belarusz ajkúak száma növekedett (*1. ábra*). Ennek ellenére identitásuk továbbra is bizonytalan volt, ráadásul közösségeik szétzilálódtak, sokan az ekkorra már oroszajkú városokba áramlottak, ahol a kibontakozó háború utáni szovjet iparosítási hullám keretében az identitását veszítő városi munkásréteg tagjaivá váltak.

A háború utáni szovjet népszámlálások (1959, 1969, 1979, 1989) az oroszok (és ukránok) jelentős, a belaruszok mérsékelt növekedését mutatják. Ennek oka részben az lehet, hogy elég jelentős az átjárás a két csoport között. Az oroszosító tendenciák egyre határozottabbá válása mellett, valamint a két irodalmi nyelv közötti különbségek helyett a hasonlóságok hangsúlyozása és az orosz nyelvoktatásban történő elterjedése miatt kialakul egy keverék nyelv (traszjanka), amelynek használata nem kedvez az amúgy hivatalos belarusz sztenderd további fejlődésének, illetve széleskörű elterjedésének. Ennek következtében a két nyelv között a különbségek elmosódtak és az oroszra a lakosság nagy része nem mint idegen nyelvre hanem a saját dialektusuk egy emelkedettebb formájára tekintett/tekint. Nem csoda, hogy az orosz nyelvet használók a belarusz nemzetiségűek között 1959 és 1989 között 13%-ról több mint kétszeresére, 28%-ra nőtt.

Az etnikai csoporttudat helyett a társadalmi kohéziót előtérbe helyező szovjet embereszmény kialakítására való törekvés e folyamatokat erősítette, ami az identitásában ingadozó belarusz társadalomban, főként a kisvárosi közegben termékeny talajra hullott (ŠIBEKA, Z. 2011). Ugyanakkor a háborús időszakban számukban visszaszorult zsidóság és lengyelség nyelvi asszimilációja leginkább torz társadalmi struktúrájuknak, illetve szűk értelmiségi rétegüknek köszönhető (ACKERMAN, F. 2006).

A függetlenné válás utáni demográfiai viszonyokat a kelet-európai helyzetet általánosan meghatározó népességszám csökkenés jellemzi, amit az orosz, ukrán és belarusz lakosság együttes fogyása okozott (ROWLAND, R. H. 2003). Bár az 1980-as évek folyamatai a Szovjetunió több térségében aktivizálták az addig elfojtott nemzeti érzéseket és az iskolákban is tanítani kezdett belarusz nyelv állami rangra emelkedett, az itteni változásokat elsősorban nem belső folyamatok, a szovjet rendszertől való távolság, a helyi sajátosságok hangsúlyozása, hanem leginkább a külső körülmények megváltozása okozta (LAGZI, G. 2001).

Belarusz jelenlegi etnikai térszerkezete

Belarusz jelenlegi etnikai térszerkezetét a legutolsó 2009-es népszámlálás nemzeti-ségi adatai alapján mutathatjuk be. Ennek alapján megállapíthatjuk, hogy az ország nem homogén nemzetállam, mivel a mintegy 9,5 millió lakos csupán 83%-a tartozik az államalkotó belaruszok csoportjába. A legnagyobb etnikai kisebbséget a csaknem 0,8 millió lélekszámú oroszok adják, akik az összlakosság 8,2% teszik ki. Rajtuk kívül számottevő lengyel (294 256 fő; 3,2%) és ukrán (157 871 fő; 1,6%) csoportokat is találunk. Alig valamivel több mint 300 ezren az egyéb kategóriába sorolták magukat (3,2%).

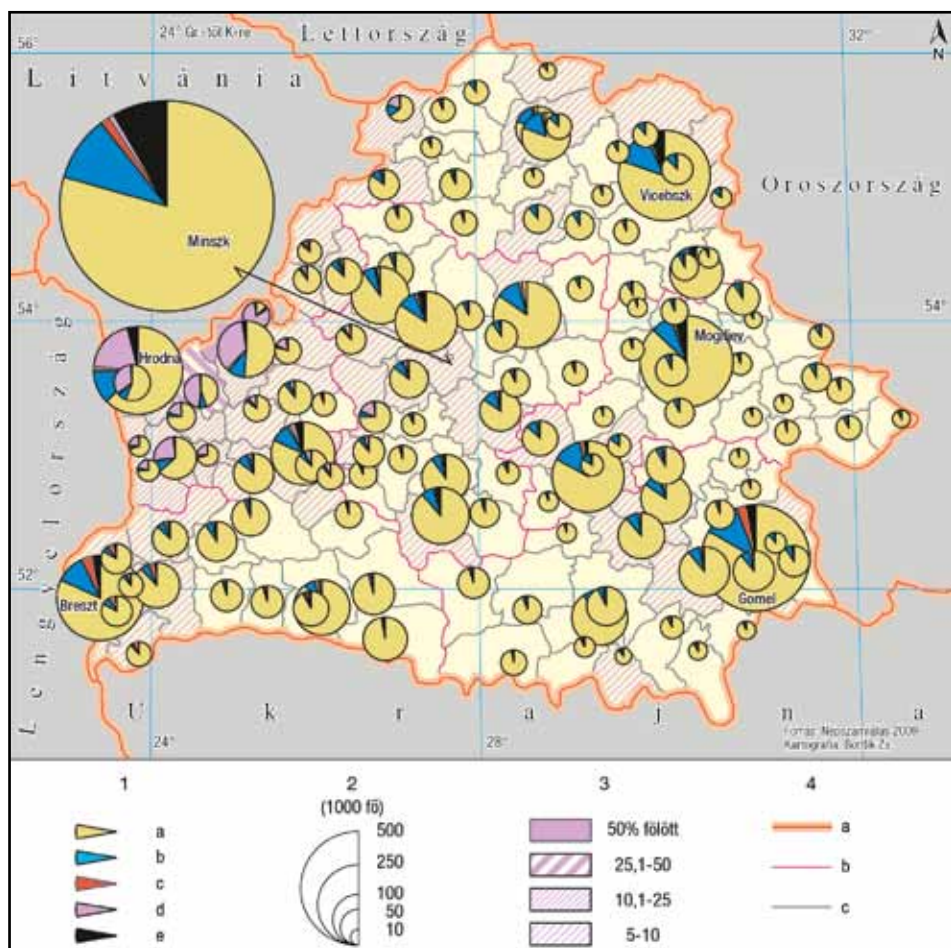
Az etnikai térszerkezetről továbbra is elmondható, hogy az oroszok a nagyobb városokban, a lengyelek a korábbi Lengyelországhoz tartozott, a lengyel kultúra által korábban is erősen érintett területeken, az ukránok (a nagyobb városok mellett) az ország délnyugati csücskében, Breszti körzetben koncentrálódnak (2. ábra). Az orosz lakosság eloszlása viszonylag egyenletes, az ország 19 rajonjában haladják meg a lakosság 10%-át, amelyekből 7, egy város által kijelölt, vagy városok által dominált járás. Legnagyobb 15 ezer főt is meghaladó összefüggő kivétel nélkül városokban figyelhetők meg. Az ukránok a Breszti körzetben, főleg annak két járásban koncentrálódnak, ahol arányuk a 7%-ot is meghaladja (Kamenyec 7,4%; Malorita 7,2%), de jelentős a számuk a körzetek székvárosaiiban, ahol kettőben (Breszt, Gomel) számuk több mint 10 ezer fő. Ugyanakkor elmondható, hogy e két kisebbségi csoport egyetlen egy kisebb szubnacionális területen sem teszi ki a helyi lakosság abszolút többségét.

Ezekről alapvetően tér el az országban élő, a rendszerváltás óta fokozódó identitással bíró lengyelek etnikai tere (IWANOW, N. 1994). A kisebbségek közül a lengyelek koncentrációja, csaknem összefüggő településterületet alkotva, a legnagyobb a két világháború között Lengyelországhoz tartozó területeken a Grodnói körzetben. A 13 járás közül, ahol számarányuk meghaladja a 10%-ot, csupán egy található a Breszti és egy a Polocki körzetben. Koncentrációjuk különösen a litván határ mentén, a határ másik oldalán is nagyjából összefüggő lengyel területhez tapadó két járásban a legnagyobb. A Voronovoi járásban abszolút (80%), míg a Scsucsiniban relatív többséget alkotnak.

A magukat nem a fenti négy kategóriába sorolók közül első helyen kell megemlíteni a 12 ezer főt számláló zsidóságot, akik a 15. századtól élnek ezen a területen. Mellettük jelentős még a cigányok (7079 fő), illetve a németek (2474 fő) száma. A többiek közül kiemelkednek az egykori szovjet térségekből származó, többnyire már többedik generáció óta itt élők. Belarusz szomszédságában levő etnikumok kisebb közösségei mellett (litvánok 5087 fő; moldávok 3465 fő; lettek 1549 fő), jelentősebbek a távolabbi sztyeppéi (tatárok 7316 fő; csuvasok 1277 fő), kaukázusi (örmények 8512 fő; azeriek 5567 fő; grúzok 2400 fő) vagy közép-ázsiai (türkmének 2685 fő; üzbegek 1593 fő; kazahok 1355 fő) térségekből származók. Mellettük nem túl nagy kínai (1642) és arab (1330 fő) közösségek is színesítik az ország etnikai összetételét.

A lakosság nyelvhasználatának jelenlegi problémái és térbelisége

Mint láttuk a fentiekben, a belaruszok, nemcsak késve próbálták kialakítani az önálló nemzeti tudatukat, hanem ebben a folyamatban a népek, nyelvek, kultúrák között sokkal inkább a helyi identitásképző tényezők maradtak a meghatározóak. A háborúk, a politikai tisztogatások, illetve a marxista ideológia nemcsak a nemzeti gondolat hordozóit szorította háttérbe, semmisítette meg (főként az utóbbi évtizedekben), hanem a nyelvhasználat is valamiféle politikai állásfoglalást tükröz. A rendelkezésre álló adatok leginkább a nyelvi

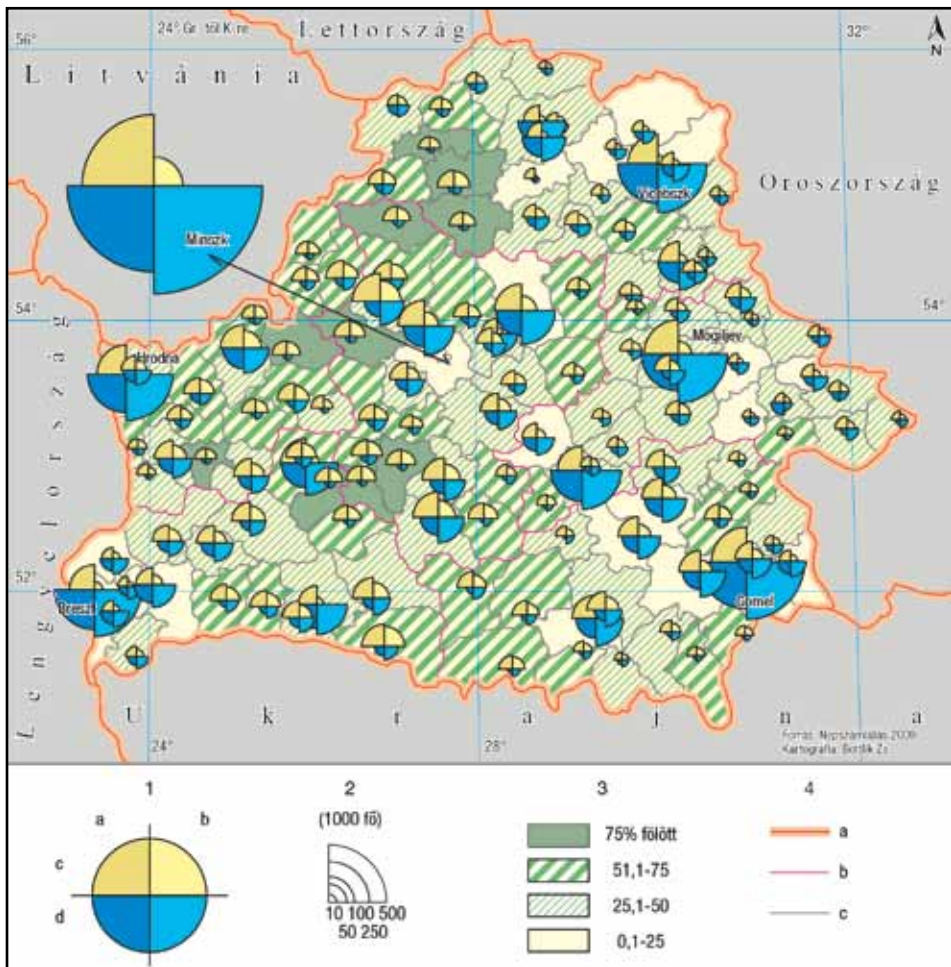
2. ábra A lakosság etnikai megoszlása és a nem belaruszok aránya rajonok szerint Belaruszban (2009)
 Jelmagyarázat: 1 – a lakosság etnikai megoszlása; a – belarusz; b – orosz; c – ukrán;
 d – lengyel; e – egyéb; 2 – a lakosság száma (1000 fő); 3 – a nem belaruszok aránya (%); 4 – Határok;
 a – országhatár; b – voblaszchatár; c – rajonhatár

Figure 2 Ethnic composition of the population and the rate of non-belarusian inhabitants by raions (2009)

Legend: 1 – Ethnic composition of the population; a – belarusian; b – russian; c – ukrainian;
 d – pole; e – other; 2 – Number of population (1000 inhabitant); 3 – Ratio of the non Belarussians (%);
 4 – Borders; a – Stateborder; b – voblast; c – border; c – raion border

állapotok, illetve a nyelvhasználat szerepének területiségét engedik az alábbiakban megvizsgálni (3. ábra).

A lakosság nyelvhasználata – ahogy láttuk – az idők folyamán legfőképpen a politikai szándék(ok) miatt alakult át többször (BRÜGGEMANN, M. 2014). A 2009-es népszámlálás lehetőséget ad ennek vizsgálatát elvégezni és térbeliségét bemutatni. Jelenleg az országban a modern belarusz nyelv mellett az orosz is hivatalos státuszt élvez 1996 óta. A két nyelv sztenderdje között a különbség jelenleg nem túl nagy (ennek következménye a keverék nyelv (traszjanka) kialakulása, illetve egzsztálása is) és a belarusz nyelvet használók az orosz nyelvben nem egy másik nyelvet látnak. Emiatt az etnikai identitás kifejeződése továbbra sem az anyanyelv, ami a társadalom nyelvhasználatában is tükröződik (BURLYKA, I. 2004).

3. ábra A lakosság megoszlása anyanyelve és használt nyelve szerint, rajonok szerint Belaruszban (2009)

Jelmagyarázat: 1– A lakosság nyelve és nyelvhasználata; a – anyanyelv; b – nyelvhasználat;

c – belarusz; d – orosz; 2 – a lakosság száma; 3 – A belarusz nyelvet használók aránya; 4 – Határok;

a – országhatár; b – voblaszchatár; c – rajonhatár

Figure 3 Composition of population according to mother tongue and spoken language by raions in Belarus (2009)

Legend: 1– Native and spoken languages; a – native language; b – spoken language;

c – belarusian; d – russian; 2 – population number; 3 – Ration of belarusian-speaking people;

4 – Borders; a – state border; b – voblast border; c – raion border

Ha megvizsgáljuk a nemzetiségi, illetve anyanyelvi adatokat, valamint ezzel összefüggésben a nyelvhasználatot, az alábbi megállapításokat tehetjük. Európai összehasonlításban, miszerint az államalkotó nemzet nyelvét beszéli a lakosság többsége, a legérdekesebb, hogy Belaruszban a népesség 83%-át kitevő, magát belarusz nemzetiségűnek definiáló lakossal szemben, az összlakosság csupán 53%-a állítja magáról, hogy anyanyelve is belarusz. Még drasztikusabb a különbség, ha a belaruszt, mint a társadalomban az egymás közötti kommunikációban használt nyelvet vizsgáljuk, mivel csupán az összlakosság 23%-a mondta azt a népszámlálás során, hogy a belaruszt használja a mindennapi érintkezésben. Ugyanakkor az ország lakóinak csupán 8%-át jelentő orosz nemzetiségűek 41%-a

adta meg anyanyelvként és 70%-a a mindennapi kommunikációban használt nyelvként az orosz. Ezen országos adatokból kiindulva elmondható tehát, hogy napjainkban a belarusz nyelv használata az 1996-tól hivatalos orosz nyelv javára szorult háttérbe (BIEDER, H. 2003; TÖRNQUIST-PLEWA, B. 2005).

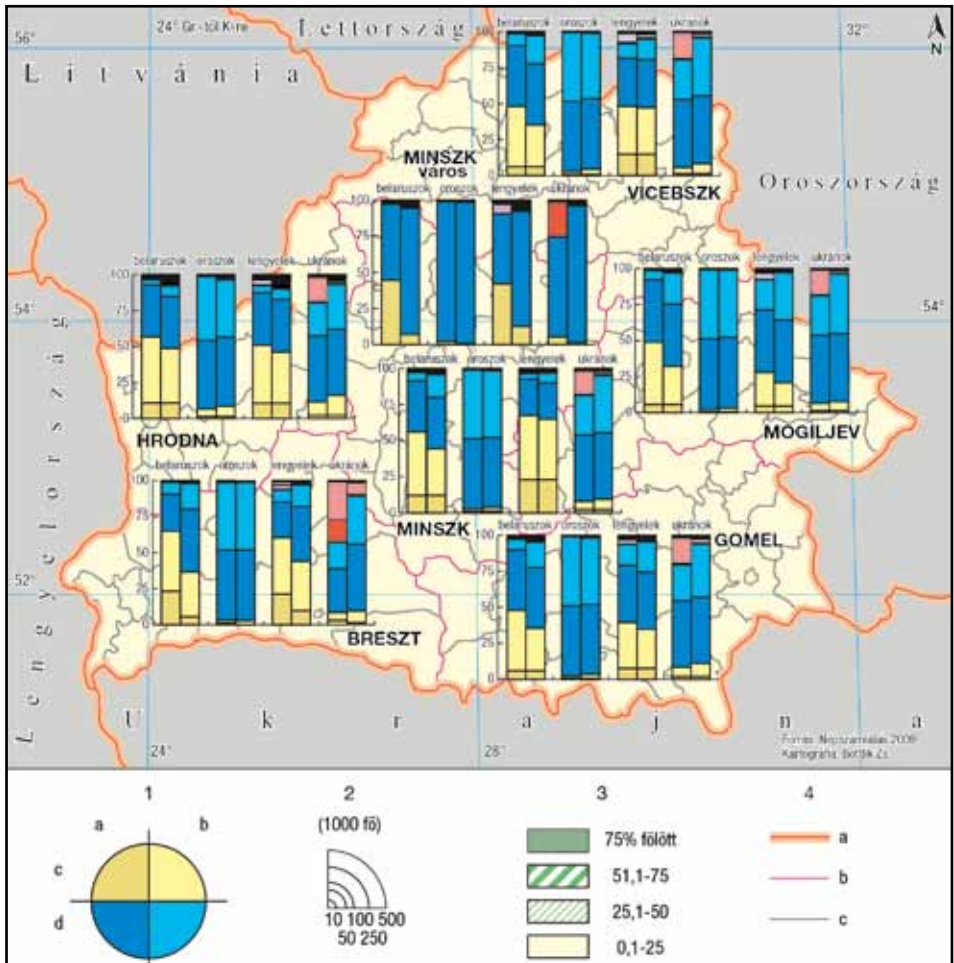
Az anyanyelv és nyelvhasználat tekintetében észrevehető különbségek mutatkoznak az ország különböző körzeteiben (3., 4. ábra). Általában kijelenthető, hogy a magukat belarusz nemzetiségűnek vallók között a belarusz anyanyelvűek száma magasabb mint a nyelvet ténylegesen használók száma. Elmondható továbbá az is, hogy a belarusz nyelvhasználat magasabb a falvakban, ahol a helyi nyelvi sajátosságok egzisztálás általában elszigeteltebb a központi területektől. Többen vannak azok is, akik anyanyelvként adták meg a belaruszt, mint azok, akik használják is a nyelvet. Ugyanakkor a városokban (a breszti körzetet leszámítva) lényegében megegyezik a két adat. A belarusz nemzetiségű lakosság többsége egyértelműen az orosz nyelvet preferálja, leginkább a korábban tárgyalt történelmi, illetve etnolingvisztikai okok, valamint a részben ebből következő tény miatt, miszerint az országban az orosz nyelv is hivatalos státuszt kapott 1996-ban.

A nyelvhasználat területisége is érdekes képet mutat. Azok a járások, ahol a lakosság többsége a belarusz nyelvet preferálja a mindennapi élete során, leginkább az ország városhiányosabb ÉNy-i részében koncentrálódnak, amely térségek korábban szorosabban kötődtek a lengyel hatalmi centrumhoz, illetve a két világháború között Lengyelországhoz tartoztak. Ezeken a területeken vélhetően a nyelvhasználatban tetten érhetünk olyan attitűdöket, amelyek korábban a nyugati, lengyel kultúra, a szovjet időszakban pedig a ruszszifikáció ellenpontjaként funkcionáltak. Jelenleg tehát a nyelvhasználatban észlelhető különbségek jelzik leginkább az ország kulturális pufferezóna jellegét. Ugyanakkor az ország más társadalmi dimenziójában, gazdasági orietációjában megfigyelhető Oroszország felé fordulás manapság sem teszi lehetővé a nyelvi alapon történő különbségek hangsúlyozását és a nyelvhasználat megmarad amolyan politikai állásfoglalásként (ALEXANDROVA, O., TIMMERMANN, H. 1997; GOLZ, S. 2011).

Az orosz nyelv elterjedése miatt nem csoda, hogy a magukat orosz nemzetiségűnek vallók között az anyanyelv és a kommunikáció nyelve is az orosz, körükben csak elenyésző azok száma, akik a belaruszt adják meg anyanyelvként, illetve használják a belaruszt a mindennapi kommunikációjuk során. Ők főleg a vidéki térségekben leginkább, Hrodna voblaszcban élnek, ahol a legelterjedtebb a belarusz nyelv használata.

Még érdekesebb megvizsgálni a Belaruszban élő lengyelek és ukránok anyanyelvi megszólását, valamint nyelvhasználati szokásaikat. Az etnikai törzsterületükön élő lengyel nemzetiségűek nyelvi asszimilációját jelzi, hogy csupán kisebb részüik vállalja anyanyelvét, főleg a falusi térségekben. Nyelvhasználatukban leginkább a többségi belarusz lakosokhoz idomulnak; ahol a belarusz nyelvhasználat erős ott ők is inkább a belaruszt (a városokban inkább az orosz) használják. A távolabbi területeken élő – igaz elenyésző számú – lengyel nemzetiségűek magasabb arányban adják meg a lengyelt anyanyelvként, és nyelvhasználatukban inkább az orosz nyelvet preferálják. Vélhetően ők a törzsterületükről elszármazott, a migrációba inkább bekapcsolódó értelmiségiek, akik éppen ezért erősebb identitással rendelkeznek. Esetleg a helyiekkel szemben erősebben kötődnek etnikai származásukhoz, amit az adatközlésnél is vállalnak.

Hasonló a helyzet az ukrán nemzetiségűek esetében is. A Breszt környéki, autochtonnak számító ukrán nemzetiségűek a lengyeleknél nagyobb arányban adják meg saját nyelvüket anyanyelvként, és ez a falvakban markánsabban meg is jelenik az ukrán nyelvhasználatban is. Ez a tény az ukránok esetében az e területektől távolabb élőknel is megfigyelhető, természetesen kisebb mértékben.

4. ábra A lakosság anyanyelve és otthon használt nyelve etnikumok és településtípus szerint Belarusz voblaszcjaiban (2009)

Jelmagyarázat: 1 – A lakosság anyanyelve és otthon használt nyelve településtípusok szerint, a – belarusz; b – orosz; c – ukrán; d – lengyel; e – egyéb; f – városokban; g – falvakban; 2 – a főbb etnikumok anyanyelve és otthoni nyelvhasználat; a – anyanyelv; b – otthon használt nyelve; 3 – Határok; a – országhatár; b – voblaszchatár; c – rajonhatár

Figure 4 Native language and spoken language of the population according to ethnicity and settlement type in the voblasts of Belarusia (2009)

Legend: 1 – Native language and spoken language of the population according to settlement type, a – belarusian; b – russian; c – ukrainian; d – polish; e – other; f – urban settlements; g – rural settlements; 2 – native and spoken language of principal ethnic groups; a – native language; b – spoken language; 3 – Borders; a – state border; b – voblast border; c – raion border

Összefoglalás

Összegzőképpen megállapítható, hogy Európa keleti felére jellemző identitásképző tényezők, illetve azok gyengeségei vagy hiányai, valamint a más etnikai alapokon nyugvó idegen hatalmi struktúrák dominanciái csupán igen ritkán kedveztek a belarusz öntudat kialakulásának. Az etnikai térszerkezet történeti áttekintéséből pedig az látható, hogy a mai

Belarusz területén élők etnikai megoszlása lassan, de biztosan a 20. században a(z orosz) homogenizáció irányába mozdult el. Ugyanakkor az ország jelenleg sem tekinthető homogén nemzetállamnak.

Az erős nemzetudatú, szilárd állami struktúrákkal rendelkező, olykor nagyhatalmi szerepre törekvő környező népek között kialakuló geopolitikai pufferezőzónában a helyzet hosszú távon nemcsak az önálló állam kialakítását, hanem a nyelvi és kulturális különállást reprezentáló dimenziók megerősítését is akadályozták. Emellett a hiányzó karakteres nemzeti identitás mellett/helyett megerősödött a szovjet embereszmény ideológiája. Így nem csoda, hogy Európa keleti felében a politikai rendszerváltást, valamint a Szovjetunió összeomlását követően elnyert állami függetlenséget a politika, illetve a társadalom nem egy karakteresebb, a helyi etnikai identitás kialakítása, hanem sokkal inkább a korábbi keleti kulturális (hatalmi) központ felé fordulva képzelte el az utóbbi két évtizedben.

Ennek következtében a korábbi etnikai térszerkezet által is kifejezésre jutott erős történelmi gyökerekkel rendelkező multikulturális szituáció megkopott. Ugyanakkor ezek a különbségek leginkább a lakosság mai nyelvhasználatban tükröződnek és a hagyományos földrajzi és társadalmi dimenziókban (vidék-főváros, kelet-nyugat, szegény-gazdag) követhetőek leginkább.

BOTTLIK ZSOLT

ELTE TTK Földrajz- és Földtudományi Intézet, Budapest

agria@gmx.net

IRODALOM

- ABDSIRALOWITSCH, I. 2009/2010: Der urewige Weg. Untersuchungen über eine weißruthenische Weltanschauung. Albaruthenicus 2009 – Год Беларускі 2009. дзесяты том; Рэдактар Сакрат Яновіч. Krynki: Villa Sokrates pp. 39–59. Fortsetzung. Albaruthenicus 2010 – Год Беларускі 2010. адзінаццаты том; Рэдактар Сакрат Яновіч. Krynki: Villa Sokrates pp. 7–27.
- ALEXandrova, O. – TIMMERMAN, H. 1997: Integration und Desintegration in den Beziehungen Russlands – Belarus – GUS. – Osteuropa 47. 10–11. pp. 1022–1037.
- ACKERMANN, F. 2006: Ein sowjetisches Mitteleuropa. – Annus Albaruthenicus 2006 – Год Беларускі сёмы том 2006. Рэдактар Сакрат Яновіч. Krynki: Villa Sokrates, pp. 7–31.
- ACKERMANN, F. 2011: Die eigentliche Minderheit? Die staatliche Inszenierung weißrussischer Ethnizität in der Republik Belarus – BOHN, T. M. – SHADURSKI, V. (Hrsg.): Ein weißer Fleck in Europa...: Die Imagination der Belarus als Kontaktzone zwischen Ost und West, transcript Verlag, Bielefeld pp. 233–241.
- BIEDER, H. 2000: Konfession, Ethnie und Sprache in Weißrussland im 20. Jahrhundert. – Zeitschrift für Slawistik Jg. 45. 3. pp. 200–214.
- BIEDER, H. 2003: Die Normentwicklung der ostslawischen Standardsprachen in der postsowjetischen Periode. – Wiener Slawistischer Almanach 52. pp. 19–35.
- BOTTLIK Zs. 2010: Etnikai földrajzi kutatások a Kárpát-Balkán régióban. – SZÁM-TÉR-KÉP, Budapest. 208 p.
- BOTTLIK Zs. 2013: A lengyel etnikai törzsterület földrajzi vizsgálata. – Földrajzi Közlemények 137. 2. pp. 133–152.
- BRÜGGEMANN, M. 2014: Zwischen Anlehnung an Russland und Eigenständigkeit: Zur Sprachpolitik in Belarus'. – Europa Ethnica 71. 3–4. pp. 88–94.
- BURLYKA, I. 2004: Do Belarusians Speak Belarusian in the Street? – Annus Albaruthenicus 2004 – Год Беларускі пяты том 2004. Рэдактар Сакрат Яновіч. Krynki: Villa Sokrates, pp. 103–109.
- DINGLEY, J. 2001: Sprachen in Weißrussland bis zum Ende des 19. Jhs. – BEYRAU, D. – LINDNER, R: Handbuch der Geschichte Weißrusslands Vandenhoeck & Ruprecht Verlag, Göttingen. pp. 437–450.
- EBERHARDT, P. 2000: Polacy na Kresach Wschodnich – rodowód, dzieje. – Przegląd Geograficzny T. 62. 1–2. pp. 5–14.
- EBERHARDT, P. 2001: Ethnic groups and population Changes in twentieth-century Central-Eastern Europe. – M.E. Sharpe Amonk, New York. 559 p.
- EBERHARDT, P. 2002: Ethnic problems in Poland and in her eastern neighbours. – Geografický Časopis 54. 3. pp. 191–201.

- GOLZ, S. 2011: Quo Vadis, Weißrussisch; Entwicklungslinien einer (Standard)Sprache – BOHN, T. M. – SHADURSKI, V. (Hrsg.): Ein weißer Fleck in Europa...: Die Imagination der Belarus als Kontaktzone zwischen Ost und West, transcript Verlag, Bielefeld pp. 39–47.
- HORALEK, K. 1967: Bevezetés a szláv nyelvtudományba. – Tankönyvkiadó, Budapest 502. p.
- IOFFE, G. 2003a: Understanding Belarus: Question of Language. – *Europe-Asia Studies* 55. 7. 1009–1047.
- IOFFE, G. 2003b: Understanding Belarus: Belarussian Identity – *Europe-Asia Studies* 55. 8. 1241–1272.
- IOFFE, G. 2006: The phenomenon of Belarus: A book review essay. – *Eurasian Geography and Economics* 47. 5. pp. 622–634.
- IWANOW, N. 1994: Die Polen in Weißrusslands. – *Osteuropa* 44. 5. pp. 473–482.
- KNAPPE, E. – WUST, A. – RATCHINA M. 2012: Weißrussland – Aktuelle Probleme und Entwicklungen, Daten-Fakten-Literatur 11. zur Geographie Europas Leibnitz Institut für Länderkunde, Leipzig 124 p.
- LAGZI G. 2001: A szovjet rendszer öröksége: Nemzet- és államépítési nehézségek Belaruszban az 1990-es években – *Pro Minoritate* 10. év. 2. sz. pp. 187–206.
- LOKA, P. 2001: Der Zerfall der Kiewer Rus und das Fürstentum Polozk (9. bis 12. Jh.). – BEYRAU, D. – LINDNER, R.: *Handbuch der Geschichte Weißrusslands* Vandenhoeck & Ruprecht Verlag, Göttingen 69–79.
- MARK, R. A. 2011: Eine verspätete Nation; Anfänge weißrussischer Identitätsfindung im ausgehenden Zarenreich. – BOHN, T. M. – SHADURSKI, V. (Hrsg.): Ein weißer Fleck in Europa...: Die Imagination der Belarus als Kontaktzone zwischen Ost und West, transcript Verlag, Bielefeld pp.139–150.
- MARPLES, D. R. 1999: Belarus a denationalized nation. – Harwood academic publishers, Amsterdam 139 p.
- OSWALT, J. 2001: Die Regionen Weißrusslands im Zeitalter der Konfessionalisierung. – BEYRAU, D. – LINDNER, R.: *Handbuch der Geschichte Weißrusslands* Vandenhoeck & Ruprecht Verlag, Göttingen pp. 344–358.
- PETE M. 2016: A mai nemzetállami területek kialakulásának sajátosságai Kelet-Közép-Európában. – *Földrajzi Közlemények*, 140.1. pp. 13–25.
- RADZIK, R. 2002: Between Russia and Poland: national and cultural evolution of the Belarusian society in last two centuries. – *Annus Albaruthenicus* 2002 – Год Беларускі 2002. Рэдактар Сакрат Яновіч. Krynki: Villa Sokrates, pp. 7–13.
- RYKAŁA, A. 2013: Ethno-Religious Heritage of Former Eastern Territories of the Polish-Lithuanian Commonwealth in Contemporary Poland. – *European Spatial Research and Policy* 20. 1. pp. 46–71.
- ROMSICS I. 1998: Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században. – *Napvilág Kiadó*, Budapest. 419 p.
- ROWLAND, R. H. 2003: Nationality Population Trends in Belarus during the Recent Intercensal Period 1989–1999 – *Eurasian Geography and Economics* 44. 7. pp. 535–556.
- SAHANOVITSCH, H. 2001: Der Eintritt des Großfürstentums Litauens in die polnische Adelsrepublik: Weißrussland im 16 und 17. Jh. – BEYRAU, D. – LINDNER, R.: *Handbuch der Geschichte Weißrusslands* Vandenhoeck & Ruprecht Verlag, Göttingen pp. 93–105.
- SAVITZKAYA, N. 2011: Weißrussisch: Eine Verkehrssprache oder eine Sprache von Verkehrsschildern? – BOHN, T. M. – SHADURSKI, V. (Hrsg.): Ein weißer Fleck in Europa...: Die Imagination der Belarus als Kontaktzone zwischen Ost und West, transcript Verlag, Bielefeld. pp. 27–38.
- SMALIANCHUK, A. 2007: Belarusian National Idea in the Early Twentieth Century. – *Annus Albaruthenicus* 2007 – Год Беларускі восьмы том 2007. Рэдактар Сакрат Яновіч. Krynki: Villa Sokrates, pp. 55–69.
- ŠIBEKA, Z. 2011: Von der urbanen zur nationalen Identität. die belarussische Variante. – BOHN, T. M. – SHADURSKI, V. (Hrsg.): Ein weißer Fleck in Europa...: Die Imagination der Belarus als Kontaktzone zwischen Ost und West, transcript Verlag, Bielefeld. pp. 99–106.
- TREPTE, H.-C. 2004: Das Problem der „Hiesigen“ (Tutejsi) im polnisch-weißrussischen Grenzraum – Regionale Identitäten. – *Annus Albaruthenicus* 2004 – Год Беларускі пяты том 2004. Рэдактар Сакрат Яновіч. Krynki: Villa Sokrates, pp. 67–84.
- TSCHAKWIN, I. 2001: Kulturgeographie und ethnischer Wandel der Weißrussen in Mittelalter und früher Neuzeit – BEYRAU, D. – LINDNER, R.: *Handbuch der Geschichte Weißrusslands* Vandenhoeck & Ruprecht Verlag, Göttingen pp. 334–343.
- TÖRNQUIST-PLEWA, B. 2005: Language and Belarusian Nation-Building in the Light of Modern Theories on Nationalism. – *Annus Albaruthenicus* 2005 – Год Беларускі шосты том 2005. Рэдактар Сакрат Яновіч. Krynki: Villa Sokrates, pp.
- ZERASCHKOWITSCH, P. 2001: Ethnischer Wandel und Nationalitätenpolitik in den weißrussischen Provinzen (1795–1914). – BEYRAU, D. – LINDNER, R.: *Handbuch der Geschichte Weißrusslands* Vandenhoeck & Ruprecht Verlag, Göttingen. pp. 359–376.
- ZOLTÁN A. 2002: Egy különleges szláv nyelv: a fehérorosz. – *Kisebbségkutatás*. 11. 2. pp. 602–606.
- ZOLTÁN A. 2004: Egy többségi nyelv kisebbségben: a fehérorosz nyelv elnémulása. – *Kisebbségkutatás*. 13. 1. pp. 67–75.

Források

- Брук С. И. – Апенченко В. С. (отв. ред.) 1964: Атлас народов мира. – Издательство: М. Академии наук, Москва. 184 р.
- ПЕРВАЯ ВСЕОБЩАЯ ПЕРЕПИСЬ населения Российской Империи 1897 г. Под ред. Н.А.Тройницкого. т. II. Общий свод по Империи результатов разработки данных Первой Всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года. С.-Петербург, 1905. Таблица XIII. Распределение населения по родному языку.
- ПЕРЕПИСЬ НАСЕЛЕНИЯ 2009: Национальный состав населения Республики Беларусь том III Минск – 2011
- WAKAR, W. (1917): Rozwój terytorialny narodowości polskiej Part 3. Statystyka narodowościowa Królestwa Polskiego

A NEMLÉT HÁROM ÁRNYALATA: A KAUKÁZUS EL NEM ISMERT ÁLLAMAINAK KIALAKULÁSA ÉS KILÁTÁSAI

CSINTALAN LILIAN – ERŐSS ÁGNES

THREE SHADES OF NON-EXISTENCE: DIFFERENT DEVELOPMENT PATHS AND
PERSPECTIVES OF UNRECOGNIZED STATES IN THE CAUCASUS

Abstract

Following numerous armed conflicts, three unrecognized states were formed in the South-Caucasus: Abkhazia, South-Ossetia and the Nagorno-Karabakh Republic. Their existence highly depends on regional and international power relations. The three South-Caucasian *de facto* states share similar features: all three struggle with the burden of international isolation, besides the dependency on the patron state's financial and military support. However in terms of ethnic and demographic structure, economic conditions and political ambitions (achievement of full independence or integration with the patron state) the unrecognized states are quite distinct. The unsettled conflicts in the region have threatened regional stability in the last 25 years.

The aim of present article is twofold: firstly, to offer a historical overview of the conflicts that gave birth to the *de facto* states. Secondly, to provide a general picture about the given state formations based on relevant literature and statistical data analysis. We argue that despite their shared past in the Soviet era and present legal situation, unrecognized states in the South Caucasus have altering development potentials, aims and perspectives both in political and social terms.

Keywords: Caucasus, unrecognized states, Abkhazia, South-Ossetia, Nagorno-Karabakh

Bevezetés

A Dél-Kaukázusban a Szovjetunió romjain, sorozatos háborús konfliktusok kíséretében három el nem ismert állam jött létre: Abházia, Dél-Oszétia és Hegyi-Karabah. A gyakorlatban működő, (több-kevesebb) belső szuverenitással rendelkező politikai hatalmakat a nemzetközi közösség jogilag nem ismeri el, így ezen államok *de jure* nem léteznek. Ezen kis területű, alacsony népességszámú országok fennmaradása nagymértékben függ a nagyhatalmaktól. Sok esetben mind létrejöttüket, mind fennmaradásukat ezen hatalmi politikáknak köszönhetik, semmint jól körvonalazható és világos célokkal rendelkező belső elszakadási mozgalmaknak. A korlátozott nemzetközi kapcsolatrendszer, a szomszédos országokkal kialakult gyakran igen rossz viszony, esetenként földrajzi elszigeteltséggel kiegészülve, komoly kihívás elé állítja az államokat és lakosait. A *de facto* államok helyzete, rendezetlen státusza az egész régió, illetve közvetve Európa jövőjére nézve is komoly kockázatot jelent.

A vizsgált politikai egységekről igen leegyszerűsített, negatív elképzelés él a hazai köztudatban. Az objektívabb és tudományosan megalapozottabb kép kialakítását jelentősen nehezíti, hogy a Kaukázus térségről igen kevés információ jut el hazánkba, mindez fokozottan igaz az itt található pár magyar megyényi, nemzetközileg el sem ismert államokra.

Jelen tanulmány elsősorban általános áttekintést kíván nyújtani a kaukázusi el nem ismert államok létrejöttének körülményeiről, valamint jelenlegi politikai és társadalmi helyzetükről. Az összehasonlító elemzés során vizsgáljuk, hogy vajon a közös múltból kiindulva mennyiben jártak be hasonló államszervezési és fejlődési pályát az elmúlt 25 év során, továbbá melyek az esetleges eltérések fő dimenziói?

Írásunkban elsőként bemutatjuk, hogyan határozza meg a nemzetközi szakirodalom az el nem ismert állam fogalmát. Majd kísérletet teszünk az összetett, sokszereplős és mélyen rétegzett konfliktus történetének bemutatására, amely nélkülözhetetlen ahhoz, hogy értelmezni tudjuk ezen államok jelenlegi helyzetét, különös tekintettel demográfiai állapotukra, amelyet tematikus térképek felhasználásával elemzünk, rámutatva a rendelkezésre álló és elemzésbe vont adatok igencsak korlátozott használhatóságára. Végezetül összehasonlítjuk az egyes el nem ismert államok helyzetét, kiemelve azok legfontosabb sajátosságait, fejlődési lehetőségeit.

Az el nem ismert államok

Az el nem ismert államok különleges helyzete abban rejlik, hogy az általuk ellenőrzött területen ugyan rendelkeznek belső szuverenitással, azaz képesek a jogalkotásra és annak betartatására, illetve a területükön való hatalomgyakorlásra, de külső szuverenitással, vagyis a nemzetközi rendszerben széleskörű elismeréssel, nem (O'LOUGHLIN, J. et al. 2015). Ezen de facto államok legtöbbször kulturális-etnikai törésvonalak mentén, geopolitikai játszmák eredményeképp alakultak ki. Létrejöttükben és fennmaradásukban meghatározó szerepe van az anyaországgal, illetve a támogató országgal kialakított kapcsolatnak. Az anyaország (angol nyelvű szakirodalomban *parent state*) azon állam, melyből kivált a de facto kormány irányítása alá került terület: Abházia és Dél-Oszétia esetében Grúzia (írásunkban ezt, a köznyelvben jobban ismert elnevezést használjuk, a hivatalos Georgia helyett), Hegyi-Karabah esetében Azerbajdzsán. A támogató/pártfogó ország (*patron state*) pedig az az állam, amely gazdaságilag, ideológiailag segíti az el nem ismert államot, nélkülözhetetlen annak fennmaradásához: Abházia és Dél-Oszétia számára ez Oroszország, míg Hegyi-Karabakh esetében Örményország.

Az el nem ismert államok közé sorolunk a nemzetközileg teljesen elszigetelt államok (például a Donyecki Népköztársaság) mellett kiépített, működő nemzetközi kapcsolatrendszerrel bíró országokat is (például a Kínai Köztársaság, ismertebb nevén Tajvan). Az országok politikai berendezkedése és hatalomgyakorlási módja is egészen eltérő: a jól működő demokrácia és az önkényuralmi rendszer közötti széles skálán foglalnak helyet. A számos különbség mellett ugyanakkor megállapítható, hogy a de facto államok nemzetközi kapcsolataira, államszervezetük működésére nézve az el nem ismert státusz hasonló következményekkel jár (CASPERSEN, N. 2011). A nemzetközi elszigeteltségből adódik, hogy ezen államok igen korlátozott lehetőségekkel bírnak, gazdasági, politikai kapcsolatokat csupán a létüket elismerő országokkal képesek kialakítani. Következésképpen, alternatíva hiányában, az el nem ismert állam még inkább függő helyzetbe kerül az őt támogató országtól. Így a nemzetközi politika az elismerés megtagadásával erősíti a támogató ország befolyását az adott területen. A nemzetközi feszültségek hátráltatják az egymással konfliktusban álló országok közötti problémák megoldását, ez különösen igaz a menekültek helyzetének rendezésére. A valós megoldások, úgymint a menekültek integrálása, letelepedése, munkavállalásának támogatása helyett, jellemző a menekültek státuszának tartós rendezetlensége (O'LOUGHLIN, J. et al. 2015).

A konfliktusokkal terhelt nemzetközi kapcsolatrendszer mellett a kialakult nemzetközi patt helyzet kedvezőtlenül befolyásolja az állam működését is. A külső nyomással szemben a de facto államnak szükséges a teljes belső egység látszatát mutatnia, ez pedig gátolja az egymás mellett párhuzamosan, kiegyensúlyozottan működő pártok kialakulását, nincs tere a központtól eltérő ideológiáknak (KOLSTØ, P. – BLAKKISRUUD, H. 2012).

A Kaukázus el nem ismert államainak kialakulásához vezető konfliktusok

A Kaukázus etnikai-kulturális sokszínűségének kialakulása

A Kaukázus térsége nem csupán politikai értelemben ütközőzóna. A Kaukázus országai természetföldrajzi értelemben Ázsiához tartoznak, azonban egyes társadalomföldrajzi jellemzői, ősi keresztény gyökerei Európához kapcsolják (1. ábra).

1. ábra Kaukázus el nem ismert országainak áttekintő térképe

Jelmagyarázat: 1 – országhatár; 2 – szovjet autonóm terület határa; 3 – vitatott státuszú terület határa; 4 – közút; 5 – vasút; 6 – vitatott státuszú terület; 7. – de facto kormány irányítása alatt álló korábbi szovjet autonóm terület

Figure 1 Overview map of the unrecognized states of the South-Caucasus

Legend: 1 – International Boundary; 2 – Boundaries of former Soviet Autonomous Republic; 3 – Disputed Territory Boundary; 4 – Road; 5 – Railway; 6 – Disputed Territories; 7 – Territories of former Soviet Autonomous Republic under the control of de facto authorities

Forrás/Source: ICG 2006, 28. p. alapján

A meghatározó stratégiai jelentőséggel bíró Kaukázus-vidék etnikai sokszínűsége a térségben kialakuló feszültségek forrásává vált. A Kaukázusban, hasonlóan a Balkán-térséghez az etnikai mozaikosság (BOTTLIK Zs. 2010a, 2010b) kialakulását a terület földrajzi adottságai is elősegítették, a magashegységi domborzat okozta elszigeteltségben fennmaradhattak a különböző nyelvi és nemzetiségi csoportok. A hegyvidék, mint nagyhatalmak közötti vitatott határterület, a történelem során sokszor menedékként, rejtékhelyként szolgált (RADVANYI, J. – MUDUYEV, S. 2007). A 17. századtól a térségben egyre meghatározóbb szerepet betöltő cári Oroszország, majd később a szovjet rezsim úgy próbálta megszilárdítani hatalmát a lázongó hegyi népek között, hogy különböző indítékokra hivatkozva igyekezett felgyorsítani a lakók síkságra való költözését, ezzel létrehozva a későbbi konfliktusok gyújtópontjait. Grúzia területén a Kaukázus magas térszíneit abházok, oszétok, mingrélek

lakták, az alacsonyabb területeken grúzok, adzsárok éltek. Karabah területén örmények, illetve kaukázusi albánok laktak a hegyvidéki területeken, az azeriek a keleti síkvidéken telepedtek meg. Az etnikai és nyelvi sokszínűség mellett hasonlóan fontos tényező a vallási megosztottság is: a grúzok, az örmények, az oroszok és az oszétok többsége az ortodox keresztény, míg az abházok, azeriek, és az oszétok egy része muszlim (Bíró Z. 2008).

Az első világháborút követően a Kaukázus országai szovjet hatalom alá kerültek. 1936-ig Kaukázusontúli Szovjet Szövetségi Szocialista Köztársaságként egy közigazgatási egységet alkottak, majd 1936-1991 között Grúzia, Örményország és Azerbajdzsán önálló tagköztársaságként működött. Mikor 1991-ben a három ország elnyerte függetlenségét, a hegyvidék négy különböző ország területére került, az ekkor keletkezett országhatárok számos konfliktushoz vezettek. A Kaukázus térségben a szemben álló felek között 1991 óta négy fegyveres összetűzésre került sor (KOLSTØ, P.–BLAKKISRUUD, H. 2008; DE WAAL, T. 2010). (1. táblázat)

1. táblázat – Table 1

Összefoglaló táblázat a Kaukázus el nem ismert országairól
Summary data on the unrecognized state of the South-Caucasus

	Főváros	Terület (km ²)	Becsült népességszám (fő)	Anyrország	Támogató ország
Abházia	Szuhumi	8432	240 100	Grúzia	Oroszország
Dél-Oszétia	Chinvali	3900	30 000	Grúzia	Oroszország
Hegyi-Karabah	Sztepanakert	11,432 (Ebből 4400 HKAT)	120 000	Azerbajdzsán	Örményország

Forrás: O' LOUGHLIN, J. et al., 4. p. alapján saját szerkesztés)

Source: based on O' LOUGHLIN, J. et al. 2015, 4. p.)

Abházia

Abházia jogilag Grúziához tartozó, ám a központi hatalomtól gyakorlatilag teljesen függetlenül működő el nem ismert állam. Északi szomszédjától, Oroszországtól a Nagy-Kaukázus gyengén tagolt hosszanti láncai választják el, amelyek több helyen meghaladják a 4000 méteres magasságot. A kedvező természetföldrajzi adottságok (szubtrópusi éghajlat) pozitívan hatottak Abházia gazdaságára a szovjet időszakban: a Fekete-tenger partvidék élénk idegenforgalma, illetve a magas fogyasztási árú luxuscikknek számító szubtrópusi termékek (tea, mandarin) és egyéb agrártermékek (bor, barack) jelentős bevételt jelentettek (IOFFE, G. 2010). A természeti viszonyoknak köszönhetően Abházia határai viszonylag könnyen védhetőek. A de facto államot Oroszországtól a Psou-folyó választja el, míg a grúz-abház határszakasz nagy része nehezen megközelíthető, magashegyi területen halad keresztül. A két régió között egy 60 km hosszú szakaszon ugyan síkságon vezet a határ, de ez az Inguri folyó mentén futó szakasz könnyen védhető. További védelmi szempontból kedvező tényező, hogy a köztársaság központja, Szuhumi távol fekszik a határtól (LAVROV, A. 2010).

Az abház iszlám vallású, az északnyugat-kaukázusi nyelvcsaládhoz tartozó népcsoport (Bíró Z. 2008). A muszlim lakosság a keresztény cári Oroszország kaukázusi térhódítását követően sokat szenvedett. Az ortodox nagyhatalom a muszlim lakosok helyzetét népeségcserékkel próbálta nehezíteni, minek következtében Adzsária és Abházia vidékéről számos muszlim menekült a mai Törökország területére. A szovjet időszakban ezekbe a sok-

szor elhagyott vagy ritkán lakott térségekbe grúzok görögök, örmények és orosz vallási szektákhoz tartozó csoportok költöztek, ezért a népesség nagyarányú keveredése a mai napig jellemző (IOFFE, G. 2010). 1931-ben az Abház Köztársaságot Grúziához csatolták és autonóm státuszt kapott a Grúz SZSZK-n belül. 1990-ben az abház vezetés bejelentette kiválási szándékát és egy különálló Abház Szovjet Szövetségi Köztársaság megalapításának tervét. A grúzok válaszként fegyveres erővel próbálták megakadályozni a régió kiválását az 1992-93-as polgárháborúban. A grúz álláspont az abházok elégedetlenségének jogtalan-ságát hangoztatta, arra hivatkozva, hogy a muszlim etnikum az autonóm régió kormány-zásában népességen belüli részesedéséhez képest felülreprezentált volt (IOFFE, G. 2010). A polgárháború következtében Abházia lakosainak száma felére csökkent, a grúzok száma kevesebb, mint ötödére esett vissza, az abházok relatív többségbe kerültek.

Oroszország a két régió függetlenségét az ott élők várakozásaival ellentétben a saját határain belül aktív szeparatista törekvések (pl. Csencsenföld, Dagesztán) miatt sokáig nem volt hajlandó elismerni (O' LOUGHLIN, J. et al. 2011). Amikor azonban Grúzia szorosabb kapcsolatba került a nyugati hatalmakkal, elsősorban az USA-val, Oroszország is egyre határozottabban kezdte támogatni az abház és dél-oszét szeparatista mozgalmakat (IOFFE, G. 2010). Ilyen (a 2008-as konfliktus során az orosz beavatkozást legitimáló) fontos lépés volt, amikor Oroszország (retorika szintjén humanitárius szándékból) az abházok nagy részének és a dél-oszétok 95%-nak orosz állampolgárságot adományozott (Sz. BÍRÓ Z. 2008).

Szaakasvili grúz miniszterelnök hatalmának megszilárdítása után elhatározta, hogy intenzívebb politikát folytat az abház és dél-oszét területeken. Ennek jegyében 2006-ban Abházia északkeleti részén a Kodori-völgyben a grúz központi vezetésnek alárendelt báb-kormány alakult. A fegyveres konfliktusok 2008 augusztusában újultak ki, amikor a grúz kormány megszállta Chinvalit, Dél-Oszétia fővárosát. Oroszország válaszlépésként, állampolgárainak védelmére hivatkozva, csapatokat küldött Grúziába, amelyek hátsószéki célpontokat is bombázni kezdtek (RÁCZ A. 2008). A tűzszünetet az Európai Unió közre-működésével augusztus végén sikerült megkötni, ezt követően Oroszország visszavonta csapatait Grúziából, azonban Abházia és Dél-Oszétia de facto államok területén mai napig állomásoznak orosz katonák (BLAKKISRUD, H. – KOLSTØ, P. 2012). A 2008-as konfliktust követően Oroszország elismerte Abházia és Dél-Oszétia függetlenségét, ám ez nem értékelhető számottevő legitimációs lépésként.

A grúz politika az etnikumok közti konfliktusok kialakulásáért Oroszországot teszi felelőssé. A grúzok olvasata szerint a kérdéses régiók Oroszország által elfoglalt és annektált területek, nem függetlenségüket kivívó önálló államok. Az orosz álláspont ezzel ellentétben a konfliktus gyökereit Grúzia nemzetiségi politikájában látja; hangoztatják, hogy Grúzia több ízben követett el népiirtást az abházokkal és oszétokkal szemben. Ez az álláspont tulajdonképpen az abház, illetve oszét nacionalista nézetek átvétele (TOAL, G. – LOUGHLIN, J. 2013a).

Dél-Oszétia

Dél-Oszétia a Nagy-Kaukázus gyengén tagolt hosszanti láncain terül el, déli, alacsonyabb területei a Kura-folyó medencéjéhez tartoznak. A régió domborzati viszonyai nagyban befolyásolják az el nem ismert állam helyzetét, hiszen a Kaukázuson átvezető hágók a térség geopolitikailag legfontosabb színterei. Dél-Oszétiától keletre a legmagasabb csúcsokat magába foglaló Központi-Kaukázust a nála jóval alacsonyabb Keleti-Kaukázustól a Kereszt-hágó választja el, amelyen a legfontosabb közlekedési útvonalként szolgáló, stratégiai jelentőségű Grúz Hadiút vezet keresztül. Ez az út biztosít összeköttetést Tbiliszi és Vlagyikavkaz, vagyis a grúz főváros és Oroszország kaukázusi régiói között. A Kereszt-

hágótól nyugatra a Rokszkij-hágón át húzódik a másik stratégiai fontos útvonal, a Dél-Oszétia területén fekvő Oszét Hadiút. A két hadiút stratégiai hatalmas jelentőséggel bír, tulajdonképpen Oszétia a térség „szívtájéka” (KARÁCSONYI D. 2008): aki képes megszerezni a hágókon átvezető utak feletti ellenőrzést, az a hegységtől északra és délre futó áramlási tengelyeket, végső soron az egész Kaukázust ellenőrizheti.

A magashegységi domborzat ellenére Dél-Oszétia nehezen védhető terület. A régió központja, Chinvali közel fekszik a grúz területekhez, a grúz tűzéréség hatósugarán belül. Az Oroszországgal való összeköttetést csak az Oszét Hadiút biztosítja, ami télen a lavinák miatt legtöbbször járhatatlan, nagyban nehezítve az orosz csapatok mozgósítását. Ezzel szemben a grúzok, jól kiépített úthálózatuknak és közeli katonai bázisaiknak köszönhetően gyors támadásokat tudnak indítani Dél-Oszétia ellen, ahogyan ezt 2008 augusztusában bizonyították (LAVROV, A. 2010).

Az oszét nép indoeurópai nyelvet beszélő népcsoport, többségük ortodox keresztény vallású (BÍRÓ Z. 2008). Az oszétok nagyobb része a Kaukázus északi oldalán él, az Oroszország részét képező Észak-Oszétia-Alánia Köztársaságban. A Kaukázus déli oldalán fekvő Dél-Oszétiát 1931-ben, mint autonóm területet csatolták a Grúz SzSZK-hoz. Grúzia függetlenné válását követően a korábbi autonóm területet felszámolták, Dél-Oszétiában az etnikai ellentétek az 1920-as évek elején jelentkeztek először. A grúzok többsége jövevényként tekint az oszétokra, akik csupán a 17-18. században érkeztek az országba a Kaukázus északi oldaláról. Az oszétok hátrányos megkülönböztetésről szóló panaszait a grúzok szintén megalapozatlannak tartották, álláspontjuk szerint az oszét szeparatizmus csak külső felbujtásnak tulajdonítható (IOFFE, G. 2010).

A 1991-92-es konfliktus előtt a népesség 2/3-a oszét, körülbelül 1/3-a grúz volt. Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy ekkor az oszétok közel kétharmada a dél-oszét autonóm területen kívül, Grúzia más részein élt. Az 1991-92-es események után több mint 20 ezer grúz menekült el a térségből, ami csaknem a teljes ottani grúz népességet jelentette. A 2008-as háborús konfliktus Dél-Oszétiában viszonylag kevés katonai áldozattal járt, a polgári áldozatok száma azonban magas volt (RÁCZ A. 2008). A dél-oszét főváros romokban hevert, a grúzok falvait felégették, emberek tízezreinek kellett elhagynia otthonát, a maradék grúz lakosság nagy része is elmenekült.

Hegyi-Karabah

Hegyi-Karabah Köztársaság hivatalosan Azerbajdzsánhoz tartozó, gyakorlatilag a központi hatalomtól teljesen függetlenül működő terület. Az el nem ismert állam a Nagy-Kaukázustól délre található, az azzal többé-kevésbé párhuzamosan futó 600 km hosszsan nyújtózó Kis-Kaukázus és az Örmény-magasföld találkozásánál fekszik (HORVÁTH G. – NAGY B. – SIMON D. 2008).

A jelenlegi karabahi konfliktus alapját leegyszerűsítve az képezi, hogy a vegyes lakosságú térséget 1921-ben Azerbajdzsán részének nyilvánították. Bár 1923-tól Hegyi Karabah Autonóm Terület néven (elvileg) széles körű jogokat biztosítottak a lokálisan többségben lévő örmény népességnek, a Szovjetunió végóráiban a helyi lakosság sorozatos utcai tüntetéseken és két népszavazás (1988, 1991) alkalmával is kinyilvánította Örményországhoz való csatlakozási szándékát. A konfliktust nem sikerült békés úton rendezni, így 1991-1994 között Hegyi-Karabah területén zajlott a térség legvéresebb háborúja az azeri és örmény csapatok között. A háborús konfliktus Hegyi Karabah Köztársaság függetlenségének kikiáltásával kezdődött, és 1994-es tűzszünet megkötésével zárult. A háború során Hegyi-Karabah, sőt korábban vitán felül Azerbajdzsánhoz tartozó területek is kikerültek az azeri kormány fennhatósága alól (DE WAAL, T. 2010).

Hegyi-Karabah területének pontos lehatárolása összetett kérdés, amelyet a 2. ábra szemléltet. A térképen legsötétebb tónussal jelölve a Szovjetunió alatt autonómiával rendelkező Hegyi-Karabah Autonóm Terület közigazgatási egysége látható (HKAT, angolul NKAO),

2. ábra Hegyi-Karabah áttekintő térképe

Jelmagyarázat: 1 – HKAT, HKK fennhatóság alatt; 2 – HKAT, Azerbajdzsán fennhatósága alatt;

3 – HKAT területén kívül eső, HKK által követelt terület; 4 – HKAT területén kívül eső,

HKK fennhatósága alatt álló terület; 5 – 1994-es fegyverszüneti egyezmény vonala; 6 – HKK más határai

Figure 2 Overview map of Nagorno-Karabakh

Legend: 1 – NKAO under NKR control; 2 – NKAO under Azerbaijani control; 3 – Territory beyond NKAO claimed by NKR; 4 – Territory beyond NKAO controlled by NKR; 5 – NKR line of control with Azerbaijan; 6 – Other border of NKR

Forrás/Source: TOAL, G. – O'LOUGHLIN, J. 2013b, 162 p. alapján

amely Karabah többségében örmények lakta, hegyvidéki térségének egy részét foglalta magába. Az örmény álláspont szerint Hegyi-Karabah területe ennél azonban kiterjedtebb: 1991-es függetlenség kikiáltásakor a HKAT-tól északra eső, világos szürkével sraffozott Saumjan térségére is területi követeléseket fogalmaztak meg. Az 1994-es tűzszünet megkötésekor lehatárolt, ma de facto függetlenséggel rendelkező állam nem egyezik meg sem a szovjet időkben létező HKAT, sem az 1991-ben követelt területekkel. Az 1994-es tűzszünetben kialakult Hegyi-Karabah Köztársaság (HKK, angolul *NKR*) magában foglalja a korábbi HKAT térségének legnagyobb részét. Nem része azonban a továbbra is azeri fennhatóság alatt maradt Saumjan északi térsége és a HKAT két keleti nyúlványa. Területe kiegészült viszont az örmény csapatok hadműveletei során elfoglalt hét, korábban Azerbajdzsánhoz tartozó, a háború előtt azeriek által lakott közigazgatási egységgel, így létrehozva a közvetlen összeköttetést Karabah és az anyaország között (DE WAAL, T. 2010). A jelenleg örmény hatalom alatt álló területek Azerbajdzsán területének 13,62%-át teszik ki (TOAL, G. – O'LOUGHLIN, J. 2013b). Meg kell jegyezni, hogy ezt az arányszámot az azeriek a nemzetközi médiában sokszor nagyvonalúan 20%-ra kerekítik (AZERBAJDZSÁNI KÖZTÁRSASÁG MAGYAR NAGYKÖVETSÉGE 2009). A szovjet időszak alatt működő HKAT geostartégiailag kedvezőtlen, gyakorlatilag védhetetlen határvonalakkal rendelkezett. Egyrésztől enklávéként beékelődött Azerbajdzsán területébe, másrésztől Dél-Oszétiához hasonlóan védelmi szempontból kedvezőtlennek bizonyult a főváros, Sztepanakert elhelyezkedése is, amely az azeriak lakta Susi városából könnyen támadható volt (TOAL, G. – O'LOUGHLIN, J. 2013b). Az 1994-es tűzszünet megkötésével kialakult határvonalak között a HKK területe könnyebben védhető (TOAL, G. – O'LOUGHLIN, J. 2013b).

Az azeri fél a karabahi háborút terrorista cselekménynek, etnikai tisztogatásnak minősíti, amelynek következtében az azeri olvasat szerint 1 millió azerinek kellett elhagyni hazáját (AZERBAJDZSÁNI KÖZTÁRSASÁG MAGYAR NAGYKÖVETSÉGE, 2009). A nemzetközi becslések 750 ezerre teszik az azeri menekültek számát (BLAKKISRUUD, H. – KOLSTØ, P. 2012, 287p.). Az örmény oldal a harcokat a szabadsághoz való jogért folytatott háborúként értelmezi, a függetlenségi szándékot a népek önrendelkezésének alapelve, illetve az 1988-as és 1991-es népszavazás alapján legitimnek tekinti. Ez utóbbi népszavazáson a karabahi lakosság elsőprő többséggel a függetlenség mellett szavazott, míg az azeri kisebbség bojkottálta a szavazást (KOLSTØ, P. – BLAKKISRUUD, H. 2008). A harcok és tömeges kényszerszermigráció következtében mára HKK területe gyakorlatilag etnikailag homogénnek tekinthető. Az 1991-1994 konfliktus jelentősen átformálta az etnikai viszonyokat, a HKK területéről a teljes azeri, az azeri fennhatóság alatt álló Saumjan területéről a teljes örmény lakosság elmenekült a harcok, etnikai tisztogatások elől (www.ethno-kavkaz.narod.ru/).

Az el nem ismert államok helyzete a statisztikai adatok tükrében

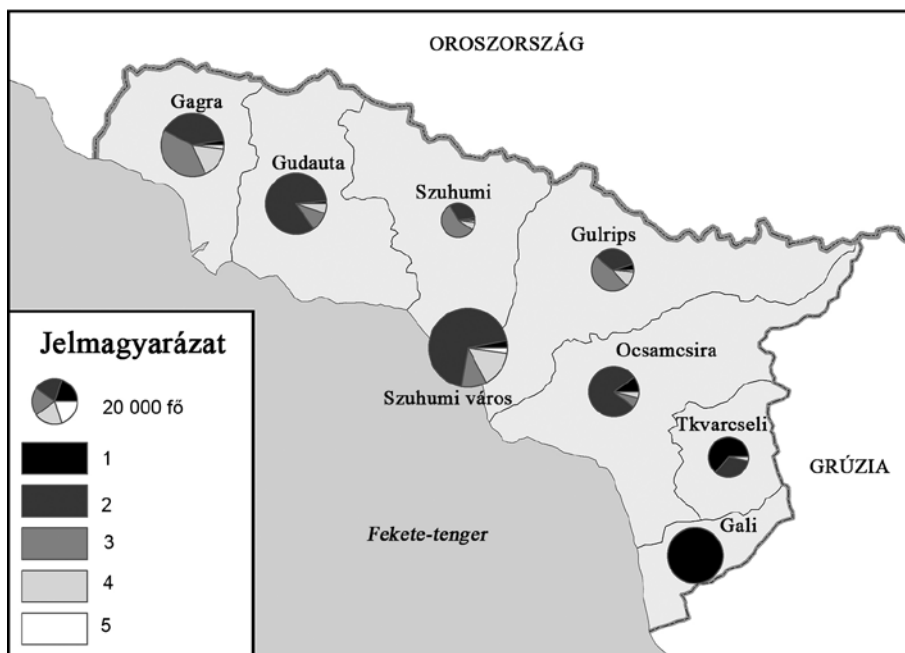
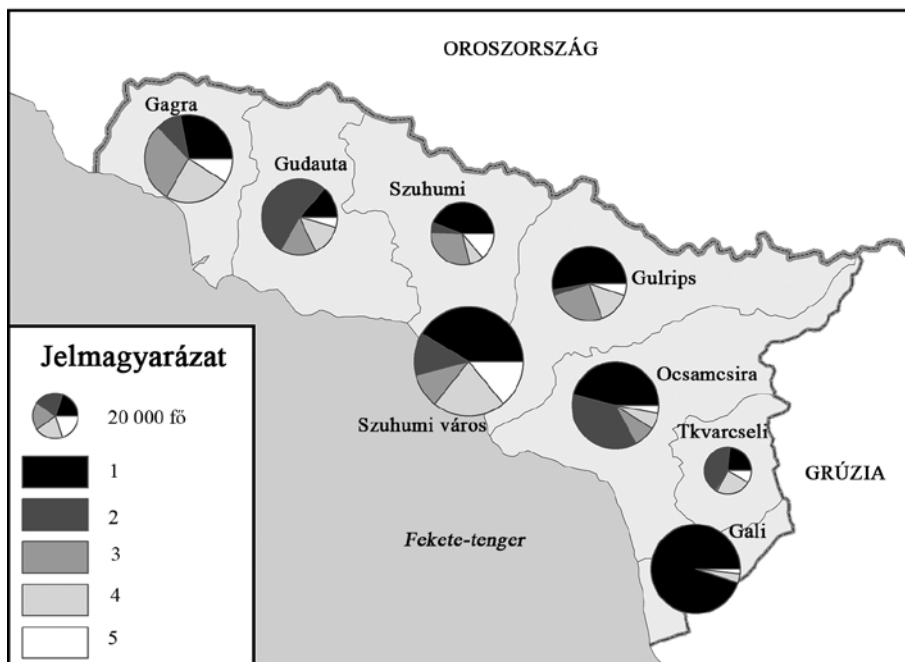
Az el nem ismert államok helyzetének átfogó bemutatása érdekében megvizsgáltuk a rendelkezésre álló statisztikai adatokat. A kvantitatív adatelemzés során azonban számos nehézségbe ütköztünk. A de facto ország területéről az anyaország statisztikai szervezetei nem rendelkeznek megbízható adatokkal, továbbá a statisztikai régiók lehatárolása nincs összhangban a de facto államok területével, ami lehetetlenné teszi az el nem ismert országok területére vonatkozó adatok leválogatását. A területi felosztás szempontjából Abházia esete a legrendezettebb, a grúz statisztikai hivatal, a GeoStat Abháziát külön régióként kezeli, a rajonok felosztása lényegében, ha nem is teljes egészében, megegyezik a de facto állam által kialakított felosztással. A GeoStat adatsorai azonban az abház területeken teljesen hiányosak. Dél-Oszétia esete eltérő, ugyanis a dél-oszét területek a grúz rendszer szerint

nem tartoznak egy közigazgatási egységhez, területe 4 különböző statisztikai régiót érint. Rajon szinten vizsgálva a GeoStat adatait szembevetve, hogy a nagy arányban de facto területeket magába foglaló egységek adatai vagy hiányosak, vagy irreális értékeket mutatnak. Hegyi-Karabah esete Dél-Oszétiához hasonló: az azeri közigazgatási felosztás nincs összhangban sem a szovjet HKAT, sem az 1994-es tűzszünet hatáiraival. A grúz statisztikai hivattal ellentétben Azerbajdzsán adatai nem jeleznek adathiányt, ugyanakkor a területre vonatkozó adatok ellentmondanak a nemzetközi becsléseknek: a karabahi térségeket tartalmazó régiókban irreálisan magas népességszámot dokumentálnak.

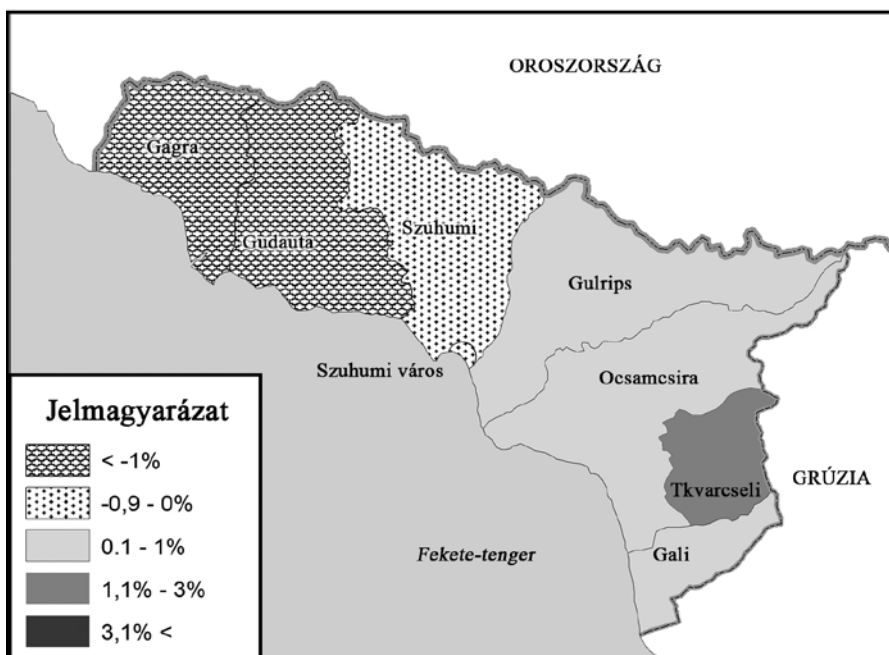
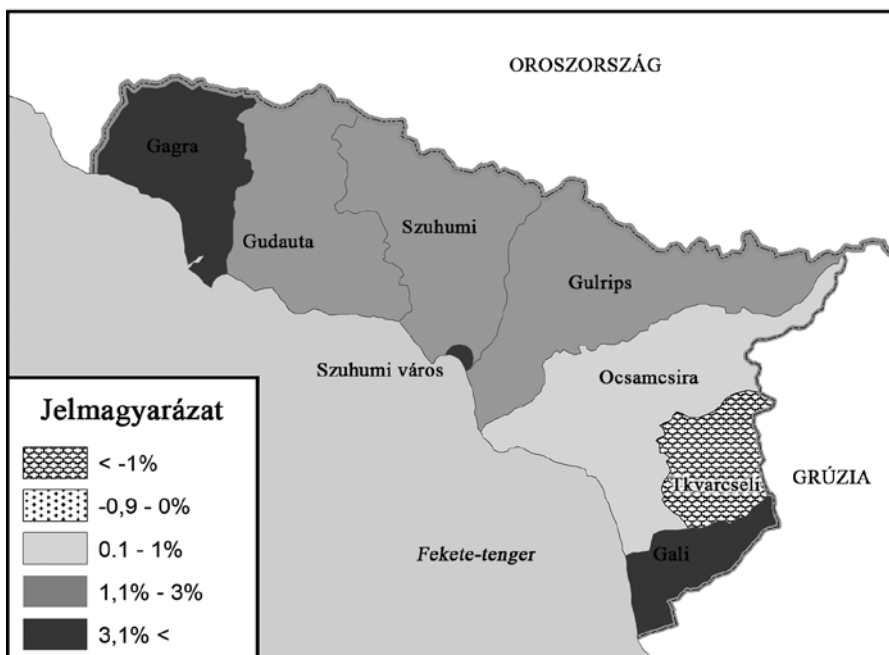
Az anyaország adatgyűjtése mellett elérhető a de facto államok saját adatgyűjtéséből származó értékek, amelyek azonban független szervezetek által nem megerősítettek, kétségre vonhatóak. A statisztikai adatszolgáltatás terén Hegyi-Karabah rendelkezik a legkiepíttettebb rendszerrel, statisztikai hivatala örmény, angol és orosz nyelven is elérhetővé teszi adatait. A hivatal a 2005-ben rendezett népszámlálás eredményei mellett számos mutatót publikál, folyamatosan frissíti adatait. A 2015-ben rendezett népszámlálás adatait várhatóan 2016 végéig feldolgozzák. A terület közigazgatási régióit a 2006-ban elfogadott alkotmány jelöli ki, amely a korábban vitán felül Azerbajdzsánhoz tartozó területeket hozzácsatolta a szomszédos karabahi rajonokhoz, így a HKAT határai eltűntek a karabahi térképekről (BLAKKISRUUD, H. – KOLSTØ, P. 2012). A statisztikai adatgyűjtés a másik két de facto államban közel sem ilyen jól szervezett. Dél-Oszétiában 1989 óta 2015-ben októberében tartottak először népszámlálást, az adatgyűjtést az oroszországi statisztikai hivattal együttműködve végezték [netes hivatkozás: 1]. Abháziaiban kedvezőbb a helyzet, 2003-ban és 2011-ben rendeztek népszámlálást, amely a rajonokra lebontott népességszám mellett az etnikai hovatartozást is vizsgálta. Az utóbbi két de facto állami statisztikai adatainak hitelessége erősen kétségre vonható, az adatok a nyilvánosság számára nem vagy csak nehezen hozzáférhetőek. Az alapvető demográfiai adatokon kívül egyéb mutatókat, például gazdasági adatokat egyáltalán nem tesznek közzé (ICG 2010b).

Abházia

Az 1989-es adatok alapján Abháziára az etnikai mozaikosság volt jellemző (3a. ábra). Az 525 ezer fős lakosság 45%-a grúz. A népesség 17,8%-a abház nemzetiségű, ez az arány alig haladja meg az örmények (14,6%), illetve oroszok (14,3%) arányát [2]. Az egyéb nemzetiségűek aránya viszonylag magas, a térségben számos görög, illetve ukrán lakott. A 2011-es népszámlálás adatait ábrázoló 3b. ábrán látható, hogy a háborút követően a térség etnikai szerkezete teljesen átrendeződött. A népességszám kevesebb mint felére, 240 ezer főre csökkent, így Abházia népsűrűsége 27,8 fő/km², amely messze elmarad az anyaország 79 fő/km²-es népsűrűségétől [3]. Bár a grúzok, ukránok, görög többsége elmenekült a háború elől, a térség etnikai szerkezete továbbra is mozaikos maradt. Az abházok aránya 50,7%-ra nőtt, arányuk a fővárosban, Szuhumiban és környékén magas. Az örmény lakosság nagyobb része maradt helyben, így arányuk a népességen belül 17,4%-ra növekedett. A grúz lakosság száma erőteljesen lecsökkent, az Abháziában maradó grúzok a déli rajonokba, Tvarcselibe, Galiba menekültek. A déli régiók azonban több szempontból perifériára kerültek. Az itt élő grúzokkal szemben az abház de facto kormány bizalmatlan, többségük nem rendelkezik sem abház állampolgársággal, sem választójoggal. Továbbá a déli régiók gazdasága is hátrányt szenved: kevésbé jelentős az orosz vendégeket kiszolgáló turizmus, a rendezetlen helyzet miatt a térségbe régóta nem érkeznek beruházások. A kiváló mezőgazdasági adottságokkal bíró terület máig ritkán lakott, bár az abház állam, épp a földek megművelése érdekében bizonyos mértékig elnézi a korábbi lakosok visszatelepülését, illetve a nyári időszakban a grúz földművesek szezonálisan hazaköltözését (KABACHNIK, P. 2012).

3a–3b. ábra Etnikai megoszlás Abkházia rajonjaiban 1989-ben (fent) és 2011-ben (lent)
 Jelmagyarázat: 1 – grúz; 2 – abkház; 3 – örmény; 4 – orosz; 5 – egyéb
 Figure 3a – 3b Ethnic structure in the rayons of Abkhazia in 1989 (above) and in 2011 (below)
 Legend: 1 – Georgian; 2 – Abkhazian; 3 – Armenian; 4 – Russian; 5 – Other
 Adatforrás/Source of data: <http://www.ethno-kavkaz.narod.ru>

4a–4b. ábra Abház (fent) és grúz (lent) nemzetiségűek átlagos évenkénti szaporodása, illetve fogyása Abházia rajonjaiban
 Figure 4a-4b Average annual growth rate of ethnic Abkhazian (above) and ethnic Georgians (below) in the rayons of Abkhazia (2003-2011)

Adatforrás/Source of data: <http://www.ethno-kavkaz.narod.ru>

A 2011-es abháziai népszámlálás eredményei kétségbe vonhatóak. Ezt jól példázza az abház etnikumúak tényleges népességnövekedésének mértéke (természetes népességszaporodásból és a vándorlási egyenlegből adódó népességszám változás). 2003 és 2011 között abházok átlagos évenkénti szaporodása meglepően magas, 3,2% volt. A népességnövekmény nagy része származhat pozitív vándorlási mérlegből, de az sem kizárható, hogy a korábban más nemzetiséghez tartozók a 2011-es felmérés alkalmával abháznak vallották magukat. Azonban valószínűbb, hogy az abház álláspont igazolása érdekében a népszámlálás adatait manipulálták (BLAKKISRUUD, H. – KOLSTØ, P. 2012). A 4a-4b. ábra szemlélteti a 2003 és 2011 közötti időszak átlagos évenkénti szaporodását, amelyen jól kirajzolódnak a valószerűtlenül magas, 3% fölötti adatok (pl. Szuhumi város esetében 7%, a szinte teljesen grúzok által lakott Gali rajonban szintén 7%). Az abházok magas népességnövekedési rátája mellett a grúz népesség erőteljes fogyása is szembeütő: az Abháziában lakó grúzok számát is feltehetően alulbecslik (ICG 2010a).

Dél-Oszétia

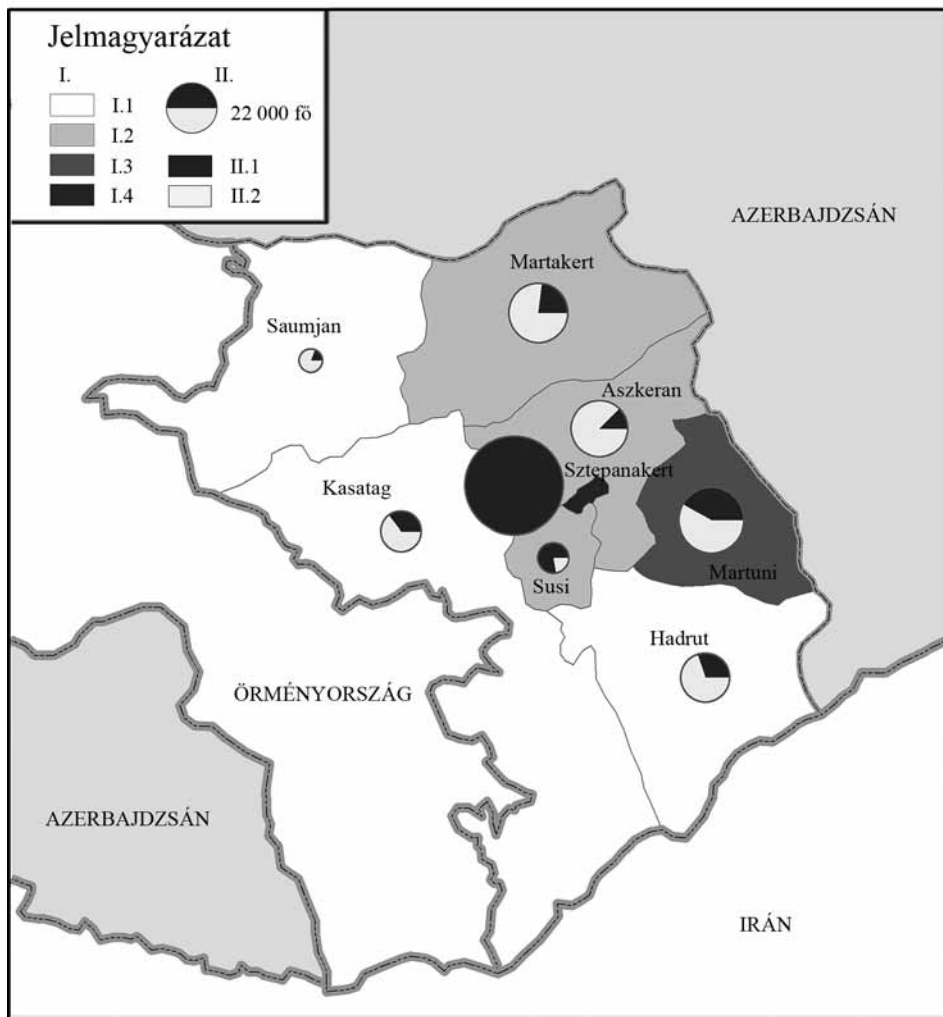
Dél-Oszétiával kapcsolatban áll rendelkezésünkre a legkevesebb adatforrás. Az 1989-es népszámlálás szerint az akkor még önálló statisztikai egységként létező Dél-Oszétia 98 500 fős lakosságának 66,2%-a oszét, 28,9%-a grúz lakosságú volt [4]. Jellemzően nem alakultak ki összefüggő grúz, illetve oszét lakosságú területek, a hegyvidéki régióban keveredtek az etnikai csoportok. A két etnikum viszonylag jó kapcsolatban állt egymással, magas volt a vegyes házasságok száma.

A 2012-es de facto statisztikai hivatal felmérésének adatai a különböző internetes felületeken más eredménnyel jelennek meg. A dél-oszétiai hivatalos honlapokon a becslült népességszám 72 ezer fő, de az etnikai megoszlásra vonatkozó adatok eltérőek: az oszétok arányára vonatkozóan 64,3% -os [5] és 80%-os [6] értékeket is közölnek. Az orosz külügyminisztérium honlapján ugyanezen 2012-es felmérések szerint a terület lakossága alig haladja meg az 50 ezer főt [7]. A 2015-ös de facto népszámlálás értékei ezen adatokhoz állnak a legközelebb, a térség lakossága az előzetes adatok szerint 53 559 fő [8]. A grúz becslések ezzel szemben Dél-Oszétia népességét 8000-15 000 főre becsülik (ICG 2010b), ráadásul a nemzetközi becslések is eltérőek: 30 ezer fős adatok mellett (ICG 2010b), 43-64 ezer fős adatokkal is találkozunk (ECMI, 2012). Az ellentmondásos statisztikai adatokat vizsgálva a kvantitatív adatelemzés ezen de facto állam esetében értelmetlen.

Hegyi-Karabah

Hegyi-Karabah esetében, az előző két de facto állammal ellentétben bőségesen rendelkezésre állnak statisztikai adatok. Az azeri adatsorokat a fejezet elején tárgyalt okok miatt nem vizsgáljuk Elemzésünkbe a függetlenség kikiáltását megelőző utolsó szovjet adatgyűjtés mellett a de facto állam statisztikai hivatala angol nyelven elérhető legfontosabb demográfiai mutatóit vontuk be. A Szovjetunió felbomlásakor kirobbant háborút követő népességszám változásoknál érdemes szem előtt tartani, hogy az 1994-es tűzszüneti megállapodásnak megfelelően Hegyi-Karabah területe jelentősen, a HKAT határain kívül eső területekkel növekedett. A népességszám ennek ellenére nagymértékben csökkent, a 2005-ös népszámlálás adatai szerint HKK lakossága az 1989-es értékhez képest 190 ezer főről 137 737 főre esett vissza. Hegyi-Karabah azeri lakossága teljességgel elmenekült a harcok, etnikai tisztogatások elől, így Hegyi-Karabah etnikailag homogén, 99,7%-ban örmények által lakott területté vált. 2015-re a HKK Statisztikai Hivatalának adatai szerint 149 ezerre nőtt az el nem ismert állam népességszáma, az adatok megbízhatósága azonban itt is

kérdéses (BLAKKISRUUD, H.–KOLSTØ, P. 2012). A korábban azeriek által lakott települések még mindig romokban állnak, a HKK stratégiaiul fontos területeire örményeket próbál telepíteni. Hegyi-Karabah népsűrűsége rendkívül alacsony (13 fő/km²), amely nagy területi különbségeket takar (5. ábra). Míg a fővárosban, Sztepanakertben tömörül a lakosság 37%-a, a korábban azeriek által lakott területek szinte lakatlanok, Saumjan népsűrűsége csupán 1,7 fő/km² (The National Statistical Service of NKR 2015). Összehasonlításképpen érdemes megjegyezni, hogy mind Örményország (106 fő/km²), mind Azerbajdzsán (115 fő/km²) népsűrűsége jelentősen magasabb. Ez egyrészt természetföldrajzi okokkal

5. ábra Népsűrűség térbeli eloszlása és a városi népesség aránya Hegyi-Karabah Köztársaság rajonjaiban (2015)
 Jelmagyarázat: I – Népsűrűség (fő/km²); I.1 – 0-10; I.2 – 10,1-20; I.3 – 20,1-30; I.4 – kiugró érték (1895,6);
 II – Városi népesség aránya; II.1 – Városi népesség; II.2 – Vidéki népesség
 Figure 5 Population density and the proportion of urban population in the rayons of NKR (2015)
 Legend: I – Population density (people/km²); I.1 – 0-10; I.2 – 10,1-20; I.3 – 20,1-30;
 I.4 – Outstanding value (1895,6); II – Urban population (%); II.1 – Urban population, II.2 – Rural population
 Adatforrás/Source of data: <http://www.stat-nkr.am>

magyarázható, másrészt a folyamatos fegyveres konfliktusok miatt a határmenti területek, különösen Saumjan térsége, lakhatatlanok. A regionális adatsorok vizsgálata eredményeképp megállapítható, hogy Hegyi-Karabah Köztársaság népessége mellett a gazdasági termelés is szélsőségesen a fővárosban, Sztepanakertben összpontosul.

Hegyi-Karabah számára nem csupán a rendezetlen nemzetközi státusz, hanem az alacsony népsűrűség, és az előregedő korszerkezet is komoly kihívást jelent (KOLSTØ, P.–BLAKKISRUUD, H. 2008). A karabahi kormány különböző eszközökkel próbál küzdeni ezen demográfiai problémák ellen: a bevándorlást, és a gyermekvállalást is igyekszik ösztönözni (BLAKKISRUUD, H.–KOLSTØ, P. 2012).

Az el nem ismert államok jelenlegi helyzete és jövőbeni kilátásai

A továbbiakban 6 dimenzió mentén vizsgáljuk a de facto államok egymáshoz viszonyított helyzetét (2. táblázat). Mindhárom de facto állam bizonyos mértékig képes önálló államként működni, ehhez azonban a pártfogó ország katonai, pénzübeli támogatására kell támaszkodniuk (BLAKKISRUUD, H.–KOLSTØ, P. 2012). A támogató ország segítségével nélkülözhetetlen a terület feletti kontroll fenntartásához, a gazdaság működtetéséhez, az alapvető szociális és egészségügyi szolgáltatások biztosításához (KOLSTØ, P.–BLAKKISRUUD, H. 2008).

2. táblázat – Table 2

A Kaukázus el nem ismert államainak összehasonlító táblázata
Comparison of the unrecognized states of the South-Caucasus

	Abházia	Dél-Osztétia	Hegyi-Karabah Köztársaság
Gazdasági erőforrások	+++	+	++
Etnika heterogenitás	+++	++	+
Államrendszer működése	++	+	+++
Anyaországgal kialakított kapcsolat	+++	++	+
Támogató országgal kialakított kapcsolat	++	+++	+++
Fejlődési perspektívák	Függetlenség	Támogató országhoz való csatlakozás	Támogató országhoz való csatlakozás

A három de facto állam közül Abházia rendelkezik a legkedvezőbb erőforrásokkal, tengerparti üdülői, mezőgazdasági területei nagy gazdasági jelentőséggel bírnak. A jelentős gazdasági potenciál a jövőben mérsékelhetné Abházia Oroszországhoz fűződő gazdasági függőségét, azonban a nemzetközi blokád következtében Abházia gazdasági kapcsolatai egyelőre szélsőségesen egyoldalúak, az ide látogató turisták túlnyomó többsége is Oroszországból érkezik. További meghatározó sajátosság, hogy a másik két de facto államtól eltérően Abházia a mai napig etnikailag heterogén. A jelentős számú örmény és orosz népesség elfogadja az abház vezetést, a helyi grúz lakosság azonban több szempontból is a társadalom perifériájára került (KABACHNIK, P. 2012). Abházia számára a jövőben a grúz népesség, és az általuk lakott leszakadó régiók integrálása komoly kihívást jelenthet. Abházia legjelentősebb, fejlődési lehetőségeket leginkább érintő sajátossága, hogy lakosai a másik két kaukázusi el nem ismert állammal ellentétben önálló nemzeti identitástudat-

tal rendelkeznek. Míg a karabahi örmények, valamint a dél-oszéték számára a pártfogó országhoz való csatlakozás a végső cél, addig az abházok a teljes függetlenség elérésére törekszenek (O'LOUGHLIN, J. et al. 2015). A független fejlődési utak keresésének, valamint a támogató országtól való függőség ellensúlyozására irányuló törekvéseknek köszönhetően Abházia esetében a legnagyobb az Európai Unióval való sikeres együttműködés lehetősége (FISHER, S. 2010). Az EU a 2008-as konfliktus óta egyre meghatározóbb szereplőként van jelen a Kaukázus térségben, elsődleges célja a regionális stabilitás biztosítása (CASPERSEN, N. – HERRBERG, A. 2010). Jelenleg azonban az egyre erőteljesebbé váló orosz befolyás fokozza Abházia nemzetközi szereplőktől való elzárkózását, ráadásul az abházok az Európai Unióra a grúz álláspont mediátoraként tekintenek (FISHER, S. 2010).

A Kaukázus el nem ismert államai közül Dél-Oszétia rendelkezik a legkevesebb erőforrással, a legkevésbé kiépített államrendszerrel. Oszétia legjelentősebb adottsága stratégiai fekvése, ami lehetővé tenné élénk kereskedelmi kapcsolatok fenntartását. Ugyanakkor a lezárt vagy szinte teljesen átjárhatatlan határok között erre nincs lehetőség. Emellett itt a legerőteljesebb Oroszország politikai befolyása, Dél-Oszétia mind gazdaságilag, mind katonailag teljes mértékben a támogató országtól függ. Végső célja az Oroszországhoz tartozó észak-oszét tartománnyal való egyesülés (TOAL, G. 2008; O'LOUGHLIN, J. et al. 2015). A 2014-es ukrán válság kapcsán a dél-oszét elnök ismét felvetette az Oroszországhoz való csatlakozás lehetőségét, azonban Oroszország ezt a lehetőséget mindeztidáig elutasította (PAUL, A. 2014).

Gazdasági erőforrások tekintetében Hegyi-Karabah Köztársaság a másik két el nem ismert állam között helyezkedik el, a térség gazdasága a mezőgazdaságon és a bányászaton kívül a diaszpórából ide látogatók által generált turizmus bevételeire és egyéb pénzügyi segélyeire, beruházásaira támaszkodhat. A három állam közül Hegyi-Karabah Köztársaság bizonyult a legsikeresebbnek az államrendszer kiépítésének tekintetében, amely jórészt Örményország és az örmény diaszpóra hathatós támogatásának köszönhető (KOLSTØ, P. – BLAKKISRUUD, H. 2008). A hatmilliós nagyságúra becsült örmény diaszpóra a HKK nemzetközi elszigeteltségét is enyhíti.

A három el nem ismert állam közül HKK támogató országgal való viszonya a legkiegyensúlyozottabb, a két állam közös nemzettudattal rendelkezik (KOLSTØ, P. – BLAKKISRUUD, H. 2008). A szoros köteléket jelzi, hogy a karabahi lakosság kétharmada a független államként való működés ellenében az Örményországhoz való csatlakozást támogatná (O'LOUGHLIN, J. et al. 2015). Másrészről HKK anyaországgal való kapcsolata a legellenségesebb, itt a legnagyobb a fegyveres konfliktusok kiújulásának kockázata, ahogy ezt a 2016. áprilisi események is példázták [9]. Míg Grúziában a 2008-as konfliktus hatására az el nem ismert államok katonai erővel történő visszafoglalásának támogatottsága csökkent, az együttműködésre, békés tárgyalásokra való nyitottsága növekedett, addig Azerbajdzsán fegyverkezésre fordított kiadásainak nagyarányú növekedése, agresszív kommunikációja aggodalomra ad okot (BLAKKISRUUD, H. – KOLSTØ, P. 2012). Annak ellenére, hogy a hegyi-karabahi konfliktus jelenti a legnagyobb kockázatot a regionális stabilitásra nézve, az EU konfliktusok rendezésében való szerepvállalása kevésbé meghatározó, mint Grúzia esetében (ICG 2006; SHIRIYEV, Z. 2013).

Kitekintés

Tanulmányunkban a három kaukázusi el nem ismert állam – Abházia, Dél-Oszétia és Hegyi-Karabah – létrejöttének átfogó bemutatására törekedtünk. A nemzetközi szakirodalom megállapításával összhangban, ezen el nem ismert államok létrejötte és fenn-

maradása is nagyban függ az őket támogató nagyhatalmak mindenkori regionális illetve globális viszonyrendszerétől.

Az államalakulatok statisztikai adatelemzése során megállapítottuk, hogy az eltérő területi lehatárolások, illetve a hiányos, egymással ellentmondó adatsorok jelentősen akadályozzák a terület alapos vizsgálatát. Meglátásunk szerint a (jól megválasztott) kvalitatív vizsgálati módszerek és módszeres terepmunka alkalmasabb ezen el nem ismert államok helyzetének feltárására.

A Kaukázus de facto államainak jelenlegi helyzete és fejlődési lehetőségei a hasonló történelmi gyökerek ellenére nagymértékben különböző. Mindhárom esetben elmondható, hogy az állam fejlődési kilátásait erőteljesen befolyásolja a támogató országgal ápolt kapcsolat. Amint azt HKK esete jól szemlélteti, az államrendszer kiépítésének és működtetésének szempontjából a pártfogó ország konzisztens támogatása a legmeghatározóbb tényező. Ezek mellett nagy jelentőséggel bír az egyes államok gazdasági erőforrásokkal való ellátottsága, mely lehetővé teheti a támogató országtól való független(ebb) működést. E tekintetben Abházia emelkedik ki a többi állam közül, azonban fontos szem előtt tartani, hogy jelenleg ezen erőforrások hatékony kihasználását a rendezetlen státusz hátráltatja. További, az államok jövőképe (a támogató országhoz való csatlakozás, illetve független államként való működés elérése) szempontjából meghatározó tényező a nemzeti identitás kérdése. E tekintetben az önálló identitás tudattal rendelkező, teljes függetlenségre törekvő Abházia helyzete elkülönül a másik két de facto államtól, amelyek célja sokkal inkább a támogató országhoz való csatlakozás.

A regionális stabilitás szempontjából az EU számára is fontos kérdés, hogy milyen irányba fog változni a kaukázusi államok immár 25 éve rendezetlen helyzete. A békeszerződések megkötését a felek kompromisszum készségének hiánya, a közelmúlt háborús sérelmei, a menekültek rendezetlen helyzete hátráltatja. Az idő múlása az el nem ismert államoknak kedvez, minél hosszabb ideje áll fenn a status quo, a területek re-integrációja annál valószínűtlenebb. A régóta fennálló vitatott státusz rendezését előremozdítaná, ha az anyaország, illetve a nemzetközi közösség gazdaságilag és szociálisan vonzó fejlődési alternatívát tudna kínálni a de facto államok számára.

CSINTALAN LILIAN

ELTE TTK Földrajz- és Földtudományi Intézet, Budapest
csintili@gmail.com

ERŐSS ÁGNES

MTA CSFK Földrajztudományi Intézet, Budapest
eross.agnes@csfk.mta.hu

IRODALOM

- Azerbajdzsáni Köztársaság Magyar Nagykövetsége. 2009: Az örmény-azerbajdzsáni konfliktus történetéből. – Azerbajdzsáni Köztársaság Magyar Nagykövetsége, Budapest. 59 p.
- BÍRÓ Z. 2008: Konfliktusok a Kaukázus térségében: 18-20. század. – História 30. 8. pp. 3–7.
- BLAKKISRUUD, H. – KOLSTØ, P. 2012: Dynamics of de facto statehood: the South Caucasian de facto states between secession and sovereignty. – Southeast European and Black Sea Studies 12. 2. pp. 281–298.
- BOTTLIK ZS. 2010a: Etnikai földrajzi kutatások a Kárpát-Balkán régióban. Szám-Tér-Kép Bt., Budapest. 208 p.
- BOTTLIK ZS. 2010b: Az etnikai térfolyamatok háttere Bosznia Hercegovinában – Földrajzi Közlemények 134. 4. 443–461 pp.
- CASPERSEN, N. – HERRBERG, A. 2010: Engaging unrecognized states in conflict resolution: An opportunity or challenge for the EU? Initiative for Peace building. – Initiative for Peacebuilding, Brussels. 17 p.

- CASPERSEN, N. 2011: *Unrecognized States: The Struggle for Sovereignty in the Modern International System*. – Polity Press, Cambridge. 210 p.
- DE WAAL, T. 2010: *The Caucasus – An Introduction*. – Oxford University Press, Oxford. 272 p.
- ECMI 2012: *Ethnic map of Georgia* (http://www.ecmicaucasus.org/menu/info_maps.html)
- FISHER, S. 2010: *The EU's non-recognition and engagement policy towards Abkhazia and South-Ossetia*. – EUISS, Brüsszel. 9 p.
- HORVÁTH G.–NAGY B.–SIMON D. 2008: Délnyugat-Ázsia természeti viszonyai. – In: HORVÁTH G.–PROBÁLD F.–SZABÓ P. (szerk.): *Ázsia regionális földrajza*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. pp. 47–98.
- ICG 2006: *Conflict resolution in the South-Caucasus. The EU's role*. Europe Report Number 173. – International Crisis Group, Tbilisi/Brussels. 34 p.
- ICG 2010a: *Abkhazia: Deepening dependence*. Europe Report Number 202. – International Crisis Group, Brussels. 26 p.
- ICG 2010b: *South Ossetia: The Burden of Recognition*. Europe Report Number 205. – International Crisis Group, Chinvali. 15 p.
- IOFFE, G. 2010: *Global Studies: Russia and the Near Abroad*. – McGraw–Hill Higher Education, New York, 320 p.
- KABACHNIK P. 2012: *Shaping Abkhazia: Cartographic Anxieties and the Making and Remaking of the Abkhazian Geobody*. – *Journal of Balkan and Near Eastern Studies* 14. 4. pp. 397–415.
- KARÁCSONYI D. 2008: A grúz hadiút– Hadak útján a Kaukázusban. – *A Földgömb* 26. 6. pp. 10–23.
- KOLSTØ, P. 2006: *The Sustainability and Future of Unrecognized Quasi-states*. – *Journal of Peace Research* 43. 6. pp. 723–740.
- KOLSTØ, P.–BLAKKISRUUD, H. 2008: *Living with Non-recognition: State- and Nation-building in South Caucasian Quasi-states*. – *Europe-Asia Studies* 60. 3. pp. 483–509.
- KOLSTØ, P.–BLAKKISRUUD, H. 2012: *De facto states and democracy: The case of Nagorno-Karabakh*. – *Communist and Post-Communist Studies* 45. pp. 141–151.
- LAVROV, A. 2010: *After the War*. – *Russian Global Affairs* 8. 1. pp. 49–62.
http://eng.globalaffairs.ru/number/After_the_War-14780 (2015.12.04)
- NEMERKÉNYI A.–GÁBRIS GY. 2007: *Európa természeti viszonyai*. – In: GÁBRIS GY. (szerk.): *Európa regionális földrajza, Természetföldrajz*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. pp. 9–40.
- O' LOUGHLIN, J.–KOLOSsov V.–TOAL, G. 2011: *Inside Abkhazia: Survey of Attitudes in a De Facto State Georgia*. – *Post-Soviet Affairs* 27. 1. pp. 1–36.
- O' LOUGHLIN, J.–KOLOSsov V.–TOAL, G. 2015: *Inside the post-Soviet de facto states a comparison of attitudes in Abkhazia, Nagorny Karabakh, South Ossetia, and Transnistria*. *Eurasian Geography and Economics*, 55. 5. pp. 423–456.
- PAUL, A. 2014: *ENP ten years on: The Russia-Ukraine crisis and the impact on security and stability in the South Caucasus*. – In: SPRUDS, A.–BUKOVSKIS, K. (szerk.): *Ten years in the Euro-Atlantic Community: Riga Conference Papers 2014*. Latvian Institute of International Affairs, Riga pp. 67–75.
- RADVANYI, J.–MUDUYEV, S. 2007: *Challenges Facing the Mountain Peoples of the Caucasus*. – In: *Eurasian Geography and Economics* 4. 2. pp. 157–177.
- RÁCZ A. 2008: *Az öt napos háború – A grúziai konfliktus*. – *Nemzet és Biztonság* 1. 8. pp. 52–57.
- SHIRIYEV, Z. 2013: *Challenges for the EU in the resolution of the Nagorno-Karabakh conflict: An Azerbaijani perspective*. EPC, Brussels. 4 p.
- SZ. BÍRÓ Z. 2008: *Az abház és a dél-oszét kérdés változó dimenziói*. – *Nemzet és Biztonság* 1. 6. pp. 27–37.
- The National Statistical Service of Nagorno-Karabakh Republic 2015: *2015 Nagorno Karabakh in figures*. LDC Dizak plys, Stepanakert. 107 p.
- TOAL G. 2008: *Russia's Kosovo: A Critical Geopolitics of the August 2008 War over South Ossetia*. *Eurasian Geography and Economics* 49. 6. pp. 670–705.
- TOAL, G.–O'LOUGHLIN, J. 2013a: *Inside South Ossetia: a survey of attitudes in a de facto state*. *Post-Soviet Affairs* 29. 2. pp. 136–172.
- TOAL, G.–O'LOUGHLIN, J. 2013b: *Land for Peace in Nagorny Karabakh? Political Geographies and Public Attitudes Inside a Contested De Facto State*. – *Territory, Politics, Governance*, 1. 2. pp. 158–182.

INTERNETES FORRÁSOK:

- [1] <http://osetia.info/news/2015/10/15/10-08/>
- [2] <http://www.ethno-kavkaz.narod.ru/rnabkhazia.html>
- [3] <http://data.worldbank.org/indicator/EN.POP.DNST>
- [4] <http://www.ethno-kavkaz.narod.ru/rnossetia.html>
- [5] http://south-ossetia.info/?page_id=24
- [6] <http://presidentruo.org/?cat=12>
- [7] <http://archive.mid.ru/bdomp/ns-reuro.nsf/348bd0da1d5a7185432569e700419c7a/be2d70933881fb75c32579270040e8a1!OpenDocument>

- [8] <http://south-ossetia.info/v-yuzhnoj-osetii-proisxodit-mexanicheskij-prirost-naseleniya/>
- [9] http://kitekinto.hu/europa/2016/04/02/ujabb_azeri-ormeny_tzparbaj_robbant_ki_hegyi_karabah_hataran/#.Vz3KHbfVzcs
- www.ethno-kavkaz.narod.ru/
- www.geostat.ge
- www.stat-nkr.am
- http://www.armcci.am/files/Investment_Opportunities_in_Georgia_-_Tourism.pdf
- <http://www.stat.gov.az/source/regions/indexen.php>
- http://kitekinto.hu/europa/2016/04/02/ujabb_azeri-ormeny_tzparbaj_robbant_ki_hegyi_karabah_hataran/#.Vz3KHbfVzcs

AZ AMERIKAI REGIONÁLIS FÖLDRAJZ KANONIZÁLÁSÁNAK TUDOMÁNYFÖLDRAJZI KÖRÜLMÉNYEI A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

GINELLI ZOLTÁN

THE CANONIZATION OF INTERWAR AMERICAN REGIONAL GEOGRAPHY FROM
A GEOGRAPHY OF SCIENTIFIC KNOWLEDGE PERSPECTIVE

Abstract

The argument of this paper is that the canonization of the regional tradition under Richard Hartshorne's seminal tome, *The Nature of Geography* (1939) expressed the ambitions of a maturing U.S. geography seeking to "catch up" to its German partner after WWI. The context of the emergence of Hartshorne's grand study on the historical development of geographical science is thus elucidated from the perspective of the historical geographies of scientific knowledge. This approach is critical of universalist and "spaceless" epistemological conceptions of scientific knowledge that treat national disciplinary developments isolated from their transnational relations, and in turn aims to scrutinize the places, networks, and positionality of knowledge production and circulation, and the hegemonic shifts and local functions of mainstream ideas. Between the two world wars, the dominant environmentalism in U.S. geography was gradually succeeded by two conflicting and spatially segregated schools of geographical thought: the landscape-focused "Berkeley school" of historical cultural geography led by C. O. Sauer, and the region-focused "Midwestern school" canonized under Hartshorne's work. The development of American debates on the "nature of geography" was conditioned by the ethnic-cultural and geopolitical climate of German–American relations. Consequently, American adaptation strategies and narratives on German works, such as those by W. M. Davis, E. C. Semple, and R. Hartshorne, showed an antagonistic play between local American interpretations and international legitimation via German geography. In this context, Hartshorne's local narrative of Hettner's regional geography led to the selective interpretation of German literature, which functioned to legitimize and canonize a regionalist approach in the U.S.

Keywords: American regional geography, Richard Hartshorne, geographies of scientific knowledge, hegemonic shifts, canonization

Bevezetés

RICHARD HARTSHORNE, az amerikai geográfia 1940–50-es éveinek talán legmeghatározóbb alakja volt. Neve az angolszász tankönyvekben megkerülhetetlen, és elsősorban a magyar szakirodalomban is gyakran hivatkozott ún. „kvantitatív forradalom” szimbolikus előzményét képező „HARTSHORNE–SCHAEFER vita” révén vált ismertté. HARTSHORNE 1939-ben fejezte be mérőföldkönek számító főművét, a *The Nature of Geography*-t, melynek földrajztudomány-történeti áttekintésében a német földrajztudomány presztízsét használta fel a geográfia meghatározására „természetének” meghatározására, elsősorban Alfred HETTNER nyomán. Ez volt az első olyan munka az USA-ban, amely átfogó és rendszerezett áttekintést nyújtott a nemzetközi főáramról, a német földrajztudományról. A HARTSHORNE neve mögé csoportosuló amerikai „regionalista” kánon, a korabeli földrajzi determinista, humánökológiai és a történeti-kulturális tájföldrajz megközelítéseivel szemben, a régió (*region*) módszertani jellegű fogalmával a területi eloszlások mintázatainak vizsgálatát tűzte ki céljaként (JAMES, P. E. – JONES, C. 1954; DICKINSON, R. E. 1976). Monumentális, 469 oldalas vállalkozása a szüntelen definíciós harcoknak formálisan véget vetett, kifejezhette a földrajztudomány „érettségét” a tengerentúlon, és képessé válhatott a korabeli

amerikai földrajz egészének jelképezésére a hazai és a nemzetközi porondon. A *Nature* tehát egy emblematisz munkává vált, amely mögé a geográfusok jelentős része számára érdemesnek tűnt csoportosulni, és ezzel KUHN terminológiában az időszak egyik legfontosabb „paradigmájává” vagy „példázatává” (*exemplar*) vált (KUHN, T. S. 2002[1970]; lásd erről GYIMESI Z. 2011a).

A tanulmány célja a tudományos diskurzus szintjén és levéltári anyagok segítségével bemutatni, hogy milyen tudománytörténeti, –szociológiai és –földrajzi tényezők vezettek a két világháború közötti amerikai regionális földrajz vezető irányzatának kialakulásához és a mű kanonizálásához. A tudománytörténet-írás 1970-es évektől megerősödő *konstruktivist* felfogása a tudás képződése és legitimálása szempontjából figyelembe veszi a tudósközösségi és tágabb társadalmi, sőt hatalmi és ideológiai hatásokat is (BOURDIEU, P. 2005). Ezáltal az internalista, belső fejlődést leíró, rendszerint nemzeti keretekre korlátozódó diszciplína- vagy intézményesedési történeteket („tudománytörténet”), illetve a személyközpontú beszámolókat tágabb történeti kontextusukban értelmezi, felfedve a „kánon” által elfedett és újrapozícionált rivális, alternatív irányzatokat is (GYIMESI Z. 2011a; LIVINGSTONE, D. N. 1992). A konstruktivist tudománytörténet-írás „térbeli fordulata” során az 1990-es évektől elterjedő *tudásföldrajzi megközelítés* ezeket a kritikai megközelítéseket földrajzi szempontokkal is kiegészíti. Élesen kritizálja „a” tudomány fejlődését egyetemesítő, „térmentes” nézeteket, ezzel szemben a tudományos tudás termelésének helyi feltételeire, következményeire és tágabb földrajzi viszonyrendszereire kérdez rá (lásd erről GYIMESI Z. 2011b; WITHERS, C. J. W. 2007). A magyar szakirodalomban is népszerű diffúzióelmélet tudásterjedést leíró-modellező felfogásával szemben, a tudásföldrajzi megközelítés figyelembe veszi az interaktív kommunikáció és a helyi értelmezések szerepét, és hogy a tudás mindig helyi alkalmazási céljai, társadalmi beágyazottsága és tudósközösségi érdekviszonyai révén nyeri el folyton alakuló formáit és funkcióit. A tanulmány ennek során a két világháború közötti amerikai regionális földrajz esetén keresztül igyekszik bemutatni, milyen tényezők befolyásolják a tudás áramlását, annak fogadását, helyi adaptációinak és változatainak kialakulását, illetve a hegemon pozíciókhoz és a hegemoniaváltásokhoz kapcsolódó mintakövetési és narratívaképzési stratégiákat (LIVINGSTONE, D. N. 2003; lásd pl. KUHN, M. – OKAMOTO, K. 2013; KEIM, W. et al. 2014).

A fentiek alapján a tanulmány első fele bemutatja, hogy a két világháború közötti periferikus helyzetben lévő amerikai földrajztudomány jelentős gyarapodásnak indult, és képviselői különböző mintakövetési és helyi kanonizálási stratégiákkal igyekeztek a kontinentális, elsősorban német tudományos hegemoniával szemben felzárkózni és a német tudást az amerikai kontextusra „lefordítani.” A tanulmány célja rávilágítani, hogy milyen külső hatások (pl. háború, geopolitika), tudásszociológiai és tudásföldrajzi viszonyok befolyásolták a német földrajz amerikai percepcióját és az elméletek nemzetközi áramlását. A tanulmány második része ebben a kontextusban értelmezi az amerikai földrajz lényegéről szóló vitákat, az egyes irányzatok kialakulását és térbeli elkülönülésük okait. Az amerikai esettanulmány fontos tanulságokkal szolgálhat a hazai geográfia számára is, hiszen míg a nemzetközi főáramot képező angolszász geográfia irányzatai egyre inkább a hazai beszámoló homlokterébe kerülnek (lásd pl. ESZENYI, O. 2016), addig kialakulásuk történeti, földrajzi és társadalmi körülményeivel érdemben nem foglalkoznak. A fenti szempontok hiánya mellett ez a veszéllyel járhat, hogy a rendszerint nemzeti hagyományok szerint tárgyalt irányzatokat konkrét alkalmazási környezetükből kiragadják és pusztán eszmei síkon összemossák, a hazai kontextusban kibontakoztatott irányokat pedig sematikus nemzetközi trendeknek feleltetik meg, mindeközben reflektálatlanok maradnak a magyar tudásátvételi folyamatok helyi mozgatórugóira és olvasataira is. Márpedig ez éppen az angolszász tudáshegemonia viszonyai között időszerű probléma (TIMÁR J. 2006).

Az amerikai regionális földrajz tudományföldrajzi kontextusa

Az amerikai–német tudásföldrajzi kapcsolatok

A HARTSHORNE által is követett adaptációs gyakorlat az ekkoriban megjelenő munkákban bevettnek számított, ugyanis az amerikai földrajztudomány intézményesülése viszonylag fiatal volt az európai kontinentális geográfiához képest (MARTIN, G. J. 2015). DAVIS 1878-ban kezdett tanítani a Harvardon, míg az első földrajzi tanszékek 1898-ben a kaliforniai Berkeley Egyetemen, valamint 1903-ban Chicagóban alapultak, az I. világháború idejére viszont már több északi egyetemen is alapult tanszék (HOLT-JENSEN, A. 1999: 34; JOHNSTON, R. J.–SIDAWAY, J. 2004: 42). Az intézményesülés megkésetttségének egyik okát JOHNSTON, R. J. és SIDAWAY, J. abban állapítják meg, hogy a brit *Royal Geographical Society* intézményével szemben, az USA-ban nem volt hasonló központi nyomás a földrajzoktatás megalapozásáért, ugyanis az oktatási rendszer rendkívül decentralizált volt. A földrajz oktatásban való intézményesedését előhívó francia-porosz háború (1870–1871), a megerősödő nemzetállami nacionalizmus, beleértve a francia regionalizmust és a porosz militarizmust, továbbá a gyarmatbirodalmi „új imperializmus” lendülete (1881–1914), illetve az európai nagyhatalmak gyarmati háborúinak keserű tapasztalata is hiányzott az amerikai geográfia kialakulásának kontextusából (HUDSON, B. 1977). KIRBY, A. (1994) inkább az I. világháborús szerepvállalással magyarázza az amerikai geográfia korabeli növekedését, amelyben nagy szerepe volt BOWMAN politikai tevékenységének (HEFFERNAN, M. 2000; SMITH, N. 2003).

Az amerikai geográfia a fentiekben vázolt helyzetéből fakadóan tudományföldrajzilag nagyon importfüggő volt (ENTRIKIN, J. N. 1989; ELKINS, T. H. 1989; JOHNSTON, R. J.–SIDAWAY, J. 2004: 43, 49; BERDOULAY, V. 2011: 81). A 19. század második felétől a modern német egyetemi intézményrendszert adaptálták (TAYLOR, P. J. 1985; JÖNS, H. 2008). Az angolszász egyetemeken normának számított, hogy egy magára valamit is adó geográfus magas szinten űzze a német és a francia nyelv egyikét, és lehetőleg a kontinentális európai egyetemek kurzusain, doktori képzésein vegyen részt (JOHNSTON, R. J.–SIDAWAY, J. 2004: 49). A német egyetemeken való hallgatás egyfajta arisztokratikus hóbortnak is számított, de fontos ösztönző volt az is, hogy az amerikai egyetemek az 1870-es évekig nem adtak PhD fokozatot (LINGELBACH, G. 2006). Ezek a viszonyok a földrajzban különösen erősen érvényesültek, de a társadalomtudományi gondolkodásban „Anglia és az USA erősen függő maradt a »kontinentális gondolkodóktól«” (OUTHWAITE, W. 1975: 110), míg a politikai gazdaságtanban az 1800-as évek végétől az I. világháború idejéig az amerikai kapcsolatok szorosabbak voltak a németekkel, mint a britekkel (HODGSON, G. M. 2001: 27; bővebben lásd HERBST, J. 1967). Az egyetemközi kapcsolatok, csereprogramok és ösztöndíjak gyengén érvényesültek a két angolszász ország között, szemben a franciákkal, és egyre inkább a németekkel. Jól mutatja a brit-amerikai kapcsolat relatív gyengeségét, hogy SAUER „iskolateremtő” munkájának nem volt visszhangja a DARBY, C. és STAMP, D. neveivel fémjelzett brit történeti kulturális földrajzban, habár HARTSHORNE művének inkább (DICKINSON, R. E. 1976).

Az amerikai tudomány és geográfia intellektuális irányait alapvetően befolyásolta az európai bevándorlás(politika) és a nemzetközi politikai viszonyok alapján változó etnikai-kulturális környezet is. A 19. század során a német művek, különösen HUMBOLDTÉ rendkívül népszerűk voltak az USA-ban, míg az 1848-as menekültek nagy része a német felvilágosodásban nevelt értelmiségiként fontos pozíciókat szerzett az oktatásban, a sajtóban, az iparban és a kormányzatban is. A német bevándorlás az 1880-as években tetőzött,

1860 és 1890 között kb. 3 millió német telepedett le, elsősorban a „német háromszögnek” nevezett középnyugati régióban (Cincinnati, Milwaukee, St. Louis) és északon, különösen Chicagóban (KENZER, M. 1985; HOERDER, D. 2005; NICHOLS, S. 2006). Az amerikai földrajz megalapításában szervesen részt vettek európai emigránsok, így az 1848-ban áttelepülő GUYOT és AGASSIZ svájci tudósok HUMBOLDT híveiként a német tudományt hozták magukkal és az amerikai földrajz korai megalapítóinak számítottak – előbbi 1854-ben a Princetonra, utóbbi a Harvardra került (LIVINGSTONE, D. N. 1987; NICHOLS, S. 2006). 1848-as értelmiségi menekültként vándorolt ki SAUER édesapja is, és számára meghatározó maradt az amerikai német környezet és a német kapcsolatok is, tanszékét pedig rendszeresen német vendégoktatókkal erősítette (pl. Oskar SCHMIEDER; KENZER, M. 1987b; MARTIN, G. J. 2015: 22–23). Ugyanígy érdemes megemlíteni az 1933 után a nácik elől az USA-ba menekülő németek hullámát, amelybe a későbbi „kvantitatív forradalom” előzményeként HARTSHORNE-nal polemizáló, szocialista SCHAEFER is tartozott.

Ugyanakkor a franciák iránt érzett szimpátiával a francia-porosz háború átmenetileg németellenes és szocialistaellenes hangulatot alakított ki az USA-ban, míg az I. világháború német kaiserizmusa elleni propaganda egyenesen kulturális hisztériába, „etnikai tisztogatásba” fajult 1917-től. Angolszász patriotá mozgalmak 1918-ban több városban is máglyát raktak német tankönyvekből, irodalmi és zenei művekből, sok helyen kitiltották a könyvtárakból és a közéletből a német műveket és fordításokat, egyetemi oktatókat menesztettek, és a németek közül sokan a nevüket is angolosították (NICHOLS, S. 2006; MARTIN, G. J. 2015: 830). A német geográfiával szembeni ellenérzésekhez a DAVIS és PENCK közötti vita is hozzájárult (CHORLEY, R. J. – BECKINSALE, R. P. – DUNN, A. J. 1973: 498–536; SMITH, N. 2003: 277–279): „A geopolitika sosem került felszínre a PENCKek és DAVIS között, de az egész vita háttérében ott lapult.” (SMITH, N. 2003: 279) Az amerikaiak az I. világháború alatt és után a brit és francia kollégáikkal tartották a kapcsolatot, a Párizsban kialakított barátságok pedig meghatározóvá váltak. A háború körülményei miatt a francia hatás különösen az 1920-as években futott fel, és BOWMANNnak kiemelkedő szerepe volt a francia munkák lefordításában és az oktatásban való korai alkalmazásában. BRUNHES, J. és VALLAUX, C. (1921) munkája, valamint BRUNHES, J. *La Géographie humaine* (1910) műve a háború miatt elhúzóódó angol kiadása ellenére hamar iskolai tananyaggá vált. Mindezek ellenére a francia emberföldrajz, bár BRUNHES révén alternatívát kínált a német földrajz és az amerikai determinista environmentalizmus ellen (lásd később), mégsem vált vezető irányzattá (MARTIN, G. J. 2015: 501–503, 509, 828–830).

A német geográfia adaptálásának amerikai stratégiái

A földrajztudományban a német–amerikai centrum-periféria viszony alapvetően meghatározta az intellektuális viszonyokat az I. világháborúig, de közvetetten a II. világháborúig is (MARTIN, G. J. 2015: 3–61). Ezt jól mutatja az amerikai és német geográfusok közötti viszony, például DAVIS és PENCK, vagy SAUER és SCHLÜTER esetében, illetve a német geográfia iránti kitörő lelkesedés a századfordulón. Ekkoriban ugyanis megfelelő tudományos szakirodalom angolul nem igazán állt rendelkezésre, és a fő német munkák csak ekkoriban jelentek meg fordításban. A németországi tanulmányutak eredményeképpen a szeminárium fogalmát, az oktatási tematikát és módszertant is adaptálták (MARTIN, G. J. 2015).

A német geográfia tudományát és HETTNER munkásságát elsőként DAVIS mutatta be az amerikaiaknak, tanítványai pedig a 19. század végi generációból (pl. BOWMAN, I.) brit és francia helyek helyett mind Németországba mentek tanulni (MARTIN, G. J. 2015: 33). HARTSHORNE-hoz hasonlóan DAVIS is az emberi és természeti tényezőket szintetizáló régió és a területi eloszlás vizsgálatának HETTNER-féle programjával szimpatizált (az

amerikai HERBERTSONhoz hasonlította), ám HARTSHORNE-től eltérően egy ökológiai és anyagi ok-okozati kapcsolatokat vizsgáló szemléletben, hasonlóan például FENNEMAN, N. vagy TAYLOR, G. regionális földrajzi felfogásához (DAVIS, W. M. 1907; 1911; 1924: 204; MARTIN, G. J. 2015: 480, 789). HETTNER viszont ekkoriban már nem volt népszerű az amerikai geográfusok között, és könyve (HETTNER, A. 1927) sem keltett jelentős visszhangot. Míg DAVIS, W. M. (1908; 1911; 1924) korábban elismerően írt munkásságáról, ennek ellenére HETTNER 1910 és 1921 között erős kritikákat intézett az amerikai geográfus ellen (CHORLEY, R. J.–BECKINSALE, R. P.–DUNN, A. J. 1973). Hasonlóképpen, habár DAVIS és Albrecht (és fia, Walther) PENCK intellektuális viszonya az 1920-as években vitára épült (a konfliktus nacionalista hangvételű kiéleződésében inkább BOWMANN és PASSARGE-nak volt szerepe), ennek ellenére PENCK tanítványaként nagy hatással voltak DAVIS-re a német eszmék, habár nem annyira, mint amerikai mestere, SHALER, N. S. (LIVINGSTONE, D. N. 1987). DAVIS esetében tudományföldrajzi szempontból érdemes kiemelni, hogy az eróziós ciklusok elméletével, és ennek sajátosan egyoldalú megszilárdításával és újratermelésével a PENCK és PASSARGE által is képviselt nem-ciklikus gondolatok hosszú időre távol maradtak az amerikai geográfiától (LIVINGSTONE, D. N. 1987). Ugyanakkor a német geográfusokkal vívott küzdelme hozzájárult ahhoz, hogy az amerikai geográfia bekerüljön a nemzetközi látókörbe és vérkeringésbe (BECKINSALE, R. P. 1981).

Az amerikai és német geográfia tudásföldrajzi viszonyát jól mutatja SEMPLE esete, aki RATZEL tanítványaként a német geográfiát először mutatta be angol nyelven összefoglaló módon, de végső soron mestere művét másolta (KEIGHREN, I. M. 2008). Eredetileg RATZEL maga kérte SEMPLE-t *Anthropo-Geographie* (1882) munkájának angolra fordítására (COLBY, C. C. 1976), ám ezt tanítványa – mesterével egyetértésben – „nehezen lefordíthatónak” ítélte, így végül egy amerikai értelmezési kontextusra és empiriára épülő, új kötetet készített el (SEMBLE, E. C. 1911). SEMPLE bírálta és feladatának is látta a RATZELI elméletek empirikus megalapozását, mondván „briliáns és messzire vezető következtetései ellenére nem egy jól rendszerezett tervet követett” (SEMBLE, E. C. 1911: VI). De a német környezetre jellemző biológizáló gondolkodást és nacionalizmust, tehát RATZEL lényeges előfeltételezéseit egyszerűen elhagyta saját változatából: „A társadalom és az állam organikus elmélete áthatja az *Anthropo-geographie*-t, mivel RATZEL elméleteit egy olyan időben fogalmazta meg, amikor az európai gondolkodásra széles hatást gyakorolt Herbert SPENCER. Ezt az elméletet, amelyet mára a szociológusok jobbra elvetettek, ki kellett hagyni RATZEL rendszerének bármiféle újrafogalmazásából.” (SEMBLE, E. C. 1911: VI–VII) A későbbi, részrehajló amerikai kánon álláspontját jól fejezi ki egyik biográfusa, aki szerint „valójában egy új, nagyobb és tekintélyesebb munkát készített ugyanazon a tudományterületen” (COLBY, C. C. 1976: 264). Ugyanígy máshol: „SEMBLE RATZEL módszerének kitűnő ismertetése során képes volt eltörölni ezt [az organikus államelméletet] anélkül, hogy ezzel megsemmisítette volna az eredeti mű igazi értékeit. (...) Újabban viszont, sajnálatos módon, SEMPLE bölcsességét nélkülöző geográfusok ezt a felfogást egy igen merev formában élesztették újra, és a geopolitika alapulvéve emelték.” (TATHAM, G. 1951: 65) Az amerikai regionalista kánon beszámolóit tehát meglehetősen egyoldalúan kezelték az eredeti forrásokat és elfedték a helyi adaptációk valós mozgatórugóit is.

SEMBLE-hez hasonlóan járt el HETTNER (1927) esetében HARTSHORNE (1939), aki a német geográfus művének teljes lefordítása helyett az eredetivel tartalmilag és szerkezetileg szorosan egyező, de nagyon is helyi viszonyokra adaptált munkát készített (HARVEY, F.–WARDENGA, U. 1998: 137). Habár MARTIN (2015: 897) részben jogosan érvel az ellen, hogy „HARTSHORNE műve passzív elfogadással követte volna HETTNER könyvét,” de kontextusában nézve ez inkább apológia, hiszen HARTSHORNE eleve a HETTNER által fémjelzett német geográfiával legitimálta sajátos felfogásait. Ahogyan HARTSHORNE egyik személyes

levelében írta HETTNERnek, a *Nature* „alapvetően egy ismertetése – jelentős részében pedig szöszerinti fordítása – az ön ezen a területen folytatott tanulmányainak” (HARTSHORNE, R. 1938 in HARVEY, F. – WARDENGA, U. 2006: 423). A *Nature* előzményeként a politikai földrajz történetéről született két tanulmányáról (HARTSHORNE, R. 1934; 1935) HETTNER megerősítette: „Minden lényeges pontban... úgy tűnik, alapvetően egyetértünk.” (HETTNER, A. 1936 in MARTIN, G. J. 2015: 841) Egy neves amerikai történész, MALIN, J. C. recenziójában meg is jegyzi, hogy a *Nature* egy „határozott emlékeztető arra, hogy az amerikaiak szellemileg milyen nagy mértékben függnek Európától.” (1954: 93 in MARTIN, G. J. 2015: 941)

HARTSHORNE főműve egy olyan teljességre és egyetemességre törekvő tudománytörténeti elemzés a geográfia „természetéről”, amely elsősorban a korabeli központnak tekinthető német földrajzi hagyományból merített. Mivel a német geográfia jóval idősebb és élet-erősebb tudományos élettel büszkélkedhetett, sőt ekkoriban éppen hosszú virágkorát élte (VAN VALKENBURG, S. 1951), ezért az amerikai földrajzosok értelemszerűen elsősorban ezt a hagyományt igyekeztek követni. Ezt a hegemonikus pozíciót jól fejezi ki HETTNER, amikor 1929-ben egy előadásában megfogalmazta: „A földrajz német tudomány.” (MARTIN, G. J. 1994: 486) A legvédehetőbb német interpretáció kialakításáért tehát az USA-ban a legmagasabb presztízs is járt. HARTSHORNE sikeressége révén az amerikai geográfusok már elsősorban a tankönyvként széles körben forgatott főművéből ismerték meg a külföldi, leginkább német geográfiát (STODDART, D. R. 1989). Szélesedő tekintélyét nemzetközi elismerések is sorra alátámasztották: Németországból HETTNER, A., KRAFT, V., PHILIPPSON, A., SCHLÜTER, O., SÖLCH, J., SIEGER, R. WAIBEL, L. H., és Angliából FITZGERALD, W. felől is elismerő szavakat érdemelt ki (MARTIN, G. J. 1989). Ebben az időszakban tehát az értelmezési lehetőségek privilégiumát birtokló és irányító tudásterjesztővé, tehát az egyik legmeghatározóbb „hermeneutikai kapuőrévé” vált a kontinentális tradícióknak.

A The Nature of Geography kanonizálásának helyi kontextusa

Viták a földrajz lényegéről

A 20. század elejétől az USA-ban meghatározóvá váltak a földrajztudomány „természetéről” szóló értekezések és viták. LUKERMANN, F. (1989: 54) összefoglalója alapján ide tartozik az *Annals of the Association of American Geographers* folyóiratba írt cikkek közül DAVIS, W. M. több cikke is, DRYER, C. R. tanulmánya (1908) és elnöki beszéde (1920) az ökológiai szemlélet előtérbe helyezéséről, FENNEMAN, N. (1919) elnöki beszéde a regionális földrajz koncepciójáról, illetve SAUER, C. O. programadó írása (1925) és polemizáló tanulmánya (1927) a történeti-kulturális földrajz tájmorfológiai irányzatáról, de említhetők még JOHNSON, D. W. vagy COLBY, C. C. mellett sokan mások is. Ezek a munkák részben támaszkodtak HETTNER korai írásaira is, de másodkézből KANTI és VIDALI témák is szerepeltek bennük. A viták igazán vehemenssé az 1930-as években váltak, amelyekben az amerikai geográfia prominens alakjai vettek részt, úgymint PARKINS, A., BOWMAN, I., FINCH, V., TREWARTHA, G., JAMES, P. vagy PLATT, R. (LUKERMANN, F. 1989; MARTIN, G. J. 2015: 1095). Az Amerikai Földrajzi Társaság konferenciáin zajló legtöbb szóbeli viták nagyrészt publikálatlanok maradtak (JOHNSTON, R. J. – SIDAWAY, J. 2004: 50), ám visszaemlékezései alapján HARTSHORNE meglehetősen elégedetlen volt ezek tartalmával és hangnemével is, amely a földrajztudomány „logikus” kutatási feladatának körülhatárolására ösztönözték (HARTSHORNE, R. 1948; 1979). A *Nature* így a „geográfia természetének” meghatározására irányuló diskurzusba ágyazódott, amely a tankönyvek bevezető fejezeteit és a programadó beszédeit is jellemezte.

Habár a korabeli vitákat teljességükben összefoglalni itt nincsen mód, mégis a szakirodalom alapján nagyjából öt elkülönülő, bár sok szempontból összefonódó irányzat vagy tudósközösség viaskodott egymással: a DAVIS-féle evolúciós geomorfológia, a történeti environmentalizmus (SEMPLE, E. C., HUNTINGTON, E., TURNER, F. J., BOWMAN, I.), a BARROWS-féle humánökológia (BARROWS, H., GOODE, J. P.), az ekkor megerősödő történeti-kulturális földrajz (SAUER, C. O., LEIGHLY, J.), illetve egy formálódó új regionális földrajzi irányzat, amelynek fő képviselői az amerikai politikai földrajz megteremtői is voltak (WHITTLESEY, D., HARTSHORNE, R., JONES, S.).

Az első három között erős átfedések voltak, egyaránt vonatkozott rájuk az *environmentalizmus* gondolköre. A 20. század elején az USA-ban még különösen nagy hatása volt az emberi társadalom biológiai sajátosságait kiemelő szociáldarwinista gondolatoknak. DARWIN evolúciós gondolatait DAVIS adaptálta eróziós ciklus elméletében, de nézetei nagyon közel álltak HUNTINGTON és SEMPLE antropogeográfiájához abban, hogy a természeti környezet mechanisztikus, ok-okozati kapcsolatban „vezérli” az emberi viselkedést (JOHNSTON, R. J. – SIDAWAY, J. 2004: 46). A *humánökológia* fogalma szintén átszötte ezeknek a szerzőknek a gondolatait (MARTIN, G. J. 2015: 754–811). Ennek egyik fő megfogalmazója az éghajlati adottságokat az emberi rasszok és civilizációk fejlődésével összekapcsoló HUNTINGTON volt, aki a fogalmat 1916-ban használta először a földrajzosok munkájának megkülönböztetésére a zoológusoktól és biológusoktól (MARTIN, G. J. 2015: 778–779). A HUNTINGTON és SEMPLE által is képviselt, globális földrajzi léptékben gondolkodó történeti environmentalizmushoz kapcsolódott a legbefolyásosabb amerikai geográfus, BOWMAN posszibilista megközelítése is, amely inkább az ember alkalmazkodóképességének szerepét hangsúlyozta, és a természeti környezetben való civilizációs terjeszkedés folyamatát leíró frontier elméletét (*Pioneer Belt*) és a megtelepedés tudományát (*science of settlement*) alapozta meg (SMITH, N. 2003; MARTIN, G. J. 2015: 709–753).

A földrajzi determinizmust kritizáló, antropocentrikusabb irányzatok, amelyekhez BOWMAN és BARROWS is idővel egyre inkább tartoztak, inkább az ember és a természet közötti „kölcsonkapcsolatról” és „alkalmazkodásról” írtak. BARROWS, H. (1923) humánökológiájáról CHAPPELL, J. E. (1971: 198) kiemeli, hogy „semmiképpen sem tartozik ugyanabba a táborba, mint HUNTINGTON és SEMPLE.” Szemléletes példa erre az ellentétre, hogy HUNTINGTON korabeli, széles körben elterjedt, tankönyvvé váló munkájáról (HUNTINGTON, E. – CUSHING, S. W. 1920) az inkább posszibilista nézeteket valló BOWMAN azt írta BARROWS-nak, hogy „nagy hiba volna hagyni, hogy ez a könyv a modern emberföldrajz jelképeként jelenjen meg.” (BOWMAN, I. 1921) BOWMAN ezért felkérte, hogy kíméletlen kritikában részesítse a művet, miután BOWMAN elhelyezte őt a Chicagói Egyetemen és megtette a *The Geographical Review* szerkesztőjének. BARROWS kritikája (1922), miszerint a mű „megbízhatatlan, tudománytalan,” meg is tette HUNTINGTON szakmai megítélésében, de egyben BARROWS izolációjához is vezetett a geográfusok közösségében (lásd erről CHAPPELL, J. E. 1971; MARTIN, G. J. 1973: 133–134, 163). Fontos megjegyezni, hogy ez az irányzat nem tévesztendő össze az ugyanazon az egyetemen működő chicagói szociológia humánökológiájával, amellyel az amerikai geográfia csak a „kvantitatív forradalom” során megerősödő városföldrajz révén teremtett közvetett kapcsolatot (ENTRIKIN, J. N. 1980). A neokantiánus filozófus, WINDELBAND, W., valamint a geográfus GERLAND, G. (Strassburg) és HETTNER, A. (Heidelberg) alatt is tanuló szociológus, PARK, R. E. a földrajzot inkább idiografikus és leíró, a szociológiát pedig nomotetikus és elméletben emelkedettebb tudománynak tekintette (MARTIN, G. J. 2015: 775–776).

Ebben az összetett harcban a földrajz központi lényegének és feladatának a meghatározásáért, a fő fogalmai fölötti nyelvi uralom és tudományos kompetenciák megszerzéséért, vagyis a tudományos *mező* birtoklásáért szüntelen szellemi viadal folyt (BOURDIEU, P. 1985[1980]; lásd SZABARI, V. 2009). Az amerikai „földrajzi determinizmus” organikus és rasszista gondolkodását a HARTSHORNE által is képviselt új generáció fokozatosan a régió átfogalmazásával és előtérbe állításával igyekezett háttérbe szorítani. Ezt a két világháború közötti időszakra jellemző átértelmezési folyamatot HART, J. F. (1982: 8) nyomán LIVINGSTONE, D. N. (1992) találóan „regionalizáló rituálénak” nevezi. Ennek előzménye, hogy az amerikai geográfiában a régió középpontba állításának gondolata már az 1890-es évektől SHALER, N. S. nyomán megjelent, és a regionális földrajz és a területiség koncepciója (*areal relation*) igen eltérő kutatási megközelítéseket követő geográfusoknál is programadásként szerepelt (pl. FENNEMAN, N., BARROWS, H., TAYLOR, G.) (LIVINGSTONE, D. N. 1987). Az említett viták eredményeképpen végül a regionális földrajz az I. világháborútól kezdve, és annak hatására, az 1960-as évekig dominánssá vált a földrajzoktatásban.

Az environmentalizmus és a determinizmus háttérbe szorulásával két egészen különböző irányvonal szilárdult meg, amelyek térben is elkülönülő kutatási hagyományokat vagy tudományos kultúrákat alkottak. Az idősebb és nagyobbik irányzat a később dominánsan elterjedő „középnagyati” vagy „keleti” hagyomány volt, amely az 1920-as évekre bontakozott ki Chicago, Wisconsin, Clark és Michigan egyetemek földrajzi intézeteiben (MARTIN, G. J. – JAMES, P. E. 1993: 342–367). Ennek a régióközpontú földrajzi irányzatnak a vezéralakjává a Wisconsinon oktató HARTSHORNE vált. A másik fontos irányzatként a kaliforniai vagy „nyugati” hagyomány, más néven a „Berkeley iskola” emelkedett ki, amelynek *tájközpontú*, történeti-kulturális földrajzi irányzata SAUER kaliforniai székfoglalásával alapult meg (KENZER, M. 1985, 1987a). MARTIN szerint a középnagyati vonal „hatalomátvétele” 1923-ban következett be, amikor egyrészt az Amerikai Földrajzi Társaság elnökének és a folyóirat szerkesztőjének cseréjével a DAVIShez köthető hatások halványodni kezdtek, másrészt SAUER és LEIGHLY a Michigani Egyetemről végleg Berkeley-be „menekültek” (MARTIN, G. J. 2015: 1169–1170). SAUER erről így emlékezett vissza: „másfél év után elrohantam Chicagóból, mert nem bírtam tovább.... két dolgot nem bírtam elviselni: szinte azonnal elkezdtem küzdeni a civilizáció environmentalista értelmezése ellen, és nyomasztott az oktatásra fektetett hangsúly.” (SAUER, C. O. 1929 in MARTIN, G. J. 2015: 1076) HARTSHORNE vallomása LEIGHLY-nek írt levelében hasonló elszigeteltségről árulkodik: „Ahogyan ön is kiemeli, személyesen egyáltalán nem ismerem SAUERT... amikor írtam [a *Nature*-t], nem volt számomra több mint néhány földrajzról szóló cikk szerzője.” (HARTSHORNE, R. 1939b in MARTIN, G. J. 2015: 925)

A korabeli amerikai földrajz tehát intellektuálisan és térben is erősen polarizálttá vált. Ez a megosztottság HARTSHORNE fő művének kiadásával (1939), a másik oldalon pedig SAUER programadó munkája, a *Morphology of Landscape* (1925) megszületésével rajzolódtott ki (lásd még SAUER, C. O. 1927; 1931), a két iskola közötti szakadást pedig SAUER 1941-es elnöki beszéde tette végleg egyértelművé (BUTZER, K. W. 1989: 35). Az egyetemi kurzusokon vagy a *Nature*-t, vagy a *Morphology*-t olvasták, bár utóbbit egyre inkább csak a Berkeley-n. SAUER tudatosan is elhatárolódott minden „keleti” intellektuális tevékenységtől (LIVINGSTONE, D. N. 1992). Ezt az izolációt jól adja vissza HART visszaemlékezése: „...a keletre érkező jelek zavarbaejtőek voltak. SAUER úr csak elnöki beszédek megtartásáért jött az AAG (*Amerikai Földrajzi Egyesület*) összejöveteleire, és csak azok ismerhették meg gondolatait, akik megtették a nagy vándorutat Berkeley-ig... nyilvánvalóvá vált, hogy egyszerűen ki nem állhatja ezeket az összejöveteleket, és ezért leginkább tanítványaira kellett hagyatkoznunk.” (HART, J. F. 1979: 113) SAUER 1927-as írásával szigorúan elhatá-

rolódott a földrajzi determinista és a középnyugati regionális földrajziosoktól egyaránt, sőt 1941-ben a BARROWS és HARTSHORNE közötti időszakot egyenesen „a nagy visszavonulásnak” titulálta (*The Great Retreat*) (SAUER, C. O. 1941: 2; lásd MARTIN, G. J. 2015: 786; LIVINGSTONE, D. N. 1992: 260). Míg a későbbiekben SAUER a Berkeley-re szorult, addig HARTSHORNE főművének megírásával az amerikai földrajz vezető irányzatává vált.

Sauer és Hartshorne

Az 1930-as évekre SAUER hatása már érezhetően nőtt, és riválist jelentett a „középnyugati” regionális földrajz számára. A „Berkeley iskolához” tartozó LEIGHLY, J. (1937; 1938) regionális földrajzról szóló, erősen kritikus esszéjének és a német földrajz történetéről szóló írásának hatására döntött úgy HARTSHORNE, hogy előző munkái nyomán megírja álláspontját (MARTIN, G. J. 1994). A földrajztudomány történetében hasonlóan járatos LEIGHLY-vel folytatott intenzív levelezését MARTIN, G. J. (2015: 920–938) a 20. századi amerikai geográfia egyik legjelentősebb eszmecseréjének tartja. SAUER elsősorban PASSARGE, S., SCHLÜTER, O. és VALLAUX, C. hatása alatt fogalmazta meg az amerikai tájföldrajz alapjait. Ahogyan a tanszékén dolgozó SCHMIEDER, O. (1926) beszámolt HETTNERnek, a javarészt német szerzőkre hivatkozó *Morphology* „az amerikai szakirodalomban először fókuszál a táj (landscape) fogalmára.” Az irányzat a táj ember alkotta anyagi formáit kutató, erősen empirikus, fenomenalista történeti-kulturális földrajzot képviselt, és ez egy érdekes kettősséget takart a szellem- és a természettudományok hagyományai között.

Egyfelől a tájképzés folyamatában az ember a „legfontosabb morfológiai tényező,” (SAUER, C. O. 1925: 341) míg „a kultúra a cselekvő, a természetes terület a közvetítő, a kultúrtáj az eredmény,” (343) és ebben a tekintetben szemben állt a természeti meghatározottságokat egyoldalúan kiemelő environmentalista irányzatokkal. SAUER kultúrtörténeti gondolkodására közvetlen hatással volt BOAS antropológiája, amelynek kulturális relativizmusa éles ellentétben állt a HUNTINGTON-féle civilizációs rassztípusokkal. SAUER fenomenalista megközelítése DAVIS geomorfológiájához abban hasonlított, hogy a kultúrtáj látható elemeinek terepi megfigyelésével és leírásával foglalkozott, viszont inkább induktív és nem deduktív volt. Ebben a tekintetben a német hagyományból közvetetten HUSSERL fenomenológiája, tágabban pedig a történelmi-kulturális megértés (*verstehen*) neokantianus hagyományából is táplálkozott, amely szemben állt az analitikus és rendszerező magyarázatokat kereső, természettudományos irányzatokkal (pl. DILTHEY, W., RICKERT, H.; lásd LIVINGSTONE, D. N. 1992: 298–299; GREGORY, D. J. 1978: 28–29).

Másfelől, SAUER anyagi kulturális elemekkel és tájbeli formákkal foglalkozó, terepmunkán és régészeti feltárásokon alapuló, empirikus megközelítése filozófiailag COMTE, A. pozitivizmusához is közel állt, hiszen a fizikailag érzékelhető tárgyi valóságból vezette le az objektív megismerés alapelveit (GREGORY, D. J. 1978). A Berkeley tanszék geomorfológiában jártas környezetéhez jól illeszkedő morfológiai szemléletét jól fejezi ki 1934-ben elhangzott velős kijelentése, miszerint „helyes értelemben véve minden földrajz fizikai földrajz.” Az eszmei hasonlóságok ellenére a pozitivizmus analitikus-rendszerező és progresszív társadalompolitikai megközelítésével szemben állt. Emlékezetes például SAUERnek a latin-amerikai, COMTE filozófiáját követő pozitivisták modernizációs politikája elleni kulturalista kritikája (munkásságának jelentős része latin-amerikai terepmunkán alapult), és idővel egyre erősödő ökológiai szemlélete is (MATHEWSON, K. 1987: 96–97; lásd GILSON, G. – LEVINSON, I. 2012).

A SAUER-féle történeti-kulturális földrajz materializmusa szembekerült a HARTSHORNE (1939; 1950; 1959) által is képviselt, „nem látható” formákkal is foglalkozó, *funkcionalista* szemléletű politikai és gazdasági földrajzzal, amely a táj helyett a régió (*region*) fogalmához fordult. A politikai földrajzban ez a funkcionalista szemlélet a különböző társadalmi

és természeti tényezők eloszlásából képzett állami funkciók egységét vizsgálta, amely szemben állt a földrajzi determinizmus ok-okozati törvényszerűségeivel és az államtér biologizáló és morfológiai szemléletével, és inkább az állam politikai-intézményi eszméjét képező közös attitűdök, értékek és nyelvi-kulturális sajátosságok szerint változó határfunkciókra koncentrált. SAUER viszont eleve elmarasztaló volt a határkérdésekkel foglalkozó, „tudománytalan”, „zavaros” és „nacionalista aspirációkkal alátámasztott” politikai földrajzzal szemben, amit „különösen nehéz beilleszteni a földrajz általános tudományába; talán inkább azt mondhatjuk, hogy a földrajz családjának nevetlen gyermeke.” (SAUER, C. O. 1927: 207–208 in MARTIN, G. J. 2015: 835) Ez az amerikai benyomás azonban elsősorban a korabeli német politikai földrajzi irányzatok, illetve a német HAUSHOFER, K. és a svéd KJELLÉN, R. által alapított geopolitika ellen szólt. A német irányzatokkal geopolitikai okokból szintén erősen szembenálló amerikai politikai földrajz BOWMAN, WHITTLESEY és HARTSHORNE révén csak ekkoriban bontakozott ki (AGNEW, J. A. 2002: 72–77, 80–82; MARTIN, G. J. 2015: 812–865).

HARTSHORNE éppen SAUER 1934-es felszólalása és az azt övező viták hatására olvasta el HETTNER könyvét (1927) és 1916–20 között írt politikai földrajzi munkáit, ekkor már SCHLÜTER és PASSARGE helyett. Benyomása szerint „tisztább írása és logikusabb következtetése” inkább lehetővé tették a politikai földrajz amerikai megalapozását (a *Nature* egy korai változatából idézi MARTIN, G. J. 2015: 894; HARTSHORNE, R. 1935). HETTNER levelében a következőkkel kereste meg: „mint bizonyára tudja, három francia geográfustól vannak fordításaink (BRUNHES, VIDAL DE LA BLACHE és BLANCHARD), de SEMPLE bemutatása óta RATZELRŐL (vagy esetleg GUYOTÉ RITTERRŐL) egy sem német geográfusokról. Nem lekicsinylendő persze SAUER német földrajzról írt értelmezésének jelentős hatása ebben az országban – a legfontosabb dolog, amely SEMPLE óta történt itthon. Mégis úgy érzem, hogy legalább egyik könyvről angol nyelvű fordításra lenne szükségünk.” (HARTSHORNE, R. 1936 in MARTIN, G. J. 2015: 893) Szövetségest keresve, kifejezte elégedetlenségét is SAUER politikai földrajz elleni támadásával és hibásnak vélt HETTNER-értelmezésével kapcsolatban (HARVEY, F. – WARDENGA, U. 2006).

Tudományföldrajzilag figyelemreméltó, hogy mindkét amerikai geográfus tulajdonképpen a német földrajztudományból kívánta megalapozni saját megközelítését, és HETTNERnek a „területi eloszlások” vizsgálatát előtérbe állító *chorológia* fogalmát mozgósították (SAUER, C. O. 1925; HARTSHORNE, R. 1939). Ám míg SAUER ebben a tájban található anyagi kulturális elemek eloszlásának a vizsgálatát látta, addig HARTSHORNE a régió „tisztá” vagy „kiüresített” értelmezését vezette le belőle, leszámolva a német geográfiára egyre inkább jellemző nacionalista, metaforikus és szubjektív, különösen pedig organikus definíciókkal (pl. *Lebensraum*), valamint a SAUER-féle irányzat „zavarosnak” titulált történeti-kulturális tájfogalmával is. Ennek érdekében a régiót egyfajta esetleges módszertani fogalomként, a KANTI idealizmushoz közeli mentális konstrukcióként definiálta, miszerint a régiók tudományos lehatárolása kizárólag az alkalmazás relatív körülményeiből, és nem természeti törvényszerűségekből vagy kulturális lényegekből fakad. Ez összhangban állt a „középnagyati iskola” alkalmazott megközelítésével, amely a tematikus térképezésben és a földhasználati módok körüli politikai döntéshozatalban nyert gyakorlati alkalmazást (HARVEY, F. – WARDENGA, U. 2006).

A kanonizálódás helyi körülményei és okai

A *Nature* domináns szakirodalommá válásának azonban egyéb meghatározó okai is voltak. Először is, a korabeli viták folytatását, így könyve kritizálásának lehetőségét egy külső körülmény, a II. világháború törte meg (LUKERMANN, F. 1989: 54–55). A földrajztudomány ekkoriban – más tudományokkal együtt – új feladatokat kapott a háborús (és

később a hidegháborús) gépezet állami szolgálatában. Az egyetemi képzés is elmaradozott, a viták pedig elhaltak, és összességében egy viszonylag konszenzuális környezet alakult ki. A háború alatt HARTSHORNE vezető pozíciót kapott a Hírszerzési Hivatalban (*Office of Strategic Services*, a CIA elődje), így tekintélye tovább nőtt, a MCCARTHY-időszak kommunistaellenes propagandatűzében pedig – sok más amerikai kutatóval szemben – gyakorlatilag megkérdőjelezhetetlenné vált (MARTIN, G. J. 2015: 871–872). A háború alatt SAUER, C. O. (1941) mindössze egyetlen tanulmány erejéig kritizálta művét, ám ezzel meg is elégedett, míg később, ám jóval konstruktívabban fogalmazott meg kritikát ACKERMAN, E. A. is (1945). A terepmunkákra fókuszáló SAUER viszont konstruktív vitát nem vállalt fel, mondván, hogy a földrajzot nem metodológiai vitákban, hanem a gyakorlati tevékenységben kell meghatározni, így a *Nature* teljes fényében ragyoghatott fel.

Másrészt, a mű kanonizálásához hozzájárult a geográfia történetileg felfejlődő központi lényegét, egyedi tárgyát és módszerét meghatározni kívánó, ám minden más megközelítést szeparatista módon elutasító történeti levezetése is. A többi (társadalom)tudománytól való elszigeteltség és a földrajz sajátos, más tudományokhoz nem kapcsolódó eredettörténetéből áthagyományozott régiófogalom egy meglehetősen egysíkú és merev, sőt SMITH, N. (1989: 92) találó kifejezésével élve „múzeumszerű” intellektuális környezetet hozott létre. A HARTSHORNE-féle program mögé csoportosuló regionalista földrajzi kánon konszenzus-teremtő ambícióit jól jelzi, hogy a JAMES és JONES-féle kötet (1954) szövegeit lényegében egy kutatási csoportokra osztott, ad hoc bizottság szerkesztette (lásd még DICKINSON, R. E. 1976). Az 1950-es évekre ez a „leíró földrajzot” képviselő kánon szembe került a „kvantitatív forradalom” progresszív, modernista és pozitivisták irányával, de az 1960-as évek végétől a társadalomelméletek felől érkező kritikai irányzatokkal is. A háborús konjunktúra eredményeként megjelenő alkalmazott kutatási sikerek ellenére fokozatosan provinciálissá vált, így szerény interdiszciplináris kapcsolatai miatt a regionális földrajz későbbi hanyatlását is kevésbé érezték meg más tudományok. Az alkalmazott matematikai modelleket előtérbe állító tudományos módszer gyors térnyerésével, amely a világháborúban bizonyított és a hidegháborúban normává vált, valamint a német hegemonia hanyatlásával az ebből táplálkozó történeti legitimáció is okafogyottá vált. Ennek ellenére HARTSHORNE, R. (1939) műve és a sajátos regionális koncepció kánonját kifejező kötet (JAMES, P.–JONES, C. 1954) vált az időszak amerikai földrajzát jelképező, nemzetközileg leginkább hivatkozott munkává.

Harmadrészt, a későbbi ismertség oka a HARTSHORNE–SCHAEFER polémia volt (SCHAEFER, F. K. 1953; HARTSHORNE, R. 1954; 1955; lásd MARTIN, G. J. 1989), ugyanis a „kvantitatív forradalom” új szemléleteinek térnyerése konfliktusban éleződött ki. SCHAEFER a hidegháború tudományos normáinak megfelelő statisztikai-modellező és a területi tervezésben alkalmazandó földrajz mellett érvelt, provokatív hangnemben kritizálva HARTSHORNE historizáló és a földrajz „egyedi” szemléletét kiemelő megközelítését. HARTSHORNE tehát az elemző-tesztelő matematikai elméletekkel dolgozó „új geográfusok” célkeresztjében a leíró, elméletnélküli „régí geográfia” személyes megtestesülésévé vált, amely a világháború után hegemon pozícióba jutó amerikai tudomány miatt egyre elértéktelenedő német földrajzi hagyományhoz kötődött. A „paradigmaváltó” új generáció újrapozicionálása révén eredeti elképzeléseit, kritikáit és művének kontextusát elfedték az újabb generációk előtt (ENTRIKIN, J. N. 1989), amely hozzájárult a német gyökerek elfedéséhez és a későbbi angolszász hegemonia kiteljesedéséhez is.

Végül, az „új geográfusok” támadásainak és elfedő, leegyszerűsítő történeti narratíváinak sikeressége miatt a diszciplináris múlt „klasszikus” időszakát lezáró, „ősdi” *Nature* rehabilitása csak az 1980-as évekre tűnt időszerűnek. HARTSHORNE szellemi hagyatékát már a „kvantitatív forradalom” elleni kritikai hullámban megjelenő kontextualista tör-

ténetírási felfogások elterjedésével értelmezték újra (erről lásd GYIMESI Z. 2011a). A mű 50. évfordulójáról megemlékező kötetben a szerkesztők kiemelték: „Az elmúlt néhány évtizedben [a *Nature*] gondolatait sokkal inkább karikaturizálták, minthogy komolyan foglalkoztak volna velük.” (ENTRIKIN, J. N. 1989: IX) Ugyanakkor a kritikái újraértékelés eredményeként HARTSHORNE művét jellemzően a *prezentizmus* tipikus példájaként emelik ki, így mai emlékezete szintén inkább negatív fényben áll (lásd pl. LIVINGSTONE, D. N. 1992; JOHNSTON, R. J. – SIDAWAY, J. 2004; MAYHEW, R. J. 2011; illetve a vitát GOULD, P. 1991; LIVINGSTONE, D. N. 1991; ENTRIKIN, J. N. 1991). A kritika szerint HARTSHORNE történeti elemzéseit egyrészt a jelen nézeteinek, saját irányzata propagálásának rendelte alá, amikor a történeti ellentmondások ellenére a „régio” és a „területi eloszlás” (*chorológia*) változatlan eszméit egy egyirányú fejlődési útban vezette le KANT, HUMBOLDT és HETTNER gondolatainak összekapcsolásával (HARTSHORNE, R. 1958), másrészt részrehajló módon HETTNER szövegét követte a különböző szerzők interpretációjában. Rivalisaival szembeni, ellentmondást nem tűrő megközelítését így határozta meg: „Vizsgálatunk, amely a földrajz számára javasolt különböző elképzelések széles változatosságát tekintette át, újra és újra olyan mellékvágányokba terelt minket, amelyek zsákutcának, vagy a földrajzon kívülre vezető útvonalaknak minősültek.” (HARTSHORNE, R. 1939: 460) Az ide vonatkozó fejezetének címe egyenesen így szól: „Elhajlások a történelmi fejlődés pályájától” (HARTSHORNE, R. 1939: 102–129). A földrajz szükségszerű, esszenciális természetének meghatározásával a konkrét koncepciójához nem illeszkedő szerzőket és irányzatokat, így a francia történeti földrajz irányzatát vagy a német politikai és kulturális földrajzi irányzatokat narratív úton kivezette a földrajztudomány történetének „helyes vágányáról.” HARTSHORNE tehát egy *helyi* szempontok szerinti elbeszélést írt a korabeli geográfia főáramáról.

Következtetések

A tanulmány által tárgyalt időszak tudományföldrajzi jelentősége, hogy az amerikai és a német hegemonikus viszonyok megváltoztak. A 20. század eleji gazdasági felívelés és az I. világháború hatása révén felemelkedő amerikai geográfia az I. és később a II. világháború miatt szembekerült a német geográfiával, miközben a német hagyományok központi szerepe miatt a tudásadaptálási szándék fennmaradt. Míg a felzárkózás intézményi feltételei a 19. század végén és a 20. század elején kialakultak, addig a hegemonikus vetélkedést jól mutatják az I. világháború során és közvetlenül azután elmérgesedő német-amerikai viták (pl. DAVIS, W. M. és PENCK, A. között), illetve az amerikai hagyomány mezőjének kijelölési stratégiái a „földrajz természetéről” szóló vitákban. Ennek során a helyi kanonizáló törekvések, ahogyan DAVIS, W. M., SEMPLE, E., BOWMAN, I., SAUER, C. O. és HARTSHORNE, R. esetében bemutattam, egy földrajzilag „külső” diszciplináris történelem feltárásához igazították érveléseiket és helyi felfogásaik megalapozását. A „kvantitatív forradalom” során azonban a német hegemonia alatti földrajzi hagyományhoz tartozás *történeti* érvelése már legitimációját veszítette.

Ebben a tudásföldrajzi kontextusban HARTSHORNE műve (1939) a német HETTNER, A. (1927) ópusza mentén kívánta kijelölni az amerikai regionális földrajz irányait. A mű historizáló műfaja alatt felhalmozott nemzetközi főáram tudásának helyi funkciója tehát egyrészt a német központhoz való amerikai felzárkózás, másrészt az egyes német és hazai irányzatokkal szembeni elhatárolódás és legitimáció volt. HARTSHORNE a *régio* fogalma mögé állított német presztízt az amerikai environmentalista hagyományok és a SAUER-féle kulturális földrajz *táj* fogalma ellen mozgósította, míg a két iskola eszmei és közösségi szembenállása erős térbeli elkülönülésükben is rögzült. Hasonlóképpen a táj, kultúra és

élettér fogalmait előtérbe állító francia történeti földrajz és német geopolitika, politikai földrajz és tájföldrajz hagyományait – HETTNER „chorológiájával” szemben – mellőzte áttekintéséből. Ennek eredményeképpen a táj organikus és kulturális fogalma háttérbe szorult a sokkal inkább *módszertanivá* váló régió fogalmával szemben, amely irány a kvantitatív térmodellek előtérbe kerülésével tovább erősödött az 1960-as évek során.

Az esettanulmány fontos tanulságokkal szolgálhat a hazai tapasztalatok számára, hiszen rámutat, milyen tudósközösségi, tudásföldrajzi folyamatok és kanonizáló narratívák befollyásolják a mindenkori főáramból származó tudás *helyi* formáinak képződését. Ennek megfelelően a hazai és nemzetközi tudományos trendeket összekapcsoltságuk elismerése mellett földrajzilag érzékeny összehasonlító keretben, függőségi viszonyokban és tágabb tudományföldrajzi összefüggésekben tárgyalhatjuk. Az esettanulmány és a tudásföldrajzi szemlélet hasznos lehet továbbá a regionális tudomány és regionális földrajz körüli hazai viták értelmezésére is, hiszen rámutat a két terület szétválását jelképező „kvantitatív forradalom” előzményeire.

Köszönetnyilvánítás

Ez a tanulmány a 2011-ben megrendezett ELTE TTK TDK-ra, illetve a 2013-ban lebonyolított XXI. OTDK-ra készített A „*kvantitatív forradalom*” narratívái című versenydolgozatom átdolgozott változata. Hálás köszönettel tartozom témavezetőmnek, GYÓRI RÓBERTnek, akinek kitartó biztatása és baráti támogatása nélkül ez a munka nem készülhetett volna el. A tanulmány elkészítéséhez köszönettel tartozom a Leibniz-Institut für Länderkunde kutatói ösztöndíjának is.

GINELLI ZOLTÁN

ELTE TTK Földtudományi Doktori Iskola, Budapest

Leibniz-Institut für Länderkunde, Lipcse

zginelli@gmail.com

IRODALOM

- ACKERMAN, E. A. 1945: Geographic training, wartime research, and immediate professional objectives. – *Annals of the Association of American Geographers* 35. 4. pp. 121–143.
- AGNEW, J. A. 2002: *Making Political Geography*. Arnold, London.
- BAKER, A. R. H. 1979: Historical Geography: A New Beginning? – *Progress in Human Geography* 3. pp. 560–570.
- BARROWS, H. 1923: Geography as human ecology. – *Annals of the Association of American Geographers* 13. 1. pp. 1–14.
- BARROWS, H. 1922: A Textbook of Principles of Human Geography. – *The Geographical Review* 12. 1. pp. 157–160.
- BECKINSALE, R. P. 1981: W. M. DAVIS and American Geography: 1880–1934. – In: BLOUET, B. W. (szerk.): *The Origins of Academic Geography in the United States*. Archon Books, Hamden (CT). pp. 107–130.
- BERDOULAY, V. 2011: German Precursors and French Challenges. – In: AGNEW, J. A. – DUNCAN, J. S. (szerk.): *The Wiley-Blackwell Companion to Human Geography*. Wiley-Blackwell. pp. 73–88.
- BOURDIEU, P. 1985[1980]: Az identitás és a reprezentáció: A régió fogalmának elemzéséhez. – *Szociológiai Figyelő* 1. 1. pp. 7–22.
- Bourdieu, P. 2005: A tudomány tudomány és a reflexivitás. *Gondolat*.
- BOWMAN, I. 1921: I. BOWMAN levele H. BARROWSnak. *Association of American Geographers*.
- BRUNHES, J. 1910: *La Géographie humaine*. Félix Alean, Párizs.
- BRUNHES, J. – VALLAUX, C. 1921: *La Géographie de l'histoire: Géographie de la guerre et de la paix sur mer*. Félix Alean, Párizs.

- BUTZER, K. W. 1989: Hartshorne, Hettner and *The Nature of Geography*. – In. ENTRIKIN, J. N. – BRUNN, S. D. (szerk.): *Reflections on Richard Hartshorne's The Nature of Geography*. Occasional Publications of the Association of American Geographers, Washington D.C. pp. 32–52.
- CHAPPELL, J. E. 1971: Harlan Barrows and Environmentalism. – *Annals of the Association of American Geographers* 61. 1. pp. 198–201.
- CHORLEY, R. J. – BECKINSALE, R. P. – DUNN, A. J. 1973: *The History of the Study of Landforms or the Development of Geomorphology*. 2.: *The Life and Work of William Morris Davis*. Meuthen, London.
- COLBY, C. C. 1976: Ellen Churchill Semple, 1863–1932. – In: DICKINSON, R. E. (szerk.): *Regional Concept: The Anglo-American Leaders*. Routledge & Kegan Paul, London–Henley–Boston. pp. 260–268.
- DAVIS, W. M. 1907: Hettner's Conception of Geography. – *Journal of Geography* 6. 2. pp. 49–53.
- DAVIS, W. M. 1911: Geography as Defined by Hettner. – *Annals of the Association of American Geographers*. 1.
- DAVIS, W. M. 1924: The Progress of Geography in the United States. – *Annals of the Association of American Geographers* 14. 4. pp. 159–215.
- DICKINSON, R. E. 1976: *Regional Concept: The Anglo-American Leaders*. Routledge & Kegan Paul, London–Henley–Boston.
- DRYER, C. R. 1908: Philosophical Geography: Strabo, Kant and Bain. – *Philosophical Geography* 8. 5. pp. 380–386.
- DRYER, C. R. 1920: Genetic Geography: The Development of the Geographic Sense and Concept. – In. *Annals of the Association of American Geographers* 10. pp. 3–16.
- ELKINS, T. H. 1989: Human and Regional Geography in the German-Speaking lands in the First Forty Years of the Twentieth Century. – In. ENTRIKIN, J. N. – BRUNN, S. D. (szerk.): *Reflections on Richard Hartshorne's The Nature of Geography*. Occasional Publications of the Association of American Geographers, Washington D.C. pp. 17–34.
- ENTRIKIN, J. N. 1980: Robert Park's human ecology and human geography. – *Annals of the Association of American Geographers* 70. 1. pp. 43–58.
- ENTRIKIN, J. N. 1989: Introduction: The nature of geography in perspective. – In. ENTRIKIN, J. N. – BRUNN, S. D. (szerk.): *Reflections on Richard Hartshorne's The Nature of Geography*. Occasional Publications of the Association of American Geographers, Washington D.C. pp. 1–15.
- ENTRIKIN, J. N. 1991. Reply. – In. *Reflections on Richard Hartshorne's The Nature of Geography*. *Annals of the Association of American Geographers* 81. pp. 328–339., pp. 337–339.
- ESZENYI O. 2016: A kultúrtáj értelmezésének változása és kultúrföldrajzban. – *Földrajzi Közlemények* 140. 1. pp. 1–12.
- FAHLBUSCH, M. – RÖSSLER, M. – SIEGRIST, D. 1989: Conservatism, ideology and geography in Germany 1920–1950. – *Political Geography Quarterly* 8. 4. pp. 353–367.
- FENNEMAN, N. M. 1919: The Circumference of Geography. – *Annals of the Association of American Geographers* 9. pp. 3–11.
- GILSON, G. – LEVINSON, I. (szerk.) 2012: *Latin American Positivism: New Historical and Philosophical Essays*. Lexington Books.
- GOULD, P. 1991. Reflections Require a Mirror. – In. *Reflections on Richard Hartshorne's The Nature of Geography*. *Annals of the Association of American Geographers* 81. pp. 328–339., pp. 328–334.
- GREGORY, D. J. 1978: Ideology, Science and Human Geography. Hutchinson & Co., London.
- GYIMESI Z. 2011a: Thomas S. Kuhn gondolatainak szerepe a földrajztudomány történetének kontextualista elbeszélésében. – *Tér és Társadalom* 25. 1. pp. 81–99.
- GYIMESI Z. 2011b: Putting Science in its Place: Geographies of Scientific Knowledge (University of Chicago Press, Chicago, London, 2003). – *Tér és Társadalom* 25. 3. pp. 165–171.
- HART, J. F. 1979: Postwar years. The 1950s. – *Annals of the Association of American Geographers* 69. 1. pp. 109–114.
- HART, J. F. 1982: The Highest Form of the Geographer's Art. – *Annals of the Association of American Geographers*, 72. 1. pp. 1–29.
- HARTSHORNE, R. 1934: The History, Nature and Scope of Political Geography. – *Annals of the Association of American Geographers* 25. pp. 40–41.
- HARTSHORNE, R. 1935: Recent Developments in Political Geography. – *American Political Science Review* 29. pp. 785–804, pp. 943–966.
- HARTSHORNE, R. 1936: R. HARTSHORNE levele A. HETTNERhez. 1936 május. Association of American Geographers.
- HARTSHORNE, R. 1938: R. HARTSHORNE levele A. HETTNERhez. 1938 november 26. (Bécsből.)
- HARTSHORNE, R. 1939: The Nature of Geography: A Critical Survey of Current Thought in Light of the Past. Association of American Geographers, Rand McNally, Chicago–London.
- HARTSHORNE, R. 1948: On the Mores of Methodological Discussion in American Geography. – *Annals of the Association of American Geography* 38. pp. 113–125.
- HARTSHORNE, R. 1950: The Functional Approach in Political Geography. – *Annals of the Association of American Geographers* 40. pp. 95–130.

- HARTSHORNE, R. 1954: Comment on 'Exceptionalism in Geography'. – *Annals of the Association of American Geographers* 44. pp. 108–109.
- HARTSHORNE, R. 1955: 'Exceptionalism in geography,' Ee-examined. – *Annals of the Association of American Geographers* 45. 3. pp. 205–244.
- HARTSHORNE, R. 1958: The Concept of Geography as a Science of Space, from Kant and Humboldt to Hettner. – *Annals of the Association of American Geography* 48. pp. 97–108.
- HARTSHORNE, R. 1959: Perspective on the Nature of Geography. Association of American Geographers, Rand McNally, Chicago–London.
- HARVEY, F.–WARDENGA, U. 2006: Richard Hartshorne's adaptation of Alfred Hettner's system of geography. – *Journal of Historical Geography* 32. pp. 422–440.
- HEFFERNAN, M. 2000: Mars and Minerva: Centres of geographical calculation in an age of total war. – *Erdkunde* 54. 4. pp. 320–333.
- HERBST, J. 1965: The German Historical School in American Scholarship: A Study in the Transfer of Culture. Cornell University Press, Ithaca (NY).
- HETTNER, A. 1927: Die Geographie, ihre Geschichte, ihr Wesen und ihre Methoden. Breslau.
- HETTNER, A. 1936: A. HETTNER levele R. HARTSHORNE-hoz. 1936, február 6. Association of American Geographers.
- HODGSON, G. M. 2001: How Economics Forgot History: The Problem of Historical Specificity in Social Science. Routledge, London–New York.
- HOERDER, D. 2005: North America. – In: ADAM T. (szerk.): Germany and the Americas: Culture, Politics, History. ABC-CLIO, Santa Barbara (CA). pp. 3–12.
- HOLT-JENSEN, A. 1999: Geography: History and Concepts. 3. kiadás. SAGE, London–Thousand Oaks–New Delhi.
- HUDSON, B. 1977: The New Geography and the New Imperialism: 1870–1918. – *Antipode* 9. 2. pp. 12–19.
- HUNTINGTON, E.–CUSHING, S. W. 1920: Principles of Human Geography. John Wiley & Sons, New York.
- JAMES, P. E.–JONES, C. F. (szerk.) 1954: American Geography: Inventory and Prospect. Association of American Geographers, Syracuse University Press.
- JOHNSTON, R. J.–SIDAWAY, J. 2004: Geography and Geographers: Anglo-American Human Geography since 1945. Routledge, London–New York.
- JÖNS, H. 2008: Academic travel from Cambridge University and the formation of centres of knowledge, 1885–1954. – *Journal of Historical Geography* 34. pp. 338–362.
- KEIGHREN, I. M. 2007: Bringing Geography to Book: Ellen Semple and the Reception of Geographical Knowledge. I. B. Tauris, London.
- KEIM, W.–ÇELİK, E.–ERSCHE, C.–WÖHRER, V. (szerk.) 2014: Global Knowledge Production in the Social Sciences: Made in Circulation. Ashgate Publishing, London.
- KENZER, M. S. 1985: The Making of Carl O. Sauer and the Berkeley School of Historical Geography. Ph.D. disszertáció, McMaster University. p. 259.
- KENZER, M. S. (szerk.) 1987a: Carl O. Sauer: A Tribute. Oregon State University Press, Corvallis (OR).
- KENZER, M. S. 1987b: Like Father, Like Son: William Albert and Carl Ortwin Sauer. – In: KENZER, M. S. (szerk.): Carl O. Sauer: A Tribute. Oregon State University Press, Corvallis (OR). pp. 40–65.
- KIRBY, A. 1994: What Did You Do in the War, Daddy? – In: GODLEWSKA, A.–SMITH, N. (szerk.): Geography and Empire. Blackwell, Cambridge. pp. 300–315.
- KRIESEL, K. M. 1968: Montesquieu: Possibilistic Geographer. – *Annals of the Association of American Geographers* 58. 3. pp. 557–574.
- KUHN, T. S. 2002[1970]: A tudományos forradalmak szerkezete. 2. kiadás. Osiris, Budapest.
- KUHN, M.–OKAMOTO, K. (szerk.) 2013: Spatial Social Thought: Local Knowledge in Global Science Encounters. Ibidem, Stuttgart.
- KÜHL, S. 1994: The Nazi Connection: Eugenics, American Racism, and German National Socialism. Oxford University Press, Oxford–New York.
- LEIGHLY, J. 1937: Some comments on contemporary geographic method. – *Annals of the Association of American Geographers* 27. 3. pp. 125–141.
- LEIGHLY, J. 1938: Methodologic controversy in nineteenth century German geography. – *Annals of the Association of American Geographers* 28. 4. pp. 238–258.
- LINGELBACH, G. 2006: American Students of German Universities. – In: ADAM T. (szerk.): Germany and the Americas: Culture, Politics, History. ABC-CLIO, Santa Barbara (CA). pp. 69–71.
- LIVINGSTONE, D. N. 1987: Nathaniel Southgate Shaler and the Culture of American Science. The University of Alabama Press, Tuscaloosa.
- LIVINGSTONE, D. N. 1991: Does Geography Have a Nature? – In: Reflections on Richard Hartshorne's *The Nature of Geography*. Annals of the Association of American Geographers 81. pp. 328–339.
- LIVINGSTONE, D. N. 1992: The Geographical Tradition: Episodes on the History of a Contested Enterprise. Blackwell, New York–London.

- LIVINGSTONE, D. N. 2003: *Putting Science in its Place: Geographies of Scientific Knowledge*. University of Chicago Press, Chicago.
- LUKERMANN, F. 1989: The Nature of Geography: Post Hoc, Ergo Propter Hoc? – In. ENTRIKIN, J. N. – BRUNN, S. D. (szerk.): *Reflections on Richard Hartshorne's The Nature of Geography*. Occasional Publications of the Association of American Geographers, Washington D.C. pp. 53–68.
- MALIN, J. C. 1954: *On the Nature of History: Essays about History and Dissidence*. J. W. Edwards, Ann Arbor (MI).
- MARTIN, G. J. 1973: *Ellsworth Huntington: His Life and Thought*. Archon Books, Hamden (USA).
- MARTIN, G. J. 1989: The Nature of Geography and the Schaefer-Hartshorne Debate. – In. ENTRIKIN, J. N. – BRUNN, S. D. (szerk.): *Reflections on Richard Hartshorne's The Nature of Geography*. Occasional Publications of the Association of American Geographers, Washington D.C. pp. 69–90.
- MARTIN, G. J. 1994: In Memoriam: Richard Hartshorne, 1899–1992. – *Annals of the Association of American Geographers* 84. 3. pp. 480–492.
- MARTIN, G. J. 2015: *American Geography and Geographers: Toward Geographical Science*. Oxford University Press, Oxford–New York.
- MARTIN, G. J. – JAMES, P. E. 1993: *All Possible Worlds: A History of Geographical Ideas*. Wiley, New York.
- MATHEWSON, K. 1987: Sauer South by Southwest: Antimodernism and the Austral Impulse. – In. KENZER, M. S. (szerk.): *Carl O. Sauer: A Tribute*. Oregon State University Press. pp. 90–111.
- MAYHEW, R. J. 2011: Geography's Genealogies. – In. AGNEW, J. A. – LIVINGSTONE, D. N. (szerk.): *SAGE Handbook of Geographical Knowledge*. SAGE, Los Angeles–London–New Delhi–Singapore–Washington D.C.
- NICHOLS, S. 2006: Why was Humboldt forgotten in the United States? – *Geographical Review* 96. 3. pp. 339–415.
- OUTHWAITE, W. 1975: *Understanding Social Life: The Method called Verstehen*. George Allen & Unwin, London.
- PARK, R. E. 1972: *The Crowd and the Public and Other Essays*. Ford.: Charlotte Elsner. University of Chicago Press, Chicago.
- SAUER, C. O. 1925: *The Morphology of Landscape*. University of California Publications in Geography.
- SAUER, C. O. 1926: C. O. SAUER levele D. WHITTLESEY-hez. 1929. március 23. Harvard University.
- SAUER, C. O. 1927: Recent Developments in Cultural Geography. – In. HAYES, E. C. (szerk.): *Recent Developments in the Social Sciences*. J. B. Lippincott Company, Philadelphia. pp. 154–212.
- SAUER, C. O. 1931: Cultural Geography. – In. SELIGMAN, E. R. A. – JOHNSON, A. S. (szerk.): *Encyclopaedia of the Social Sciences*. 6. pp. 621–624.
- SAUER, C. O. 1941: Foreword to historical geography. – *Annals of the Association of American Geographers* 2. pp. 1–24.
- SCHAEFER, F. K. 1953: Exceptionalism in Geography: A Methodological Examination. – *Annals of the Association of American Geographers* 3. pp. 226–249.
- SCHMIEDER, O. 1926: O. Schmieder levele A. Hettnernek. 1926. jan. 1.
- SCHULTZ, H.-D. 1980: *Die deutschsprachige Geographie von 1800 bis 1970: Ein Beitrag zur Geschichte ihrer Methodologie*. Berlin.
- SEMPLE, E. C. 1911: *Influences of Geographic Environment on the Basis of Ratzel's System of Anthropo-Geography*. Henry Holt & Co., New York.
- SMITH, N. 1989: Geography as Museum: Private History and Conservatie Idealism in the Nature of Geography. – In. ENTRIKIN, J. N. – BRUNN, S. D. (szerk.): *Reflections on Richard Hartshorne's The Nature of Geography*. Occasional Publications of the Association of American Geographers, Washington D.C. pp. 91–120.
- SMITH, N. 2003: *American Empire: Roosevelt's Geographer and the Prelude to Globalization*. University of California Press.
- STODDART, D. R. 1989: Epilogue: Homage to Richard Hartshorne. – In. ENTRIKIN, J. N. – BRUNN, S. D. (szerk.): *Reflections on Richard Hartshorne's The Nature of Geography*. Occasional Publications of the Association of American Geographers, Washington D.C. pp. 163–166.
- SZABARI, V. 2009: Bourdieu és a „tudomány.” – *Replika* 67. pp. 79–97.
- TATHAM, G. 1951: Environmentalism and Possibilism. – In. TAYLOR, G. (szerk.): *Geography in the Twentieth Century*. Meuthen, London. pp. 128–162.
- TAYLOR, P. J. 1985: The value of a geographical perspective. – In. JOHNSTON, R. J. (szerk.): *The Future of Geography*. Meuthen, London–New York.
- TIMÁR, J. 2006: Nyugati hegemonia a földrajzban. In: KISS A. – MEZISI G. – SÜMEGYH Z. (szerk.): *Táj, környezet és társadalom: Ünnepi tanulmányok Keveiné Bárány Ilona professzor asszony tiszteletére*. SZTE Éghajl. és Tájföldrajzi, Természetföldrajzi és Geoinformatikai Tanszék pp. 707–716.
- VAN VALKENBURG, S. 1951: The German School of Geography. – In. TAYLOR, G. (szerk.): *Geography in the Twentieth Century*. Meuthen, London. pp. 91–115.
- WARDENGA, U. 2000: Defining geography – the structure and development of Alfred Hettner's methodological construct. – In. GEBHARDT, H. – MEUSBURGER, P. (szerk.): *Struggles over geography: Violence, freedom and development at the Millenium*. Hettner Lecture 1999, University of Heidelberg. pp. 113–126.
- WITHERS, C. J. W. 2007: Place and the „Spatial Turn” in Geography and in History. – *Journal of the History of Ideas*. 70. 4. pp. 637–658.

AUSZTRIA ÉS MAGYARORSZÁG MIGRÁCIÓS KAPCSOLATA A DUALIZMUS IDEJÉN (1870-1910)

HILBERT BÁLINT

MIGRATION RELATIONS BETWEEN AUSTRIA AND HUNGARY
DURING THE ERA OF DUALISM (1870-1910)

Abstract

The Austro–Hungarian Monarchy was one of the most complicated state formations in the history. Not only the administrative structure of the state was complicated, but also the research of it. Austrian and Hungarian historians and other researchers examined the Monarchy in very different ways and usually just one part of the empire. In this study I created a new approach of examination of this late empire in which I treated Austria and Hungary as one unit. Besides the presentation of the law of the customs union I prove this new way of approach with the results of migrational calculations. Beyond the analysis of the volume values of the migration flow during the era of dualism I used two specific indicator to evaluate the migrational linkages between the provinces/counties of the Austro–Hungarian Monarchy. As far as I know the related data from the Austrian and the Hungarian censuses have not been processed in such a detailed way as in this study.

Keywords: migration, internal migration, Austro–Hungarian Monarchy, customs union

Bevezetés

Az Osztrák–Magyar Monarchia talán a történelem egyik legkülönlegesebb, máig sok kérdés által övezett és vitát gerjesztő államalakulata volt. A Birodalom felbomlása óta a dualista állammal legtöbbet foglalkozó osztrák és a magyar kutatók is más-más szempontból látták és látják ma is ezt a történelmi időszakot. A különböző nézőpont mellett az a tény többé-kevésbé egységes a két ország tudományos életében, hogy részletekbe menően nem születtek és ma sem születnek igazán az egykori állam egészének társadalmi-gazdasági folyamatairól kutatások. A két birodalomrészt egységében nézve eddig különösképp a migráció témakörében nem született sok tanulmány. Ennek fényében a tanulmány a Monarchia két fele közötti társadalmi-gazdasági kapcsolat erősségét egyik legmarkánsabban kifejező tényező, a történelmi Ausztria és Magyarország közötti migrációs folyamatok vizsgálatára tesz kísérletet. Nemcsak az előbbieken vázolt szemléletmód ismeretlen, de az ehhez kapcsolódó adatok feldolgozása sem történt meg ilyen viszonylatban. A jogi és történelmi adalékokat tartalmazó munka egészét áthatja a földrajzi térben való gondolkodás, amely a statisztikai adatok térképeken való megjelenítésében és kiértékelésében teljesedik ki.

Kutatási előzmények: a téma osztrák és magyar szemléletmódja

Már a témához kötődő szakirodalmak feldolgozása során tapasztalható volt, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia, mint államalakulat egykor és ma is nagyon sok kérdést és bizonytalanságot generál maga körül. Talán ezek a bizonytalanságok okozhatták azt, hogy a Birodalom felbomlása óta az osztrák és magyar kutatók többsége nem gondolkozik az egykori állam egységében, hanem csak a történelmi Ausztriában vagy Magyarországon. Ennek a gondolkodásmódnak rengeteg oka lehet, amelyek közül néhányat a következőkben megismerhetünk.

Maga a Monarchia államszerkezete okozta az egyik legnagyobb fejtörést a történészek, jogtörténészek és más tudomány szakemberei számára. Tulajdonképpen a dualizmus korában sem volt egyetértés a Monarchia felépítéséről, közjogi felfogásáról az osztrákok és a magyarok között. Elég, ha csak megnézzük az elfogadott kiegyezési törvény osztrák és magyar címét:

Osztrák cím: „*Az Ausztriai Monarchia összes országának közös ügyei*”

(„*Staatsgrundgesetz vom 21. Dezember 1867 betreffend die allen Ländern der österreichischen Monarchie gemeinsamen Angelegenheiten und die Art ihrer Behandlung*”)

Magyar cím: „*1867. évi XII. törvénycikk a magyar korona országai és Ő Felsége uralkodása alatt álló többi országok között fennforgó közös érdekű viszonyokról, s ezek elintézésnek módjáról*”

Érzelkelhető, hogy az osztrákok egy államként tekintettek a Monarchiára, amelynek Magyarország is a része volt. A magyarok sokkal inkább két állam szoros együttműködésére asszociálnak a kiegyezési törvény címével. Vagyis a magyarok szemléletében a Monarchia államok szövetségéből állt (Staatenbund), míg az osztrákok a Birodalmat szövetségi államként (Bundesstaat) kezelték (HASLINGER, P. 1996). Maga a kiegyezés aktusa is gyökeresen más jelentéstartalmat hordozott (és hordoz ma is) az osztrák és magyar történetírásban és gondolkodásban. A magyarok többségében sikerként élték meg a kiegyezést, míg az osztrákok a königgrázi vereség következményeként értékelték a jogi aktust (CIEGER A. 2004). Az osztrák történetírók (JOSEPH REDLICH, VIKTOR BIBL, HUGO HANTSCH, GEORG FRANZ, ROBERT KANN) a dualizmus időszakára csak, mint az osztrák történelem egy epizódjára tekintenek, általában negatív jelentéstartalommal (KATUS L. 2012).

Az osztrákok és a magyarok kiegyezéshez való eltérő viszonyulása talán a *nemzeti identitás* tényezőjére is visszavezethető. Míg a magyarok 1867-ben egyértelműen nemzetállamként határozták meg magukat, addig az osztrák-németek a német egységből való kiszorulásuk révén súlyos nemzeti identitásválságba sodródtak, végül fő identitásképző erővé a Habsburg-dinasztia vált (GERÓ A. 1993, 2009). Ugyanakkor az osztrák nemzeti öntudat alapkérdését mindig is a Németországhoz fűződő viszony tekintetében állapították meg, így az osztrák történetírásban is ez volt kiemelt helyen, kisebb jelentőséget tulajdonítva ezáltal a Magyarországgal való kapcsolatnak (CIEGER A. 2004). A két nemzet különböző látásmódja vélhetően tovább öröklődött a későbbi korok, és egyúttal a 21. század kutatóinak szemléletmódjába is. Ebből kifolyólag a 20-21. században az osztrák (MIKOLETZKY, L. 1992; ZÖLLNER E. 1998; FASSMANN, H. 1999; KOMLOSY, A. 2003) és a magyar (HANÁK P. 1975; DÁNYI D. 2000; DÖVÉNYI Z. 2001; BELUSZKY P. 2005) migrációs kutatások jellemzően csak a Birodalom egyik felére fókuszálnak, csak ritkán figyelembe véve a Monarchia másik felét. A két ország közoktatásában hasonló a helyzet, főleg a magyar történelemoktatásban, amelynek iskolai tankönyveiben csak ritkán, a Birodalom nemzetiségi összetételénél bukkanhatunk egy Monarchiát egészében ábrázoló térképre (ACHS, O. et al. 1993; SCHIMANOWA H.J. et al. 2002; HELMÉCZY M. 2004; SZÁRAY M. 2007). Osztrák-magyar határon átnyúló részletes migrációs kutatások főleg városi vonzáskörzeti vizsgálatokhoz kapcsolódnak (GYÓRI R. 2005), teljes képet a Monarchia belső vándorlási folyamatiról itt sem kaphatunk.

Célkitűzés

Jelen munkában az Osztrák-Magyar Monarchia, mint politikai egység képezi a vizsgálat tárgyát, egyenlő hangsúlyt fektetve a Birodalom két részére (Bosznia-Hercegovina nem képezi részét a vizsgálatnak). Az alkalmazott és a szerző által elnevezett ún. „*dualisztikus*

szemléletmód” létjogosultsága egyrésről a jogi tényezőkön, másrésről az előbbi megerősítő migrációs számítások eredményein alapul. A tanulmány két fő kérdésre kereste a választ:

1. *Mennyire indokolható a két országrész közötti vándorlás vizsgálata a jogi tényezők és a migrációs számítások alapján?*

2. *A Monarchia mely területei vettek részt intenzíven az Ausztria és Magyarország közötti vándorlásokban, és milyen migrációs kapcsolatok alakultak ki a két birodalom rész terület egységei között?*

A Monarchián belüli migráció jogi alapja és a közös piac

A vám- és kereskedelmi szövetség

A Monarchián belüli vándorlások szempontjából a legfontosabb jogi aktus, a vám- és kereskedelmi szövetség megkötése volt. Az 1867. évi XVI. törvénycikk a magyar korona országai és Ó Felsége többi királyságai és országai közt kötött vám- és kereskedelmi szövetségről című törvényben két cikk vonatkozik a Birodalmon belüli vándorlásra:

XIV. Cikk: „Az egyik államterület lakosai, kik a másik államterületen *kereskedést és ipart akarnak űzni, vagy munkát keresnek, az ipari üzlet megkezdésére és folytatására, valamint a fizetendő adóra nézve* a benszülöttekkel egyforma bánásmódban részesülnek. (...)”

XV. Cikk: „Az egyik államterületen annak lakói számára *szabályszerűleg kiadott házalási engedélyek, a másik államterületen az ennek lakóira nézve fenálló korlátozások mellett, a házalási engedélyeknek az illetékes hatóság által történt láttamozása után, jogot adnak a házalás gyakorlására. A házalási engedélyek kiadására nézve mindkét területen lehetőleg összhangzó elveknek kell alkalmaztatniok.*”

A két törvénycikk egyértelműsíti, hogy a Monarchián belül minden állampolgárnak azonos jogai voltak a helyváltoztatást illetően, ilyenformán a belső migrációs folyamatok nem értelmezhetők teljes mértékben csak Ausztria vagy csak Magyarország területén belül. A közös vámhatárról szóló I. cikk a munkaerő mellett biztosítja a tőke, az áruk és a szolgáltatások szabad áramlását is. A XXII. cikk értelmében a szövetséget 10 évre kötötték meg, melyet 5 év után lehetett módosítani és akár fel is lehetett mondani. A szövetség újrakötése általában sok vitával és egyezkedéssel telt, de a dualizmus egésze alatt sikerült fenntartani az egységes vámterületet. Az 1877-ben megújított vámszövetség törvénycikkében egy fontos új egyezséget találunk, amelyben az egyik állam területén működő vállalat működésének kiterjesztését engedélyezik a másik állam területére is, ezáltal a két ország közötti munkaerő, tőke és áru áramlása előtt még kevesebb akadály maradt (GERŐ A. 2007).

Érdekesség, hogy az egységes vámterület nem csupán 1867-től a Monarchia felbomlásáig állt fenn, ugyanis már az abszolutizmus korszaka alatt, 1851-ben eltörölték a belső vámhatárokat az osztrák centralizáció jegyében. Ausztria és Magyarország között összességében csaknem 70 évig nem léteztek belső vámhatárok, ami elég hosszú idő ahhoz, hogy a belső migrációs folyamatok 1870-re (az első népszámlálás idejére) kimutathatóak legyenek (GERŐ A. 2007).

A közös piac jellegzetességei

A belső vámhatárok eltörlésével a Monarchiában egy hatalmas kiterjedésű és sokféle profilú belső piac jött létre, amely minden terület egységnek lehetőséget adott saját (természeti-földrajzi) adottságai szerint kibontakozni. Ezzel magyarázható Ausztria és Magyarország

különböző gazdasági jellege révén kialakuló egymásra utaltsága a gazdasági fejlődésben, ami egyet jelentett a két országrész közötti munkamegosztással. A 10 évente megújított vám- és kereskedelmi szövetségben Ausztria az iparának, míg Magyarország a mezőgazdaságának megerősítésére törekedett az ipari, illetve mezőgazdasági vámok emelésével. Ezzel összefüggésben a két birodalomrész gazdaságának csak egyik felét erősítette, a másikat értelemszerűen „feláldozta” a közös fejlődés oltárán, így Ausztria a mezőgazdaságát, Magyarország az iparát áldozta fel. A századfordulóra a gazdasági integráció olyan magas szintre lépett, amelyben már a közös osztrák-magyar tulajdonú iparvállalatok is megjelentek, sőt a korszak végére a Monarchia legtőkeerősebb vállalataivá váltak, főleg a vas- és gépiparban és a textiliparban. Az osztrák és magyar vállalatok egyesülései, kooperációi és műszaki együttműködései jellemezték a dualizmus időszakának utolsó évtizedeit. Nagyon sok osztrák és cseh nagyipari vállalat telepített leányvállalatot Magyarországra. Ausztria és Magyarország nagyfokú gazdasági integrációját mutatja az a tény is, hogy a dualizmus alatt Magyarországon befektetett 8 milliárd korona csaknem fele Ausztriából származott és a magyar gazdaság fejlesztéséhez általában az osztrák bankok nyújtottak kölcsönöket. Tulajdonképpen a modern gazdasági növekedéshez szükséges termelési tényezők legnagyobb részét Ausztria szolgáltatta Magyarországnak. Erősen gyanítható a közös piac jellegzetességei alapján, hogy a Monarchián belüli szoros gazdasági kapcsolatok megnyilvánultak a két birodalomrész közötti munkaerő migrációjában is (GERŐ A. 2007).

A közös vámterület jelentette gazdasági előnyöket a Monarchia felbomlása után Frederick Hertz brit-osztrák közgazdász számszerűleg is bizonyította. Hertz számításai szerint a Monarchia nemzeti jövedelemtermelésének növekedése 1900 és 1910 között olyan jelentős volt, hogy az jócskán meghaladta a brit és német értékeket is, ezzel szemben a dualista állam felbomlása után létrejött utódállamok jövedelemtermeléseinek növekedési üteme folyamatosan lassult a két világháború közötti időszakban (HERTZ, F. 1947).

Statisztikai adatok és azok korlátai, migrációs módszertan

Dualizmuskori népszámlálások

Az 1870 és 1910 felvételezett öt magyar és öt osztrák censusainak statisztikái között a lakosság két olyan jellemzőjét lehet megtalálni, amelyekkel kimutathatóak Ausztria és Magyarország közötti migrációs folyamatok, ezek pedig a népesség születési hely, valamint honosság (Állampolgárság/Staatsangehörigkeit) szerint. A honossághoz szorosan kapcsolódik az illetőség (Heimatsberechtigung) is, amely a közigazgatási (községi) hovatartozást jelenti. Az illetőség fő problematikája abban állt, hogy egy területre bevándorló személyek nem feltétlenül jelentették be magukat a helyhatóságoknál (BELUSZKY P. 2005), ráadásul akár egy helyi születésű lakos is lehetett más helyen bejelentve. Az előbbieket értelmében például az Ausztriában tartózkodó magyar honosok illetőségének (= lakóhelye vármegye szerint) statisztikai nem feltétlenül a valós képet mutathatja. Tovább bonyolítja a helyzetet az állampolgárság/honosság megszerzésével, elvesztésével kapcsolatos kritériumok, amelyek a férfiakra és általuk az egész családjukra voltak érvényesek. A magyar állampolgárságot (egyéb feltételek mellett) 5 év helyben tartózkodással lehetett megszerezni és 10 év külföldön töltött távolléttel lehetett elveszteni. Ugyanakkor a születési hely esetében egyik népszámlálásban sem lehet találni tartományi és/vagy vármegyei szintű statisztikákat, sőt az osztrák népszámlálásban még külön Magyarországra vonatkozó adatokat sem, míg a honosság esetében rálehetünk ezekre az adatokra, sőt Ausztriában akár kerületi szintű statisztikákra is. Mivel a kutatásban alapvető fontossága van az alacsony területi

szintnek (1. ábra) a vándorlási irányok meghatározásánál, így a jóval pontosabb adatokat szolgáltató, de csak birodalomrészi szinten elérhető születési hely adatai helyett a torzulásokat magában foglaló, viszont alacsony területi szinten is elérhető adatokkal rendelkező illetőséget és honosság értékelhető ki.

1. ábra Az Osztrák – Magyar Monarchia közigazgatása 1910-ben

Jelmagyarázat: 1 – Birodalomrészek és közigazgatási egységeik, a – Magyarország vármegyéi, b – Ausztria tartományai, c – Bosznia-Hercegovina; Beszámozott vármegyék: 1 – Komárom, 2 – Esztergom, 3 – Turóc, 4 – Gömör és Kis-Hont, 5 – Ugocsa, 6 – Jász-Nagykun-Szolnok, 7 – Beszterce-Naszód, 8 – Torda-Aranyos, 9 – Maros-Torda, 10 – Alsó-Fehér, 11 – Kis-Küküllő, 12 – Nagy-Küküllő, 13 – Udvarhely, 14 – Fogaras, 15 – Háromszék, 16 – Fiume

Figure 1 Public administration of the Austro – Hungarian Monarchy in 1910

Legend: 1 – Parts of the Monarchy and its administrative units; a – counties of Hungary, b – provinces of Austria; c – Bosnia-Herzegovina; Counties marked with numbers: 1 – Komárom, 2 – Esztergom, 3 – Turóc, 4 – Gömör és Kis-Hont, 5 – Ugocsa, 6 – Jász-Nagykun-Szolnok, 7 – Beszterce-Naszód, 8 – Torda-Aranyos, 9 – Maros-Torda, 10 – Alsó-Fehér, 11 – Kis-Küküllő, 12 – Nagy-Küküllő, 13 – Udvarhely, 14 – Fogaras, 15 – Háromszék, 16 – Fiume

Tehát az osztrák és magyar népszámlálások megfelelő és biztos alapot szolgáltattak ahhoz, hogy kisebb, ugyanakkor kivédhetetlen torzulásokkal megállapítsuk az Osztrák–Magyar Monarchia belső migrációs jelenségeit. Joggal vetődhet fel az a kérdés, hogy a külön létező osztrák és magyar állampolgárság lévén mégiscsak külön országok közötti vándorlásról van szó. Az állampolgárságot inkább az önálló államiség egy kifejező eszközének értékelhetjük, hiszen a megfelelő jogszabályok szerint a két ország között semmiféle fizikai vagy jogi akadálya nem volt a vándorlásnak. Vagyis a népesség honosság szerinti számbavétele, Ausztria és Magyarország esetében, ellentétben a Monarchián kívüli államokkal, inkább értelmezhető egyfajta Monarchián belüli illetőséggnek, mint a szó szoros értelmében vett állampolgárságnak.

Migráció felmérésére alkalmazott indikátorok

Az Osztrák-Magyar Monarchiáról révén szó, különleges helyzettel állunk szemben a migráció mérésének módszertanát illetően is, hiszen a migrációs folyamatok vizsgálatába csak osztrák és magyar állampolgárok vannak bevonva. Az előbb említetten túl csak Ausztria és Magyarország között bonyolódó vándorlások részletezéséről lesz szó, kihagyva a két birodalomrészen belüli vándorlásokat.

Az Ausztria és Magyarország közötti dualizmuskori vándormozgalom felmérésére a következő mutatók lettek kiválasztva:

1) Vándorlási arány (v): a (ki- és be) vándorlások összesített számát (V) elosztjuk a népességszámmal (P), majd a kapott eredményt szorozzuk ezerrel (BALÁZS J. – HORVÁTH R. 1993). Képleten kifejezve:

$$v = 1000 \cdot (V/P)$$

A vándorlási arány (vagy más néven egy terület népességének „mozgékonyasága” (HOÓZ I. 1995) a vizsgálat esetében egy-egy területi egység aktivitását, bekapcsoltságát indikálja a Monarchia birodalomrészei között folyó vándorlásban.

2) Tiszta (nettó) vándormozgalom (vándorlás mérlege): alapjában véve a be- és kivándorlók különbözeteként kapjuk meg értékét (HOÓZ I. 1995), azonban jelen kutatásban a ki- és bevándorló osztrák, illetve magyar állampolgárok különbözeteként fogjuk értelmezni. Minden területi egység esetében a gyors kiszámíthatóság és értelmezés érdekében a magyar állampolgárok számából vonjuk ki az osztrák állampolgárok számát. Így az osztrák területi egységek esetében felállított képlet:

$$V_m = V_{bm} - V_{ko}$$

ahol a V_m = vándorlás mérlegét, V_{bm} = bevándorló magyar állampolgárok számát, V_{ko} = kivándorló osztrák állampolgárok számát jelöli.

A magyar területi egységeknél alkalmazott képlet:

$$V_m = V_{km} - V_{bo}$$

ahol a V_m = vándorlás mérlegét, V_{km} = kivándorló magyar állampolgárok számát, V_{bo} = bevándorló osztrák állampolgárok számát jelöli.

A tiszta vándormozgalom ez esetben nem a „valódi” vándorlás mérlegét, vagyis vándorlási többletet vagy hiányt mutatja meg, hanem azt, hogy egy területi egység a Monarchia két fele közötti vándorlás viszonylatában, milyen mérleggel rendelkezik. A két, előbb felállított képlet értelmében a mutató pozitív értéke az osztrák-magyar vándorlás Magyarország javára, a negatív érték Ausztria javára billenését mutatja. Az indikátor eredményei rámutatnak arra, hogy egy terület profitált vagy veszteséget szenvedett el az Ausztria és Magyarország közötti népességvándorlások által. Egyúttal a mutató arra is fényt derít, hogy a közigazgatási egységeknek mekkora népességvonzó hatásuk volt a Monarchia másik felére.

3) Migrációs kapcsolat erőssége (E): tulajdonképpen hasonló számolási eljárást alkalmazunk, mint a vándorlási arány esetében, azzal a különbséggel, hogy nem egy, hanem két területi egység (n és m) meghatározott adatait összegezzük. Tehát két területi egység közötti összes vándorlás értékét (V_{n+m}) elosztjuk a két területi egység összesített népességszámával (P_{n+m}), majd az eredményül kapott számot ezerrel szorozzuk. Képleten kifejezve:

$$E = 1000 \cdot (V_{n+m} / P_{n+m})$$

A mutató értéke egy osztrák és egy magyar területegység közötti migráció intenzitásának erősségét mutatja meg, amelyet kiegészítve a vándorlási mérleg eredményeivel azt is meghatározhatjuk, hogy a két terület között a vándorlások milyen irányban voltak jellemzőek.

Ausztria és Magyarország közötti migráció kiértékelése

Migrációs kapcsolat jelentősége 1870 és 1910 között

Mielőtt megtekintenénk a feljebb kifejtett demográfiai mutatók számításának eredményeit, meg kell vizsgálnunk a két országrész közötti migráció jelentőségének mértékét, amelyet egyszerű volumen és viszonyszám adatokkal mérünk fel. Az osztrák-magyar migráció volumene, vagyis az osztrák állampolgárok száma Magyarországon és a magyar állampolgárok száma Ausztriában 1870 és 1910 között nagymértékben növekedett, csaknem hatszorosára emelkedett a két birodalomrész közötti migráció mértéke (1. táblázat). 1910-ben a Monarchia több mint fél millió állampolgára választotta a Birodalom másik felét új otthonának. Különbség van azonban a két birodalomfél állampolgárainak száma között. Míg 1870-ben több osztrák állampolgár emigrált Magyarországra, addig 1880-tól már tízezrekkel több magyar vándorolt Ausztriába, mint fordítva. Az Ausztriában felmért magyar állampolgárok száma az időszak alatt több mint 11-szeresére nőtt, míg a magyarországi osztrákok száma csupán 3,5-szörösére. Tehát Ausztria sokkal erősebb vonzóhatást gyakorolt a magyar lakosokra, mint Magyarország az osztrák lakosokra. Az osztrák és a magyar állampolgárok legnagyobb tömegben történt vándorlása is más időszakokra esik, a magyarok 1870 és 1880 között, az osztrákok 1880 és 1890 között emigráltak legnagyobb mértékben a Monarchia másik felébe. A honossággal/állampolgársággal kapcsolatos bizonytalanságok miatt valószínűsíthetően jóval magasabb volt a mértéke Ausztria és Magyarország közötti összes vándorlásnak a dualizmus időszaka alatt. Mivel az osztrák, illetve a magyar állampolgárságot 10 év távolléttel el lehetett veszíteni, ezért azok a személyek, akik több mint 10 évig tartózkodtak a Monarchia másik felében, azok elvesztve állampolgárságukat „kiesnek” a kutatásban használt statisztikákból is. Feltételezhető, hogy 1870-1890 között emigrált személyek egy nagy része már nem jelenik meg az 1910-es népszámlálás adatai között, mivel elvesztették állampolgárságukat és valószínűleg felvették a másik országrész állampolgárságát. Valószínűsíthető, hogy az Ausztria és Magyarország közötti migráció „valódi” mértéke többszörösével meghaladta a statisztikákban megtalálható értéket.

Egy egyszerű viszonyszámmal is érzékeltetni tudjuk az Ausztria és Magyarország közötti migrációs kapcsolat jelentőségét, méghozzá az osztrák, illetve magyar állampolgárok az összes jelenlévő külföldi állampolgárhoz viszonyított értékével (2. ábra). Látható, hogy az osztrák, illetve a magyar állampolgárok aránya az összes külföldi állampolgár közül az osztrák-magyar határtól távolodva egyre csökkent 1910-ben, amely rámutat a földrajzi közelség kiemelkedő szerepére a vándorlásban. Ausztriában volt olyan kerület, ahol egyáltalán nem volt jelen magyar állampolgár. Viszont Csehország belső területein is találhattunk olyan kerületeket, ahol a külföldiek több mint 2/3-a magyar állampolgár volt. Az összes, 369 osztrák kerületből 131-ben voltak 1910-ben abszolút többségben a magyarországiak az összes külföldi közül. Az osztrák állampolgárok aránya az összes külföldiből Magyarországon is az osztrák határ mentén elhelyezkedő megyékben volt magas, csaknem 100%, a távolsággal együtt itt is csökkent az ausztriaiak aránya, azonban Hunyad és számos más erdélyi vármegye feltűnő kivételt képeztek, ahol minden bizonynyal az nagyfokú iparosodottság, illetve a szászok jelenléte okozta a kiemelkedő értéket. Kiemelendő, hogy a még a legalacsonyabb értékkel rendelkező Torda-Aranyos vármegyé-

1. táblázat – Table 1

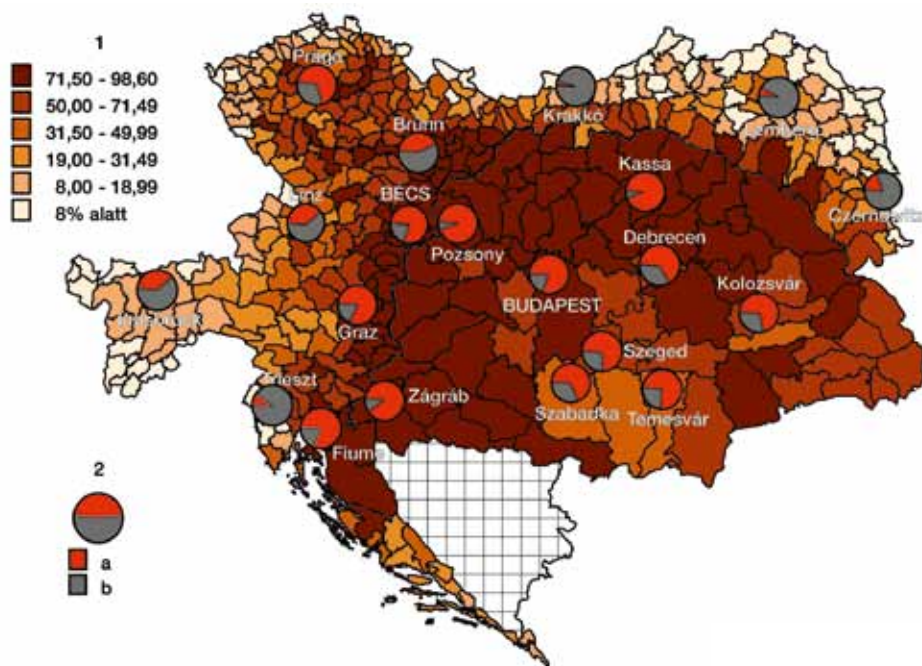
Az Ausztria és Magyarország közötti migráció volumene és növekedésének üteme
(bázis indexe, 1870 = 100%) (1870-1910)

Volume and growth rate (base index, 1870 = 100%) of the migration
between Austria and Hungary (1870-1910)

	1870	1880	1890	1900	1910
	fő / %	fő / %	fő / %	fő / %	fő / %
Oszták állampolgárok Magyarországon	66 468 / 100	104 698 / 157,52	159 637 / 240,17	207 593 / 312,32	235 475 / 354,27
Magyar állampolgárok Ausztriában	26 813 / 100	183 422 / 684,08	228 647 / 852,75	270 751 / 1009,78	301 088 / 1122,92
Összesen	93 281 / 100	288 120 / 308,87	388 284 / 416,25	478 344 / 512,8	536 563 / 575,21

Forrás: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal: Népszámlálás 1870, 1881, 1891, 1900, 1910

Source: Bureau der k.k. Statistischen Zentralkommission: Volkszählung 1880, 1890, 1900, 1910;

2. ábra Osztrák állampolgárok Magyarországon és magyar állampolgárok Ausztriában (1910)
Jelmagyarázat: 1. A Monarchia másik fele állampolgárainak aránya a külföldi állampolgárokon belül az oszták kerületekben és a magyar vármegyékben (%); 2 – A Monarchia másik fele állampolgárainak aránya a külföldi állampolgárokon belül a tíz legnépesebb oszták és a tíz legnépesebb magyar nagyvárosban, a – Monarchia másik felének állampolgárai, b – más külföldi állampolgár.

Figure 2 Austrian citizens in Hungary and Hungarian citizens in Austria (1910)

Legend: 1 – The rate of citizens from other half of the Monarchy of all foreign citizens in Austrian districts and Hungarian counties (%); 2 – The rate of citizens from other half of the Monarchy of all foreign citizens in the ten most populous Austrian cities and in the ten most populous Hungarian cities, a – citizens from other half of the Monarchy, b – other foreign citizens.

Forrás/Source: Bureau der k.k. Statistischen Zentralkommission: Volkszählung 1910,
Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal: Népszámlálás 1910

ben is 43%-a a külföldieknek osztrák állampolgár volt. Magyarország legdélebbi vármegyéiben (Torontál, Krassó-Szörény, Temes, Bács-Bodrog) a balkáni államokból érkezők hatása volt erős, amely visszaszorította az osztrákok arányát.

A migrációs kapcsolat értékelése tartományi és vármegyei szinten

A három migrációs indikátor elemzését csak az 1910. évi népszámlálások adatai alapján érdemes elvégezni, mivel az 1890. évi népszámlálásokkal kezdődően a mutatók területi képe állandósult. Tovább nehezíti a vizsgálódást, hogy 1870, 1880 és 1890. évi népszámlálások esetében nem találunk teljes körű vándorlási adatokat a magyar vármegyei szintre. Az 1. táblázat adataiból kiindulva 1880-ban fordulat tapasztalható az osztrák és magyar migránsok volumene között, amely az egyes tartományok és országrészek esetében is észlelhető. A nagyszámú osztrák állampolgár jelenléte 1870-ben Magyarországon minden bizonnyal még a Bach-korszak emlékét őrizte, amikor osztrák tisztviselők áramlottak be a birodalomrészbe. Az 1867-es kiegyezés megváltoztatta politikai és gazdasági viszonyok a Monarchia állampolgárainak migrációs jelenségeiben is megnyilvánult. Míg 1870-ben egyértelmű a nagymértékű Magyarország felé vándorlás, addig 1880-ra megfordult a helyzet és 1890-re egyre jobban Alsó-Ausztria vette át a legnagyobb népességbefogadó központ szerepét, más egyéb migrációs „forráspontok” mellett.

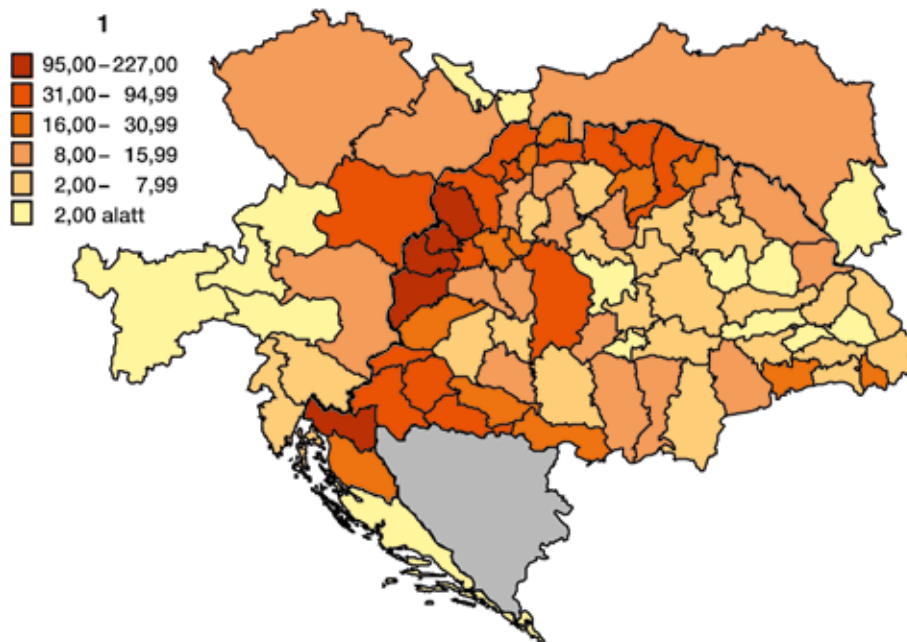
Vándorlási arány

A vándorlási arány mutatójával tartományi/vármegyei szinten értékelhető ki a migráció jelentősége. Az Ausztria és Magyarország közötti migrációban legaktívabban Alsó-Ausztria és Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye mellett az osztrák-magyar határ mentén Modrus-Fiume vármegyétől Zemplén vármegyéig terjedő sáv népessége vett részt tulajdonképpen az egész időszak alatt (3. ábra). Azonban az előbb említett területeken kívül más magyar vármegyék is kiemelkedtek. Feltűnő Horvátország összes megyéje népességének nagy mozgékonyasága, valamint Szeben és Brassó vármegye kiemelkedése Erdélyből. Ausztria tartományaiából még Stájerország, Csehország, Morvaország, Krajna és Galícia népessége volt elég mozgékony az időszak egésze alatt, míg a többi tartomány, főleg Salzburg, Felső-Ausztria, Dalmácia, Tirol és Vorarlberg szinte teljesen „kimaradt” a Monarchia belső migrációs folyamataiból. Magyarország belső területei, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyétől keletre, Jász-Nagykun-Szolnok vármegyétől Maros-Torda vármegyéig terjedő terület népessége volt a legkevésbé mozgékony a dualizmus időszaka alatt. Tehát jellemzően határ közeli migrációs aktivitásról beszélhetünk egy-két határtól távolabb lévő szigetszerű kivételekkel.

Vándorlás mérlege és migrációs kapcsolat erőssége

A következő két indikátor szorosan összefügg egymással. A migráció egyenlege az egyes terület egységek népesség kibocsátó, illetve befogadó jellegét mutatja meg, és így a vándorlás jellemző irányát. A migrációs kapcsolat erősségét mérő indikátor pedig rangsorolja az egymás mellé rendelt terület egységek (egy osztrák tartomány és egy magyar vármegye/országrész) közötti vándorlásokat a kapcsolat erőssége szerint. Így kirajzolódik az Ausztria-Magyarország viszonylatban vizsgált népesség mozgások „forró pontjai”: a kibocsátó- és befogadó térségek és azok közötti kapcsolatok.

A migrációs egyenleg mutatóját figyelembe véve Ausztrián belül magasan kiemelkedik Alsó-Ausztria és tőle jócskán lemaradva Stájerország, mint népességbefogadó és elsősorban Csehország, Morvaország, valamint Galícia, mint jelentős népesség kibocsátó

3. ábra Az osztrák tartományok és a magyar vármegyék vándorlási aránya 1910-ben

Jelmagyarázat: 1 – a vándorlási arány értékei (%)

Figure 3 Migration rate of the Austrian provinces and the Hungarian counties in 1910 (%)

Legend: 1 – values of migration rate (%)

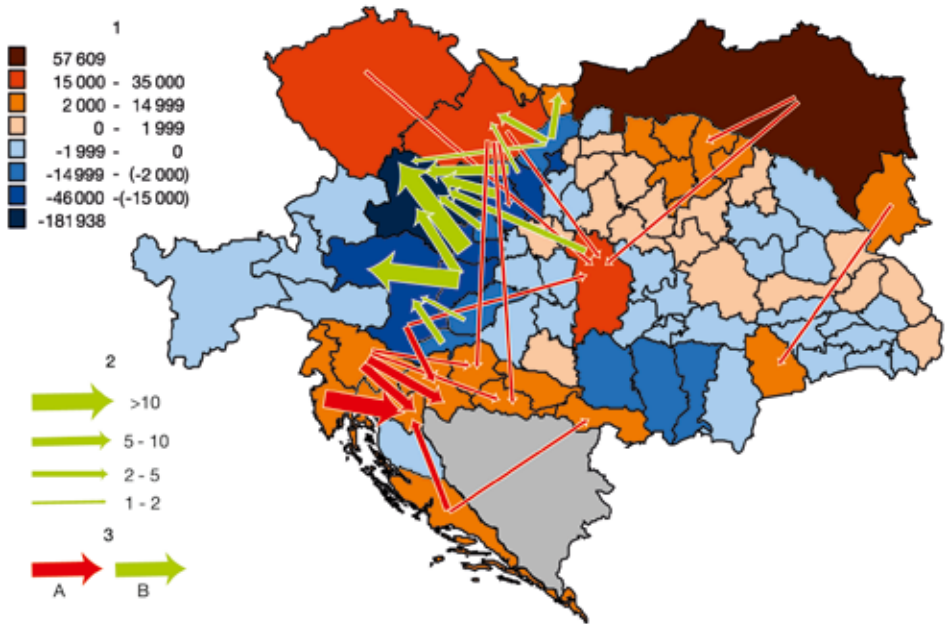
Forrás/Source: Bureau der k.k. Statistischen Zentralkommission: Volkszählung 1910

Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal: Népszámlálás 1910

területek (4. ábra). Elsősorban a nyugati, döntően és nagyrészt németek lakta örökös tartományok számítottak csak népességbefogadó területeknek. Magyarországon Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye, majd sorrendben utána a horvát vármegyék nagy része és a Tisza jobb parti vármegyék vonzották magukhoz a legtöbb osztrák állampolgárt a kivándorló magyar állampolgárokhoz viszonyítva. A legnagyobb népesség kibocsátó területnek nem meglepő módon az Alsó-Ausztriához és Stájerországhoz közel eső magyar vármegyék számítottak, de szétszórva Magyarország belsejében egészen Erdélyig találhatunk kibocsátó területeket. 1890 és 1910 között két terület mérlegének megfordulásáról számolhatunk be, Karintia kibocsátóból lett befogadó terület, míg Bukovina ezzel ellentétes utat járt be. Az időszak alatt különösen megemelkedett a Galíciából Magyarországra vándorló népesség (több mint négyszeresére nőtt) és az Alsó-Ausztria felé irányuló mozgás is erősödött. Gyengült viszont Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye migrációs egyenlegének pozitívuma.

A migrációs kapcsolat erősségét mérő indikátor rangsorolja az egymás mellé rendelt terület egységek (egy osztrák tartomány és egy magyar vármegye/országrész) közötti vándorlásokat a kapcsolat erőssége szerint. Miután a vándorlás mérlege kimutatta a fő népesség befogadó és kibocsátó területeket, ezáltal meghatározva a migráció jellemző irányait az egyes tartományokban és vármegyékben, a migrációs kapcsolat erősségére vonatkozó mutató feltárja az előbbi területek közötti kapcsolatrendszerét. Összesítve a két mutató értékeit vármegyei szinten szépen kirajzolódnak a Monarchia térségei közötti főbb vándorlási útvonalak. A jobb átláthatóság kedvéért a csaknem 1000 tartomány-vármegye párosítás variációból, csak az 1-nél nagyobb értékkel rendelkező, vagyis a 30 legerősebb kapcsolat

látható a térképen (4. ábra). Csúpn három migrációs útvonal bizonyult igazán intenzívnek, amelyeknél a migrációs kapcsolat erőssége meghaladta a 10-es értéket. Alsó-Ausztria és Sopron vármegye, Stájerország és Vas vármegye, valamint Partvidék és Modrus-Fiume és Fiume vármegye között volt 1910-ben a legerősebb a vándorlási kapocs. Az első kettő esetében egyértelmű az osztrák területek népességvonzó hatása, míg a legutóbbinál fordított helyzet állt fenn. Érdekes fejlemény, hogy a Monarchia két nagy kikötővárosa közül Fiume több lakost vonzott magához a Birodalom másik részéből, mint a Monarchia fő tengeri kapuja, Trieszt. Nagyon markánsnak volt tekinthető a vándorlási viszony továbbá Alsó-Ausztria és Pozsony, Vas, Nyitra vármegyék; Stájerország és Zágráb és Varasd vármegyék, valamint Krajna és Modrus Fiume – Fiume vármegye között. A tíz legerősebb migrációs kapcsolattal rendelkező tartomány/vármegye párok mind az eddig említett területekhez kötődtek (Zágráb vármegye, mint népesség befogadó terület jelentősége tűnik még ki). Erősen kötődött egymáshoz Alsó-Ausztria és Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye is, amelyek a legerősebb nem szomszédos területpáros a népességmozgások tekintetében. Feltételezhető az előbbieket magyarázatánál a Monarchia két fővárosának egykori szoros társadalmi-gazdasági-politikai kapcsolatai. Alsó-Ausztria, Stájerország és Modrus-Fiume és Fiume város területegységeken kívül észrevehető Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye népességgyűjtő jellege, amely egyértelműen indikálja Budapest, Bécs melletti növekvő népességi súlyát. A magyar főváros megyéjének az osztrák-magyar határtól való távol-

4. ábra Fő migrációs útvonalak Ausztria és Magyarország között 1910-ben
Jelmagyarázat: 1 – Ausztria és Magyarország közötti migráció mérlege (fő),
(+ Nyereség Magyarország javára, – Nyereség Ausztria javára); 2 – Két terület közötti migrációs kapcsolat erőssége;
3 – Állampolgárság, A – osztrák, B – magyar

Figure 4 Main migration routes between Austria and Hungary in 1910
Legend: 1 – The balance of migration between Austria and Hungary (capita),
(+ migration surplus to Hungary's favor, – migration surplus to Austria's favor); 2 – Strength of the migration linkage between two areas; 3 – Nationality, A – Austrian, B – Hungarian

Forrás/Source: Bureau der k.k. Statistischen Zentralkommission: Volkszählung 1910;
Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal: Népszámlálás 1910

sága ellenére sikerült messze lévő osztrák tartományok lakosaira vonzó hatást gyakorolnia (Galícia, Csehország, Morvaország, Stájerország). Horvát-Szlavónország székhelye, Zágráb és megyéje is érzékeltette jelentőségét Krajna és Stájerország tartományra gyakorolt népességvonzó hatásával.

Alapvetően a Monarchia két része közötti migráció döntő hányada az osztrák-magyar határ nyugati és délnyugati részén bonyolódott le, három befogadó térség emelhető ki: Alsó-Ausztria (Bécs), Stájerország és Modrus-Fiume – Fiume város. Kisebb mértékű, de kimutatható volt a határ menti térségben a Tisza jobb partja megyéinek szívó hatása Galícia népességére. Az osztrák-magyar migrációs útvonalak csak kisebb részére volt jellemző a nagyobb távolság, csak Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyébe vándoroltak szerte Ausztriából jelentős számban, habár Alsó-Ausztria szintén nagy távolságról, magából Budapest vármegyéjéből is el tudott vonzani népességet. Pest-Pilis-Solt-Kiskun mellett Hunyad vármegye is szigetszerűen emelkedik ki környezetéből, mint népesség bevándorlási célpont. A horvát vármegyek helyzete is sajátos volt, amelyek nemcsak közel lévő osztrák tartományokból (Krajna, Partvidék, Stájerország) tudtak lakosságot vonzani, de igencsak távollévőtől is (Morvaország). Különösen kitűnik Tirol-Vorarlberg, Salzburg, Felső-Ausztria, Karintia, valamint a magyarországi alföld és Erdély megyéinek kimaradása az egykori Ausztria-Magyarország közötti vándorlásból.

Az előzőek értelmében nem tudunk egységes vándorlási irányt kijelölni a Monarchia területén. A magyar állampolgárok egyöntetűen kelet felől nyugat felé vándoroltak Bécs, illetve Graz irányába. Az osztrák állampolgárok vándorlási útvonalai többféle irányt mutattak. Legjellemzőbb volt az ausztriaiak nyugat-keleti migrációja Horvátország vármegyéi felé, második legerősebb vándorlási útvonaluk centrifugális képet mutat, vagyis Morvaországból, Csehországból, illetve Galíciából és Stájerországból Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye felé mozgás. Galícia tartománynak, a földrajzi távolságnak ellentmondva, a Budapestet magában foglaló vármegyével volt a legszorosabb migrációs kapcsolati mutatója 1910-ben. Nem sokkal gyengébb az északról dél felé irányuló vándorlási útvonal, amely a legerősebben Morvaország és Horvátország között alakult ki.

Összefoglalás

A vám- és kereskedelmi szövetség által garantált, belső vámhatároktól mentes Monarchiában az Ausztria és Magyarország közötti migráció mértéke 1870 és 1910 között csaknem hatszorosára emelkedett, igaz igen alacsony szintről. Feltételezhető, hogy a migráció száma és így emelkedésének üteme még nagyobb lehetett, ugyanis a statisztikák igencsak torzítanak. Az adatok torzulásával együtt sem tekinthetünk el egy több, mint félmillió ember tömegéről, akik 1910-ben vettek részt a vándorlásban. 1918-ig ez a szám feltételezhetően még hatalmasabbra duzzadt, az első világháború okozta galíciai menekültáradat révén. A Monarchia terület egységeinek nagy része jelentős szerepet birtokolt a birodalomrészek közötti vándorlásban. Habár a migrációra a legnagyobb hatással a földrajzi közelség volt, de számos esetben nagy távolságra irányuló vándorlásokról is beszélhetünk, például a magyar fővárost is magában foglaló Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye esetében. Statisztikailag kimutatható és annál feltételezhetően magasabb volumene és növekedési üteme, valamint jelentőségének kimutathatósága nagy kiterjedésű földrajzi területen mindenképpen indokolja az Ausztria és Magyarország közötti migráció vizsgálatát. A tanulmány legfőbb üzenete a Birodalom jogi egységességének hangsúlyozásával és a migrációs számítások eredményeivel az, hogy az Osztrák-Magyar Monarchiát nem lehet teljes körűen csak Magyarország, Ausztria vagy más utódállam szemszögéből vizsgálni.

A dualista államot akár jónak, akár rossznak ítéljük meg, tény, hogy több mint 50 évig egy egységes politikai keretben létezett egy sokszínű társadalom, amely nagyon sok szállal kötődött egymáshoz, és ennek hatása a mai napig érzékelhető. Közeledve a Monarchia felbomlásának 100 éves évfordulójához érdemes lenne újragondolni mind a korszak mind a térség történeti földrajzi kutatásának szempontjait.

HILBERT BÁLINT

ELTE TTK Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék, Budapest

hilbert.balint@gmail.com

IRODALOM

- ACHS, O. et al. 1993: Aus Geschichte lernen. – Österreichischer Bundesverlag Schulbuch GmbH & Co. KG, Wien. 176 p.
- BALÁZS J.–HORVÁTH R. 1992: Bevezetés a demográfiába. – JATEPress, Szeged. 181 p.
- BELUSZKY P. 2005: Magyarország történeti földrajza, I. kötet. – Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs. 462 p.
- CIEGER ANDRÁS 2004: A kiegyezés. – Osiris Kiadó, Budapest. 644 p.
- DÁNYI D. 2000: A 19. század végi hazai belső vándorlás néhány jellemzője. – In: Történeti demográfiai évkönyv (2000) (kiad. a Központi Statisztikai Hivatal Népeségstudományi Kutatóintézete (2000–2008)), Központi Statisztikai Hivatal, Budapest. pp. 21–121.
- DÖVÉNYI Z. 2001: A migráció szerepe Budapest és környéke népességfejlődésében a XVIII. század végétől az első világháborúig. – In: Történeti demográfiai évkönyv (2001) (kiad. a Központi Statisztikai Hivatal Népeségstudományi Kutatóintézete (2000–2008)), Központi Statisztikai Hivatal, Budapest. pp. 251–264.
- FASSMANN, H. 1999: Binnenwanderung und Auswanderung: Österreich-Ungarn 1880–1910. – In: EBERHART H.–VERHOVSEK, J. (Hrsg.) Fremdenfeindlichkeit als Gesellschaftliches Problem. Lang Verlag, Frankfurt am Main – Wien. pp. 99–117.
- GERÓ A. 1993: Skandalum, Magyar közéleti botrányok 1843–1991. – T-Twins Kiadó, Budapest. 249 p.
- GERÓ A. 2007: A Monarchia kora – ma. – Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest. 170 p.
- HANÁK P. 1975: 1849–1918: az abszolutizmus és a dualizmus kora. – Tankönyvkiadó, Budapest. 663 p.
- HELMÉCZY M. 2004: Történelem az általános iskola 7. évfolyama számára. – Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 204 p.
- HERTZ, F. 1947: The economic problem of the Danubian states. – Victor Gollanz Ltd., Bungay-Suffolk. 223 p.
- GYÓRI R. 2005: A térszerkezet átalakulásának elemei a Kisalföld déli részén (a XVIII. század végétől a XX. század elejéig). – ELTE TTK, Földtudományi Doktori Iskola Földrajz – Meteorológia program, Budapest. 150 p.
- HASLINGER, P. 1996: Hundert Jahre Nachbarschaft /Die Beziehungen zwischen Österreich und Ungarn 1895–1994/. – Peter Lang, Frankfurt am Main. 395 p.
- HELMÉCZY M. 2004: Történelem az általános iskola 7. évfolyama számára. – Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 204 p.
- HOÓZ ISTVÁN 1995: Népeség és népesedés. – Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs. 269 p.
- KATUS L. 2012: A modern Magyarország születése, Magyarország története 1711–1914. – Kronosz Kiadó, Pécs. 629 p.
- KOMLOSY, A. 2003: Grenze und ungleiche regionale Entwicklung: Binnenmarkt und Migration in der Habsburger Monarchie. – Forschung Promedia, Wien. 510 p.
- MARINA CATTARUZZA 1987: Die Migration nach Triest von der Mitte des 19. Jahrhunderts bis zum ersten Weltkrieg. – In: GLATZ F.–MELVILLE, R. (Hrsg.): Gesellschaft, Politik und Verwaltung in der Habsburgermonarchie 1830–1918. Akadémiai Kiadó, Budapest. 378 p.
- MIKOLETZKY, L. 1992: Bericht über den neunzehnten österreichischen Historikertag in Graz veranstaltet vom Verband Österreichischer Geschichtsvereine in der Zeit vom 18. bis 23. Mai 1992. – Verb. Österr. Historiker u. Geschichtsvereine, Wien. 575 p.
- SCHIMANOWA, H.J. et al. 2002: Zeitbilder 3. – Österreichischer Bundesverlag Schulbuch GmbH & Co. KG, Wien. 160 p.
- SZÁRAY MIKLÓS 2007: Történelem III. – Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 288 p.
- ZÖLLNER E. 1998: Ausztria története. – Osiris Kiadó, Budapest. 553 p.

Statistikai források

- K.K. STATISTISCHE CENTRAL-COMMISSION 1872: Statistisches Jahrbuch – Für das Jahr 1870. Wien.
- K.K. STATISTISCHE CENTRAL-COMMISSION 1882: Die Ergebnisse der Volkszählung und der mit derselben verbundenen Zählung der häuslichen Nutzthiere vom 31. December 1880 in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern: I. kötet, 1. füzet: Die Bevölkerung der im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder nach Aufenthalt und Zuständigkeit. Wien.
- K.K. STATISTISCHE CENTRAL-COMMISSION 1895: Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. December 1890 in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern: XXXII. kötet, 2. füzet: Die Bevölkerung nach Heimberechtigung und Gebürtigkeit; XXXII. kötet, 5. füzet: Die Ausländer in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern, sowie die Angehörigen dieser letzteren im Auslande. Wien.
- K.K. STATISTISCHE ZENTRAL-COMMISSION 1902: Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. December 1900 in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern: LXIV. kötet, 2. füzet: Die anwesende Bevölkerung nach ihrer Heimatsberechtigung; II. kötet: Die Ausländer in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern sowie die Angehörigen dieser letzteren im Auslande. Wien.
- K.K. STATISTISCHE ZENTRALKOMMISSION 1914: Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910 in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern: II. kötet, 1. füzet: Heimberechtigungsverhältnisse; II. kötet, 2. füzet: Die Ausländer in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern; II. kötet 3. füzet: Die Österreicher im Auslande. Wien.
- MAGYAR KIRÁLYI KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL 1900: A Magyar Koronai Országainak 1900. évi népszámlálása: Harmadik rész: A népesség részletes leírása; Tizedik rész: Végeredmények összefoglalása. Budapest.
- MAGYAR KIRÁLYI KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL 1910: A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása: Ötödik rész: Részletes demográfia; Hatodik rész: Végeredmények összefoglalása. Budapest.
- ORSZÁGOS MAGYAR KIRÁLYI STATISZTIKAI HIVATAL 1870: A Magyar Korona Országáiban az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos háziállatok kimutatásával együtt. Budapest.
- ORSZÁGOS MAGYAR KIRÁLYI STATISZTIKAI HIVATAL 1881: A Magyar Korona Országáiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei némely hasznos házi állatok kimutatásával együtt, I. kötet. Budapest.
- ORSZÁGOS MAGYAR KIRÁLYI STATISZTIKAI HIVATAL 1891: A Magyar Korona Országáiban az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei: I. rész: Általános népleírás. Budapest.

Törvények

1867. évi XVI. törvénycikk a magyar korona országai és Ő Felsége többi királyságai és országai közt kötött vám- és kereskedelmi szövetségről
1878. évi XX. törvénycikk a magyar korona országai és Ő Felsége többi királyságai és országai közt kötött vám- és kereskedelmi szövetségről
1879. évi L. törvénycikk a magyar állampolgárság megszerzéséről és elvesztéséről
1899. évi XXX. törvénycikk a vám- és kereskedelmi viszonyoknak és ezekkel összefüggő némely kérdésnek rendezéséről
1908. évi XII. törvénycikk a kölcsönös kereskedelmi és forgalmi viszonyoknak az Ő Felsége uralkodása alatt álló többi országokkal való szabályozása tárgyában Budapest 1907. évi október hó 8-án kötött szerződés beczikkelyezéséről
- Staatsgrundgesetz vom 21. December 1867, über die allgemeinen Rechte der Staatsbürger für die im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder

Internetes források

- http://index.hu/tudomany/tortenelem/anagyhaboru/2015/09/27/ezeket_az_ardragito_menekulteket_nem_lehet_kitenni/, megtekintés: 2015.12.29.
- http://tenyleg.com/index.php?action=recordView&type=places&category_id=3115&id=1120803, megtekintés: 2015.12.29.
- http://library.hungaricana.hu/hu/collection/ksh_neda_nepszamlalasok/
- <http://www.literature.at/viewer.alo?objid=685&viewmode=overview>
- <http://anno.onb.ac.at/ors.htm>

A GYÓGY- ÉS TERMÁLTURIZMUS VERSENYKÉPESSÉGE NÉHÁNY KÖZÉP-EURÓPAI RÉGIÓBAN

BAKUCZ MÁRTA – KÖBLI ÁDÁM – HAJNAL KLÁRA

COMPETITIVENESS OF SPA TOURISM IN CENTRAL EUROPEAN REGIONS

Abstract

Spa Tourism in Hungary is a unique product which also has a unique background in that its spas are based on a nearly unlimited supply of natural thermal and medicinal waters. These waters provide the capacity for continuous and sustainable development and growth. Nevertheless, although Hungary is only a modestly sized country, there are huge regional disparities on the supply side of spa facilities in terms of history, development, competitiveness, client base, and even seasonality.

In our article we offer an accurate picture of the supply and demand factors in two (2) neighbouring regions of Hungary (West and South Transdanubia). The regions are at different levels of development regarding competitiveness and the utilisation of their spas. We examined four (4) spas in each of these regions, analysing and comparing data on guests from the domestic and incoming markets. We also explored differences in terms of average length of stay and income levels as well as the role of spa development and various new trends. The selection of four (4) spas in each region was made on the basis of their size and the specialised or innovative services offered.

In Hungary, West Transdanubia performs more successfully than South Transdanubia (and all other Hungarian Regions) in domestic market terms, while with regard to inbound guests, the neighbouring cross-border regions of Austria and Slovenia are extremely serious competitors due to their thoughtful investment planning and execution, their effective market research and, to a degree, their practice of positive collaboration ('co-opetition').

Keywords: Spa Tourism, local environmental care, innovative tourism products, regional co-opetition.

Bevezetés

A magyar egészségturizmus kiemelkedő potenciállal rendelkezik a különleges és jó minőségi természeti gyógytényezők és a hozzá kapcsolódó orvosi szolgáltatások színvonala miatt. Az egészségturizmus meghatározása a mai napig nem tisztázott teljesen a szakirodalomban (SZIVA I. 2010). Értelmezésünk szerint egyik területe a gyógyturizmus, amely a természeti gyógytényezőket magas szintű orvosi, kórházi szolgáltatásokkal kapcsolja össze, míg a wellness turizmus a rekreációra, megelőzésre koncentrál, helyenként szintén magas színvonalú orvosi háttérrel. A hazai természeti gyógytényezők közül a legjelentősebbek a kiváló minőségű gyógy- és termálvizek, amelyek biztosítják az ágazat folyamatos és fenntartható fejlődéséhez szükséges háttérét. Magyarországon, meglehetősen kis területen ellenére, óriási területi egyenlőtlenségeket tapasztalhatunk a fürdőszolgáltatások kínálatában, amelynek történeti, fejlődési, versenyképességi, vendégköri, sőt még szezonális okai is vannak. Az ország számára nagyon fontos szektor tulajdonosi szerkezete meglehetősen vegyes, s az ebből eredő üzleti és befektetési elgondolásokban mutatkozó különbségek, az eltérő tapasztalatok és szakértelem nem erősítik a sikeres jövőbe vetett bizalmat, amiben a közvetlen földrajzi környezetünkben tapasztalható erőteljes versenykihívás is szerepet játszik. A jelentős hazai termálvíz készlet hatékony egészségturisztikai célú hasznosításához elengedhetetlenül szükséges egy versenyképességi index kimunkálása, amely segítségével nyomon követhető a szektor résztvevőinek helyi, regionális és kiterjedtebb térségi teljesítménye. Ezzel lehetővé válik a hálózatosodás, az együttműködve versenyzés

és az ágazati szereplők jobb teljesítménye, nemzetgazdasági szintű magasabb szintű elismertsége. Ilyen körülmények között az elméleti és a gyakorlati szakemberek építő jellegű együttműködésének különös jelentőséget tulajdoníthatunk. Tanulmányunkban először átfogó képet mutatunk be két szomszédos statisztikai-tervezési magyar régió – Nyugat- illetve Dél-Dunántúl – kínálati és keresleti tényezőiről. Ezek a régiók versenyképesség és gyógyvízkészletük hasznosítása szempontjából eltérő szintet képviselnek. A különbségnek gazdasági, földrajzi okai vannak, s az eltérő fogyasztói összetétellel, kínálati minőséggel és a vendégköri fizetőképes kereslettel magyarázható. A négy kiemelt régióban négy-négy gyógy- vagy termálfürdővel rendelkező települést választottunk elemzésünk tárgyául, amelyekkel kapcsolatban hazai és külföldi vendégkör adatokat hasonlítottunk össze, feltárjuk az átlagos tartózkodási időben és a turisztikai bevételekben tapasztalható különbségeket, valamint kiemeljük a fürdőfejlesztés szerepét általában és utalunk a kibontakozó új trendekre. Az elemzésre kiválasztott fürdővel rendelkező településeink a következők: Hévíz, Bük, Zalakaros és Lenti Nyugat-Dunántúlon, valamint Harkány, Nagyatád, Igal és Tamási Dél-Dunántúlon. Ugyanezt tettük két szomszédos, határon túli régióval kapcsolatban: az osztrák Burgenland tartományban Bad Sauerbrunn, Lutzmansburg, Bad Tatzmannsdorf és Stegersbach településeket választottuk, míg Szlovéniában Radenci, Moravske Toplice, Terme Lendava és Terme Banovci fürdőhelyeket vontuk be vizsgálatainkba.

A könnyebb összevethetőség érdekében, a régióként kiemelt fürdőtelepüléseket hasonló lakosság szám és innovatív szolgáltatási palettájuk alapján válogattuk a kutatásunkba. (1. ábra).

Jelen tanulmányunkban igazolni kívánjuk, hogy a területi versenyképességi tényezők alapvetően meghatározzák az adott térség fürdővel rendelkező településeinek turisztikai teljesítményét, ezzel egyidőben jelentősen befolyásolják a helyi lakosság jóléti esélyeit.

Az alábbi táblázatban (1. táblázat) az OTKA kutatásunkba bevont régiók rangszámai egyértelműen rámutatnak arra, hogy az Európai Unió összesen 262 vizsgált régiója viszonylatában jelentős különbség van az osztrák és a szlovén, valamint a két magyar régió versenyképessége között (RCI 2013).

1. táblázat – Table 1

A régiók rangszámai a regionális versenyképességi index és az alindexek szerint
Regional ranking based on RCI and certain sub-indices

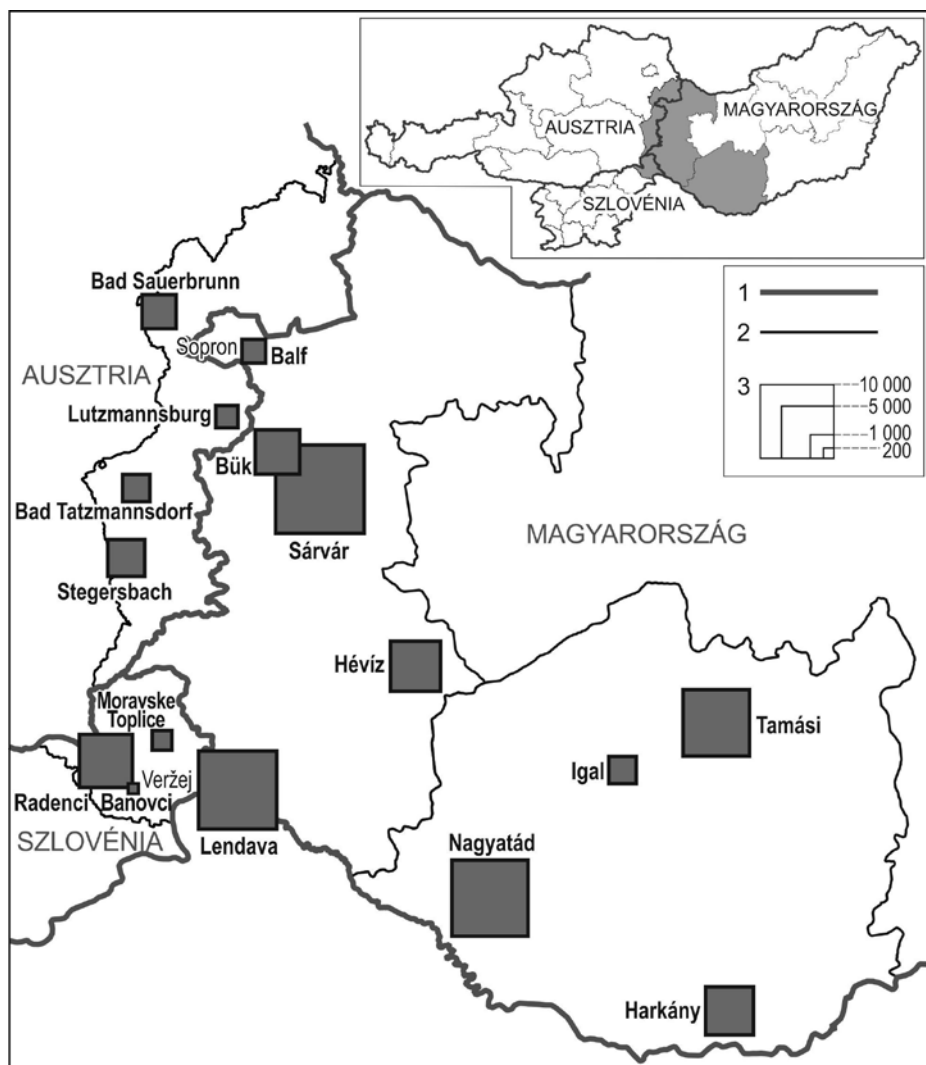
Régió/Mutató	Alapkompetenciák	Hatékonyság	Innováció	RCI*
Burgenland	103.	82.	162.	110.
Muravidék	152.	144.	169.	155.
Nyugat-Dunántúl	216.	180.	213.	189.
Dél-Dunántúl	233.	213.	191.	219.

* Regionális versenyképességi Index/Regional Competitiveness Index

Forrás: Szerzők szerkesztése ANNONI P.–DIJSKTRA L. 2013: EU Regional Competitiveness Index RCI 2013 alapján

Source: Authors' compilation based on ANNONI P.–DIJSKTRA L. 2013: EU Regional Competitiveness Index RCI 2013

Az egyes régiók rangszámainak aggregálásából a 28 vizsgált tagország közül Ausztria 9., Szlovénia 12., Magyarország a 20. helyet foglalja el, ami a vizsgálatunk szempontjából szintén útmutató jelentőséggel bír.

1. ábra Fürdővel rendelkező kiemelt települések négy szomszédos közép-európai régióban
 Jelmagyarázat: 1. Államhatár 2. Tartományi-/Megyehatár 3. Település méret lakosságszám alapján
 Figure 1 Highlighted are settlements with spas in four neighbouring Central European regions
 Notes: 1 – State border; 2 – County border; 3 – Settlement size by number of inhabitants.
 Forrás/ Source: Szerk./Ed. FONYÓDI V. 2016)

Kutatási célunk annak feltárása, hogy a fejlettebb régiókból a területi tovacsorduló (spill-over) hatás eredményeképp a kedvezőtlenebb mutatókkal rendelkező, azaz fejletlenebb magyar régiók gazdasága, turizmusa, s a térség fürdővel rendelkező települései képesek-e helyi előnyöket kovácsolni maguk számára az adott földrajzi térségen belül.

A versenyképességi alapkompenciákat és a hatékonyságot reprezentáló alindexek gyógy- és termálturizmus szempontjából általunk legfontosabbnak tartott pillérei szerint (2. táblázat) a rangszámok szintén jelentős fejlettségbeli különbségre utalnak a két magyar régió és a vizsgált szomszédos külföldi régiók között.

2. táblázat – Table 2

A régiók rangszámai az alapkompenciák- és a hatékonyság alindex pillérei szerint
Regional ranking by basic competences and specific sub-pillars of the efficiency index

Régió/Mutató	Makro- gazdaság*	Infra- struktúra	Egészség	Munka- erő-piac	Piacok mérete
Burgenland	9.	110.	116.	42.	83.
Muravidék	12.	162.	198.	135.	188.
Nyugat-Dunántúl	19.	130.	244.	148.	206.
Dél-Dunántúl	19.	225.	258.	206.	238.

* Csak országok szintjén méri, a rangszámok az országokat reprezentálják.

Forrás: Szerzők szerkesztése ANNONI P. – DIJKSTRA L. 2013: EU Regional Competitiveness Index RCI 2013 alapján

Source: Authors' compilation based on ANNONI P. – DIJKSTRA L. 2013: EU Regional Competitiveness Index RCI 2013

Tanulmányunkban a fent részletezett célokon túl megvizsgáljuk a térséget jellemző jelenlegi egészségturisztikai trendeket, kiemelve a környezeti tényezők szerepét a fürdőválasztásban.

Környezeti tényezők szerepe az egészségturizmusban

Az egészségturizmus egy folyamatosan fejlődő ágazat, ahol a kezelések, szolgáltatások és szálláshelyi adottságok mellett az általunk vizsgált 4 régióban *egyre fontosabbá válnak a környezeti tényezők is*. Ilyen tényező például, hogy mennyire illeszkedik az adott fürdő a települési környezetbe, vagy, hogy a látogatók számára mennyire sikerült megőrizni a természetközelség érzését (épített környezet felhasználóbarát jellege, zöldterület nagysága, komfortérzet biztosítása a látogatók számára, megújuló energiaforrások használata). A TURIZMUS GLOBÁLIS ETIKAI KÓDEXE is kiemeli, hogy a különböző turizmusfejlesztéssel felelős hatóságoknak első helyen kell kezelniük és ösztönözniük a víz és az energia megőrzését célzó turisztikai fejlesztéseket, valamint a hulladéktermelés minimalizálását (WTO 1999). Ezek a szempontok egyre fontosabb szerepet kapnak napjainkban a vendégek választásában, és komoly versenyelőnyt is jelenthetnek egy-egy fürdő számára.

Tanulmányunkban bemutatjuk a legjelentősebb környezeti tényezőket a kutatásba bevont két szomszédos határ-menti egészségturisztikai régió, a Nyugat-Dunántúl és Burgenland példáján. Publikációnk fontos részét képezi a „Gyógy- és termálfürdőhelyi versenyképességi tényezők felmérése hazai és közép-európai régiókban” című OTKA-kutatásunk keretében megvalósult 2015. áprilisi Nyugat-Dunántúl és Burgenland legfontosabb fürdővárosait felkereső tanulmányutunk tapasztalatai. Ennek során interjúk és terepbejárások segítségével személyesen megismerhettük több nyugat-dunántúli és burgenlandi fürdő vendéggöréneket és szálláshely-kínálatának jellemzőit, fejlődési sajátosságait, jövőbeni terveit. Ezek mellett bemutatjuk a két fontos versenytársnak számító régió, Dél-Dunántúl és a Muravidék keresleti és kínálati tényezőit is.

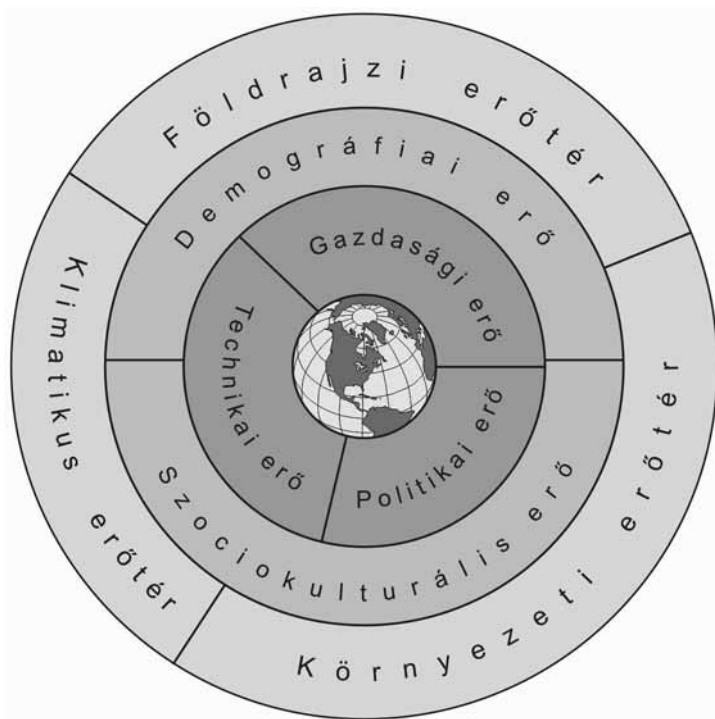
A környezeti tényezők turizmusban betöltött szerepével Magyarországon az 1980-as évektől kezdtek el hazai kutatók részletesebben foglalkozni (MEZŐSI G. 1985, 1991), többen

egy-egy terület konkrét vizsgálatával foglalkoztak (GYURICZA L. 1997, 2008). HORVÁTH G.–KISS G. (2002) munkájukban a legfontosabb tényezők közt említik többek között az egyedülállóságot, a természetességet és a látványértéket (tájképi, tájesztétikai), rekreációs értéket. A gyógy- és wellness turizmus konkrét környezeti hatásai közül meg kell említeni a növény-és állatvilágra gyakorolt hatásokat (leginkább gyógyító hatású klíma, barlang, tó vagy iszap esetén kell az élőhelyek megőrzésére figyelni), illetve a víz- és a földterületek felhasználásával járó hatásokat (a fürdőkben használt, sokszor ásványi anyagokban gazdag vizeket szakértően kezelni kell) (SMITH M.–PUCZKÓ L. 2010).

A különböző egészségturisztikai létesítmények tervezésénél, üzemeltetésénél egyre fontosabb szemponttá válik az újrahasznosítható, megújuló energiaforrások használata, illetve a használt termálvíz kezelése. Azok a fürdők, akik figyelnek ezekre a szempontokra és beépítik marketingtevékenységükbe a különböző környezeti elemeket, versenyelőnyt szerezhetnek a piacon az egyre tudatosabbá váló vendégek körében.

Globális erőmodell

A 2003-ban publikált RITCHIE–CROUCH globális erőmodell (2. ábra) koncepciót RITCHIE, J.R.B. a korreláló globális erők versenyképességre gyakorolt hatásmechanizmusára alapozta. Ebből a megközelítésből a „globális” nem egyszerűen csak a világszerte érvényesülő versenyképességi hatásokat és annak mindenre kiterjedő gazdasági befolyását jelenti, de kiemeli az egyes csoportokhoz vagy szervezetekhez köthető kontrol hiányát.

2. ábra Globális erőter modell

Figure 2 Global forces model

Forrás/ Source: RITCHIE, J. R.B.- CROUCH, G.I. 2003 (szerk./ed. FONYÓDI V. 2016)

Ezen erők és változásaik iránti adaptációs készség bármely desztinációtól olyan képességet követel, amely versenyképessége és fenntarthatósága szempontjából alapvető. A modell három egymásra rakódó rétegben bemutatja a turisztikai desztinációra ható globális erőteret. Minél közelebb vannak a középponthoz ezek az erők, annál változékonyabbak és a legközvetlenebb módon befolyásolják a desztináció teljesítményét és jólétét. Az erőket nem lehet egymástól élesen elkülönítve vizsgálni, mivel nincs éles választóvonal az egyes rétegek között. Minden egyes erőhatás kapcsolódik valamennyi tényező együttes hatásához. Az ellenőrző rendszer feladata, hogy a felmerülő változásokat a lehető leghamarabb beazonosítsa, és a megfelelő módon segítse a leküzdésüket. Ebben a folyamatban a desztináció új lehetőségeket kap, ezáltal a negatív jelenségeket átfordíthatja, számára előnyössé változtathatja. Ebben a folyamatban jelentős szerephez juthatnak a TDM (Turisztikai Desztináció Menedzsment) szervezetek.

Azok az erők, amelyek a harmadik, vagyis a külső réteget képezik, annyira alapvetőek, hogy változásaik, menedzsment szempontból alig érzékelhetőek. Normális körülmények között ezek rendkívül megbízhatók és előre jósolhatók. Az ábrán látható külső réteg magába foglalja a *földrajzi, klimatikus és a környezeti tényezőket*.

A környezeti vonatkozások megértése és a környezeti hatások növekvő mértékű társadalmi tudatosítása az első lépés ahhoz, hogy a környezetet és a turizmust egyaránt érintő lehetséges veszélyeket kiküszöbölhessük. Olyan tényezők tartoznak ide, mint a vadállomány élőhelyeinek és faji diverzitásuknak megőrzése, a vízminőség, a biodiverzitás védelme, valamint a vegyszerhasználat, a hulladékkezelés és az erdőirtás megfelelő módszereinek alkalmazása. Következésképpen, egy desztináció alapvető feladata, hogy beazonosítsa a turizmus által okozott lehetséges környezeti károk mértékét, felmérje a károk befolyását a turisztikai desztinációhoz fűződő turista észlelésekre. Mindez a fürdőkkel rendelkező turisztikai desztinációkra fokozottan érvényes. Ebben a szegmensben a turisztikai kínálatot és keresletet egyaránt nagymértékben befolyásolja a mikro-környezet (az adott fürdő vízminősége, higiénés viszonyai, infrastruktúrája) és a makro-környezet (a fürdőt kínáló település természeti és épített környezete) állapota, ami egyben hosszútávon meghatározza a turisztikai desztináció fenntarthatóan sikeres működését.

A két vizsgált egészségturisztikai régió ebből a szempontból eltérő állapotban van, ennek okai történelmi előzményekre vezethetőek vissza. Burgenland esetében sokkal korábban, már a hatvanas-hetvenes évektől kezdtek a különböző zöld mozgalmak hatására odafigyelni a környezet állapotára, védelmére, amelyek később már konkrét tervek és szabályok formájában segítettek egész Ausztria szerte, hogy elérjék a mai, európai szinten is kimagasló környezettudatos és fenntartható állapotokat. Ezek az eredmények az egészségturizmus területén is jelentős versenyelőnyt jelentenek például a burgenlandi fürdőknek, akik mind az energiafelhasználás, mind a környezeti nevelés terén példamutató eredményeket értek el az elmúlt évtizedekben. Ezzel szemben a sokkal jobban elzárt magyarországi szocialista rendszerben, ahol az ipari termelés állt mindenekfelett, fel sem merülhettek hasonló környezeti szempontok sokáig. Viszont pont a Nyugat-Dunántúl és egyben az ország legjelentősebb fürdővárosa, Hévíz kapcsán merült fel elsőként, hogy egy egyedülálló természeti tényező és az arra épülő hosszútávon jövedelmező turizmus jövője és védelme, vagy a korlátozott időtartalmú, környezetszennyező bauxittermelés a fontosabb. A Nyirádi bauxitbányászat következtében az 1980-as évek végére igazolható módon csökkent a Hévíz-tó vízhozama, a tapolcai barlangforrás vize pedig elapadt (ALFÖLDI L. – KAPONYI L. 2007), aminek következtében beszüntették a bányászatot a térségben, megvédve az egyedülálló természeti gyógytényezőket. Azonban a teljes egészségturisztikai ágazatot érintő, környezeti tényezőket kiemelt helyen kezelő fejlesztések csak az elmúlt években jelentek meg a magyar fürdőkben.

Az egészségturizmus jellemzői a Nyugat- és a Dél-Dunántúlon

Fontos megvizsgálni a kutatásba bevont két hazai régió egészségturisztikai jellemzőit, mert komoly különbségek találhatók mind keresleti, mind kínálati szempontból. Magyarország gyógyturizmusának egyik legfontosabb területe a Nyugat-Dunántúl, amely egyedülálló természeti adottságokkal és folyamatosan fejlődő infrastrukturális háttérrel rendelkezik (JÓNÁS-BERKI M. ET AL. 2014). A régió vezető szerepe a fejlesztési források hatékony felhasználásának is köszönhető, amely révén versenyképes és sokszínű gyógyturisztikai kínálat alakult ki (AUBERT A. ET AL. 2011). A minőségi fürdő- és szállodafejlesztések révén egy térben jól differenciált szolgáltatói hálózat jött létre, ahol a nemzetközi jelentőségű fürdőkön (Hévíz, Bük, Zalakaros) kívül, a kisebb regionális és lokális jelentőséggel rendelkező fürdők (Lenti) is komoly turisztikai szereppel bírnak.

A régió nemzetközileg is jelentős fürdővárosai állandó szereplői a leglátogatottabb magyarországi települések top 10-es listájának (3. táblázat). Hévíz, Bük, Sárvár és Zalakaros is minőségi gyógyfürdőjének és az ezekhez kapcsolódó gyógyturisztikai szolgáltatásoknak köszönheti, hogy hosszú évtizedek óta nagyszámú, főleg külföldi vendég érkezik a településekre. A top 10-es listán egyetlen dél-dunántúli fürdőhely, még a gyógyvize alapján méltán nemzetközi hírű Harkány sem található, ami szintén jól mutatja a két régió közötti jelenlegi különbséget.

3. táblázat – Table 3

A leglátogatottabb magyarországi települések 2014,
kiemelve a nyugat-dunántúli településeket,
A kereskedelmi szálláshelyeken eltöltött vendégéjszakák száma ezerben
The most visited Hungarian settlements, 2014,
Western Transdanubian spa towns in bold
Number of visitor-nights spent in commercial accommodations in thousands

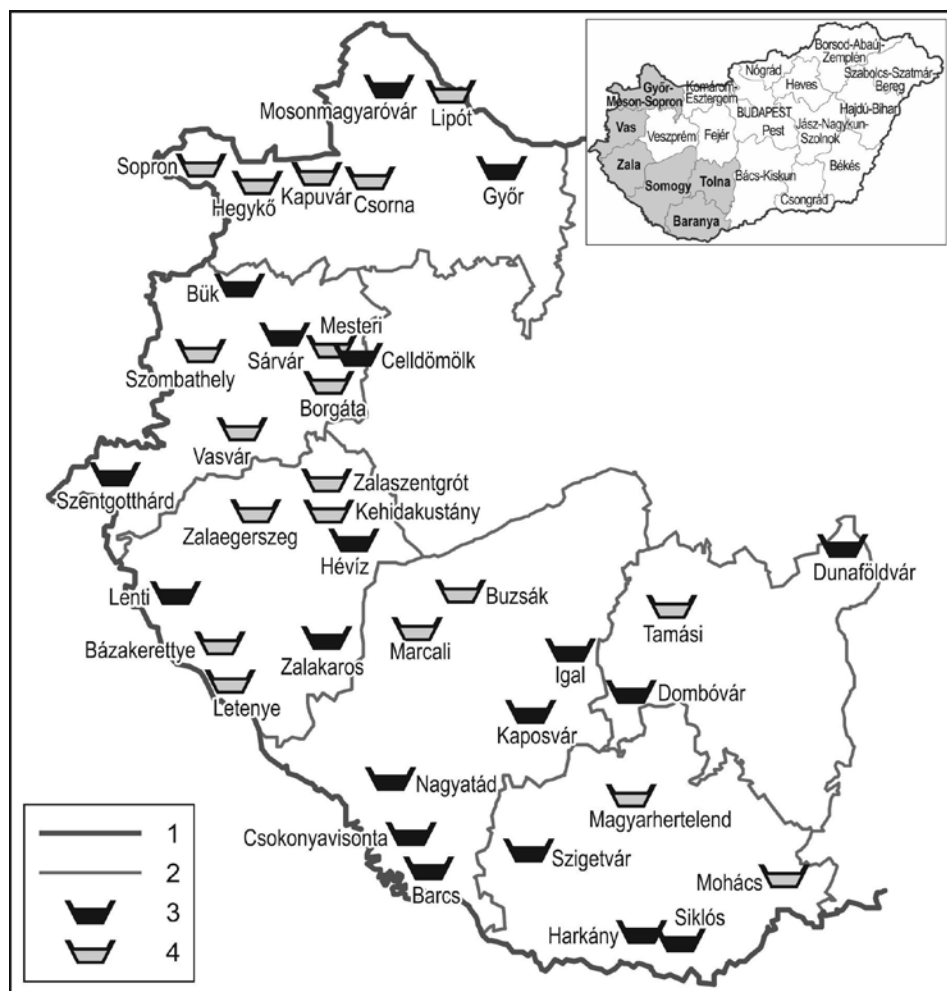
A leglátogatottabb magyarországi települések 2014		
Belföld	Külföld	Összesen
1. Budapest (939)	Budapest (7214)	Budapest (8153)
2. Hajdúszoboszló (508)	Hévíz (661)	Hévíz (987)
3. Siófok (500)	Bük (406)	Hajdúszoboszló (804)
4. Zalakaros (337)	Hajdúszoboszló (296)	Siófok (707)
5. Hévíz (327)	Sárvár (280)	Bük (680)
6. Gyula (319)	Balatonfüred (235)	Balatonfüred (544)
7. Balatonfüred (309)	Siófok (207)	Sárvár (452)
8. Sopron (297)	Győr (174)	Zalakaros (429)
9. Bük (274)	Eger (112)	Sopron (382)
10. Eger (259)	Szeged (101)	Eger (371)

Forrás/Source: KSH/HCSO, 2015

Magyarországon a 2000-es évek elejétől egészen a 2007-2013-as tervezési időszak végéig számos komoly szálláshely- és fürdőberuházás valósult meg nemzeti és uniós fejlesztési forrásokból. Ezen időszak szálloda- és fürdőépítési, vagy felújítási tevékenységének követ-

keztében az érintett településeken növekedtek az idegenforgalmi bevételek, javult a munkaerőpiaci helyzet, sok esetben jelentősen fejlődött az alap- és turisztikai infrastruktúra (MUNDRUCZÓ 2005). Országos szinten növekedett a vendégek és a vendégéjszakák száma is. A dél-dunántúli régióban azonban a fejlesztések nem hozták meg a várt eredményeket.

Jelentős természeti erőforrásai ellenére Dél-Dunántúl folyamatosan leszakad a hazai versenytársaktól, többek között a magas színvonalú kínálatot nyújtó Nyugat-Dunántúltól, mivel a néhány megvalósult beruházás koordinálatlan volt, általános, átfogó javulás nem volt tapasztalható; a kapacitásbővülést nem kísérte a kereslet növekedése. Ennek hátterében a Nyugat-Dunántúl mellett a határon túli régiók fürdőkínálatának „elszívó” ereje is állhat. Az OTKA kutatásunkba bevont nyugat-dunántúli és dél-dunántúli gyógy- és termálfürdőket a 3. ábrán mutatjuk be.

3. ábra A kutatásba bevont fürdővel rendelkező települések Nyugat-Dunántúlon és Dél-Dunántúlon
Jelmagyarázat: 1. Államhatár, 2. Megyehatárok 3. Gyógyfürdő 4. Termálfürdő

Figure 3 West and South Transdanubian spa settlements involved in this research

Legend: 1 – State border; 2 – County border; 3 – Medicinal spa; 4 – Thermal spa

Forrás/Source: FONYÓDI V. 2016

A gyógy- és termálvizek különösen jó példái annak a megállapításnak, hogy az idegenforgalmi adottságok bármennyire is kedvezőek, csak *megfelelően kialakított fogadóképesség* illetve a termálvízkins integrált térségi hasznosítása esetén válhatnak az idegenforgalmi kínálat elemeivé. Ennek a felfogásnak az egyik kiemelkedő példája a szomszédos osztrák Burgenland régió.

Vannak olyan regionális és országos folyamatok, melyek a Dél-Dunántúlon tapasztalható csökkenést magyarázhatják. Az 1990-ig visszamenő statisztikai adatok azt mutatják, hogy a Régió idegenforgalmi pozíciója a rendszerváltás óta folyamatosan romlik, a versenytársaitól folyamatosan eltávolodik, leszakad, és a kevésbé kedvezőbb helyzetből induló régiók is, mint például az alföldi régiók, jobban megerősödtek, mint a Dél-Dunántúl. Ha az egészségturizmus fejlesztéseit vesszük alapul, akkor az is elképzelhető, hogy a lemaradás hátterében az áll, hogy a fejlett nyugat-dunántúli és a határon túli gyógyturisztikai régiók elszívják a belföldi, de még inkább a nyugat felől érkező külföldi keresletet (BAKUCZ, 2015). A lemaradás okai között említhetjük továbbá, hogy sokáig nem voltak a régióban olyan fejlesztések, amelyek külső beruházót vonzottak volna, továbbá hiányoznak a minőségi szálláshelyek (négy- és ötcillagos szállodák), mivel nem volt kellő mértékű szállodai beruházás. A régió leszakadását az is erősítette, hogy a régi nagy vonzású desztinációk, a fürdőhelyek (leginkább Harkány) veszítettek jelentőségükből és az új turisztikai termékek, az EU-s pályázati alapokból felújított fürdők – Igal, Nagyatád, Tamási – nem koncentrálnak a forgalmat, tehát nincs tömeges érdeklődést kiváltó gyógy- és wellness termék.

4. táblázat – Table 4

Vendégszám és vendégéjszaka szám a vizsgált
nyugat- és dél-dunántúli fürdőtelepüléseken
Number of visitors and visitor-nights in the West and South Transdanubian
spa settlements examined

	Vendégszám							
	Nyugat-Dunántúl					Dél-Dunántúl		
	Hévíz	Bük	Zalakaros	Lenti	Harkány	Igal	Tamási	Nagyatád
2011	207 000	154 430	131 294	8 341	46 486	1 916	2 329	3 053
2012	207 226	152 036	121 298	6 477	50 285	n/a	2 305	3 319
2013	204 853	157 692	117 486	6 513	48 636	1 322	2 711	2 616
2014	187 530	166 223	128 250	11 992	50 054	n/a	3 005	3 305
	Vendégéjszaka szám							
	Nyugat-Dunántúl					Dél-Dunántúl		
	Hévíz	Bük	Zalakaros	Lenti	Harkány	Igal	Tamási	Nagyatád
2011	990 980	655 801	436 454	27 719	156 102	6 794	8 170	10 209
2012	1 004 622	635 181	403 133	23 226	163 625	n/a	8 130	10 433
2013	1 048 682	655 957	411 794	17 974	155 179	5 449	9 479	8 942
2014	987 367	679 835	428 900	41 355	155 333	n/a	10 056	10 888

Forrás/Source: KSH/HCSO, 2015

A 4. táblázat a két magyar régió vizsgált fürdőhelyeinek vendégszámát és vendégéjszaka számait mutatja 2011 és 2014 között. Látható, hogy a legnagyobb múltú és legnépszerűbb dél-dunántúli fürdő, Harkány sem képes volumenében felvenni a versenyt a legnépszerűbb

nyugat-dunántúli fürdővárosokkal. Már vendégszám tekintetében is jó három-négyszeres a lemaradása Harkánynak, de mindez a vendégéjszakák körében már négy-hatszoros Hévízhez és Bükhöz képest. A vendégéjszaka számbeli nagyobb eltérés azt mutatja, hogy a nyugati fürdők szolgáltatásainak és programjaiknak köszönhetően jobban és hosszabban képesek a vendégek megtartására. Bár a fürdők vízösszetétele a Dél-Dunántúl, például Harkány esetében is nagyon egyedi, a lassú és nem komplex fejlesztések hiányában a vendégek általában rövidebb ideig tartózkodnak az adott településeken és főleg a well-ness elemeket keresők elérése nagyon nehéz számukra.

A regionális jelentőségű fürdők tekintetében is sokkal sikeresebbek a nyugat-dunántúliak, Lenti folyamatos fejlesztéseinek köszönhetően több mint duplájára növelte vendégéjszakáinak számát a 2014-es esztendőre. Ezzel szemben a kisebb, regionális szereppel bíró dél-dunántúli fürdők inkább stagnálnak (Nagyatád), vagy csak nagyon lassan képesek növelni a vendégekörüket (Tamási) a megfelelő és innovatív beruházások hiányában.

A nemzetközi jelentőségű nyugat-dunántúli Hévíz, Bük és Zalakaros fürdője is közel azonos vendégszámokat produkál az elmúlt években. Hévíz 2014-es kis visszaesésében szerepet játszanak a legfontosabb külföldi vendégekörének számító Oroszország politikai-gazdasági problémái (orosz-ukrán konfliktus, rubel válság), amelyek miatt szinte minden desztináció, így Magyarország esetében is visszaesés volt tapasztalható az orosz beutazások terén.

A külföldi vendégkör szerepe

Az egyedi kezelések és a magas minőségű szálláshelystruktúra következtében a külföldi vendégkör komoly szereppel rendelkezik a magyar régiók legjelentősebb fürdőiben.

5. táblázat – Table 5

A külföldi vendégéjszakák száma a vizsgált magyar fürdőhelyeken
Distribution of foreign visitor-nights in the Hungarian spa settlements examined

Kiemelt küldőorszá- gok 2014	Nyugat-Dunántúl				Dél-Dunántúl			
	Hévíz	Bük	Zalakaros	Lenti	Harkány	Igal	Nagyatád	Tamási
Ausztria	83 442	105 001	20 372	14 242	1 004	157	418	222
Csehország	24 423	134 958	13 835	1 734	21 485	33	10	378
Hollandia	1 283	2 098	546	421	357	45	110	863
Horvátország	509	434	286	21	783	n/a	18	15
Lengyelország	5 652	10 515	2 375	319	1 147	n/a	39	115
Németország	207 048	111 577	37 245	5 838	19 028	1 796	1 113	1 762
Oroszország	242 882	6 502	1 863	364	2 304	n/a	n/a	n/a
Svájc	16 251	7 285	770	619	412	n/a	55	13
Szerbia	431	149	351	2	2 013	n/a	1	n/a
Szlovákia	9 945	17 092	4 689	137	948	10	88	38
Szlovénia	1 929	1 558	2 226	365	171	n/a	97	64
Egyéb	52 070	4 013	5 708	871	1 398	338	532	58
Külföld összesen	660 508	405 649	92 347	25 154	52 110	2 427	2 571	3 580

Forrás/Source: KSH/HCSO, 2014

Fontos a külföldi vendégkör elemzése, mivel hosszú időt töltenek el az adott gyógyhelyen, sok szolgáltatást vesznek igénybe és többet is költenek itt tartózkodásuk alatt, mint a magyar vendégek.

Az 5. táblázatban látható a két magyar régió vizsgált fürdőtelepüléseinek a külföldi vendégéjszakák száma. Külföldi vendégek tekintetében abszolút fölényben van a Nyugat-Dunántúl, köszönhetően minőségi szolgáltatásainak és fejlett szálláshelystruktúrájának. A legtöbb külföldi vendégéjszaka a régió fürdővárosai közül Hévízhez köthető, de Bük esetében is vendégéjszakáinak jelentős többsége származik a külföldi vendégektől. Hévíz esetében a legfontosabb piac az orosz, akik az utóbbi években jelentek meg a fürdővárosban és a komplex gyógyászati profilnak és az exkluzív szolgáltatásoknak köszönhetően 2014-ben már megelőzték a német vendégéjszakák számát. Az orosz vendégeket hosszú tartózkodási idő és magas költési hajlandóság jellemzi (KSH, 2015).

A német vendégkör még mindig kiemelkedően jelentős a gyógyturizmus területén Magyarországon és a régióban egyaránt. Az összes vizsgált hazai fürdőhely meghatározó és nagy hagyományokkal rendelkező küldőországa Németország. A hagyományos német vendégkör mellett a régió kedvező fekvésének is köszönhetően egyre jelentősebb a cseh turisták jelenléte, akiknek a száma folyamatosan emelkedik, főleg Bük esetében, ahol a legtöbb vendégéjszakát csehek töltik el. A csehek egyértelműen a minőségi gyógyturizmus iránt érdeklődnek Magyarországon, mivel a fürdőkultúra Csehországban is nagyon magas szinten van, híres és nagy presztízsű gyógyfürdőkkel rendelkeznek. Negatív tendencia ugyanakkor, hogy mind az országosan, mind a régióban korábban hagyományosnak számító osztrák vendégkör visszaesése tapasztalható. Országos szinten az osztrák szállodai vendégéjszakák száma 2013/2012 viszonylatában -4%-kal, 2014/2013 viszonylatában -2,2%-kal esett vissza (Magyar Turizmus Zrt. 2015). A visszaesés okai között lehet említeni az egyre inkább megerősödő és korszerű, fejlett szolgáltatásokat nyújtó burgenlandi fürdők fejlődését is. Zalakaros fürdője inkább a belföldi piacon népszerű, a hagyományos német vendégkörök mellett itt a legmagasabb a szlovén vendégek aránya, köszönhetően a kedvező földrajzi fekvésnek is.

A dél-dunántúli fürdővárosok jóval kevesebb külföldi vendéget vonzanak, még a nemzetközi jelentőségű Harkányhoz is csak alig több mint 50 ezer külföldi vendégéjszaka tartozik. Itt a két meghatározó vendégkör a cseh és a német piac. A régió többi vizsgált fürdővárosa inkább regionális jelentőséggel bír és a külföldi piacok szerepe is kisebb, egyedül a német vendégek mondhatóak meghatározónak a fürdők életében.

Az átlagos tartózkodási idő alakulása

A 6. táblázatban látható a külföldi vendégek átlagos tartózkodási ideje a vizsgált magyar fürdőhelyeken. A gyógyturizmust a komplex kezelések miatt általában hosszabb tartózkodási idő jellemzi a turizmus más ágaival szemben. Látható, hogy a leghosszabb időt a német és az orosz vendégek töltik el, ők hosszú kezeléseken vesznek részt, sok szolgáltatást kipróbálnak az adott fürdőhelyen. A leghosszabb átlagos tartózkodási idő Hévíz városát jellemzi, a kisváros kezelései és sokszínű turisztikai programjai révén képes hosszú ideig lekötni a külföldi vendégeket. Az osztrák és a cseh vendégek mindegyik fürdővárosban rövidebb, 3-6 napos utazásokon vesznek részt, ők nyaralásuk alatt több wellness szolgáltatást is igénybe vesznek. Tartózkodási idő tekintetében kisebb a különbség a két magyar régió között, bár néhány küldőország tekintetében, például Svájc esetében, jelentős a különbség a népszerűbb Nyugat-Dunántúl javára. Érdekeség, hogy a német vendégkör tekintetében a dél-dunántúli Igal fürdője kimagasló értéket produkál (9,7 nap).

6. táblázat – Table 6

A külföldi vendégek átlagos tartózkodási ideje (éjszaka)
a vizsgált magyar fürdővárosokban
Average length of stay (night) of foreign visitors
in the Hungarian spa settlements examined

Kiemelt küldő- országok 2014	Nyugat-Dunántúl				Dél-Dunántúl			
	Hévíz	Bük	Lenti	Zala- karos	Harkány	Igal	Nagy- atád	Tamási
Ausztria	4,2	3,3	3,9	3,8	4,8	4,2	6,1	6,0
Csehország	4,3	3,8	2,7	4,0	5,6	2,5	1,3	3,5
Hollandia	3,3	4,9	3,3	3,5	3,3	4,1	3,4	4,1
Horvátország	2,9	2,6	2,3	2,9	2,3	n/a	1,3	5,0
Lengyelország	4,7	4,7	1,9	3,5	2,9	n/a	3,0	4,6
Németország	10,1	8,3	6,8	8,8	7,8	9,7	5,2	10,6
Oroszország	10,4	6,0	6,5	6,2	8,8	n/a	n/a	n/a
Svájc	7,0	8,6	7,5	6,1	3,5	n/a	4,2	2,2
Szerbia	3,5	2,8	1,0	2,6	3,4	n/a	1,0	n/a
Szlovákia	3,1	2,7	2,1	3,1	3,0	2,5	3,8	3,8
Szlovénia	1,8	2,3	2,5	3,0	2,0	n/a	4,2	4,0
Külföld összesen	6,8	4,3	4,0	4,6	5,4	7,6	4,6	5,8

Forrás/Source: KSH/HCSO, 2014

Burgenland és Muravidék egészségturizmusa

A szomszédos osztrák régióban Burgenlandban, az utóbbi évtizedekben folyamatos, jól megtervezett fejlesztések valósultak meg, amelynek következtében egyre nagyobb versenytársat jelentenek a határ közelében fekvő magyar fürdőknek. Kínálatukat tekintve eltérnek a magyar gyakorlattól. A burgenlandi fürdőkre vendégkörük és szolgáltatásaik alapján a tematikus jelleg a jellemző, egymás szolgáltatásait jól kiegészítve eltérő célcsoportokat céloznak meg szolgáltatásaikkal, és alakítanak ki egyedi csomagokat a vendégek részére. Tematikus jelleg tekintetében megkülönböztethetünk a burgenlandi fürdők között családbarát fürdőt (Lutzmansburg), speciális gyógyászati kezelésekkal rendelkező (Bad Sauerbrunn) vagy épp a golfot és a wellness ötvöző (Stegersbach) fürdővárosi kínálatot is. A burgenlandi fürdőket ráadásul erős területi együttműködés is jellemzi. A kínálatban egyre hangsúlyosabb szerepet kapnak a környezeti elemek is. A tudatos fejlesztéseknek köszönhetően egyre több burgenlandi fürdőt találhatunk Ausztria legnépszerűbb fürdővárosai között (7. táblázat).

Muravidék (Pomurje) Szlovénia északkeleti történelmi régiója, a szlovéniai magyarság központja. A turisztikai kínálat egyik legfontosabb eleme ezen a területen az egészségturizmus, folyamatosan fejlődő infra- és szuprastruktúra jellemzi az ágazatot. Sok esetben a területen az intenzív kőolaj- és gázkutatásokhoz kapcsolódóan találtak rá az értékes termálvízre, majd épültek ki a hazai és környékbeli országok vendégköreiből (osztrák, horvát,

„Auszttria legjobb fürdője” díj 2014 helyezettei (kiemelve a burgenlandi fürdők)
 “Best Spa in Austria” award 2014 finishers (Burgenland spas highlighted)

2014 legjobb fürdői Ausztriában			
Wellness kategória	Élmény kategória	Egészség kategória	Családi kategória
1. Avita Therme	Therme Loipersdorf	Parktherme Bad Radkersburg	Sonnentherme Lutzmannsburg
2. Allergiatherme Stegersbach	Eurotherme Bad Schallerbach	Avita Therme	Eurotherme Bad Schallerbach
3. Therme Loipersdorf	Sonnentherme Lutzmannsburg	Therme Rogner Bad Blumau	Allergiatherme Stegersbach és Therme Loipersdorf

Forrás/Source: Webhotels 2014, Avida Magazin

magyar) népszerű fürdők. A vizsgálatba bevont négy fürdőváros közül Moravske Toplice a legnépszerűbb fürdőhely (óriási vízi élményparkjának köszönhetően), míg Lendava, Radenci és Verzej fürdője közel azonos számú vendéget vonz.

A 8. táblázat a burgenlandi és muravidéki vendégszám és vendégéjszaka számokat mutatja meg. Mindkét régió fürdői népszerűek, és folyamatosan stabil és néhány esetben (Stegersbach, Radenci) emelkedő vendégszámokkal rendelkeznek. A két régió legnépszerűbb fürdői eltérő profil mentén képesek közel 500 ezer vendégéjszaka környéki eredményre. Míg Burgenland legnépszerűbb fürdjében, Bad Tatzmannsdorfban a hagyományokra épülő komplex gyógyturisztikai kínálat az elsődleges, Muravidék legnépszerűbb fürdője Moravske Toplice a wellness és élmény elemekre épülve vonzza a vendégeket. A kisebb fürdők is egyenletes, minden esetben 100 ezer vendégéjszaka szám feletti kereslet tudnak fenntartani.

A négy régiót vizsgálva, bár a lehetőségek hasonlóknak tűnnek, mégis kiemelkedő a Nyugat-Dunántúl népszerűsége. Burgenland esetében például a vendégszám lemaradás oka Nyugat-Dunántúlhoz képest egyértelműen a külföldi piacok hiányával magyarázható. Megvizsgálva a 2014-es nyári vendégszám és vendégéjszaka adatokat (ezek az adatok nyilvánosak a burgenlandi fürdők külföldi és belföldi vendégkörét illetően) (9. táblázat), jól látható, hogy a legnépszerűbb és legkomplexebb szolgáltatásokat nyújtó Bad Tatzmannsdorf esetében csak közel 10% a külföldi vendégéjszakák száma az összesből, a legjobb érték a golf és wellnessre specializálódott Stegersbach esetében is csak 16%. A speciális gyógyászati kezelésekre szakosodott Bad Sauerbrunn esetében pedig szinte nincs is külföldi vendégéjszaka (közel 1%). Ezzel szemben Hévíz esetében a vendégéjszaka szám 67%, Bük esetében 60%-a származik külföldi vendégektől (STATISTIKBURGENLAND 2014; KSH 2014). A belföldi vendég- és vendégéjszaka számok viszont nagyon jók a burgenlandi fürdők esetében, a tematikus kínálatukkal egyre hatékonyabban tudják megszólítani a hazai turistáikat, akik sok esetben az elmúlt években Magyarországon töltött nyaralásaikat és kezeléseiket cserélik fel egy-egy burgenlandi utazásra.

Érdemes megvizsgálni a wellness és gyógyturizmus közötti eltéréseket és ezek hatását a térség fürdőtelepüléseire. Stegersbach-ba 2014-ben 91 837 vendég érkezett, akik 232 818 vendégéjszakát töltöttek el, ugyanezek a számok Bad Tatzmannsdorf esetében: 108 993 vendég és 535 509 vendégéjszaka (tehát alig 17 ezerrel több vendég érkezett az utóbbi fürdővárosba, mégis vendégéjszakák számában jelentős a különbség, több mint 300 000). Ez is

Vendégszám és vendégéjszaka szám Burgenland és Muravidék vizsgált fürdőiben
 Number of visitors and visitor-nights
 in the Burgenland and Pomurska spas examined

Vendégszám				
Burgenlandi fürdők (Ausztria)				
	<i>Bad Tatzmannsdorf</i>	<i>Lutzmannsburg</i>	<i>Stegersbach</i>	<i>Bad Sauerbrunn</i>
2011	93 944	98 204	84 658	11 349
2012	104 893	79 294	90 481	11 661
2013	102 836	89 013	87 596	11 970
2014	108 993	92 187	91 837	13 301
Muravidéki fürdők (Szlovénia)				
	<i>Lendava</i>	<i>Moravske Toplice</i>	<i>Radenci</i>	<i>Veržej</i>
2011	29 273	143 748	32 172	29 562
2012	30 669	135 860	33 091	27 817
2013	31 124	135 802	32 587	28 192
2014	32 275	137 581	36 493	29 575
Vendégéjszaka szám				
Burgenlandi fürdők (Ausztria)				
	<i>Bad Tatzmannsdorf</i>	<i>Lutzmannsburg</i>	<i>Stegersbach</i>	<i>Bad Sauerbrunn</i>
2011	545 492	247 801	218 243	96 499
2012	565 759	201 853	229 838	100 415
2013	531 095	224 603	223 591	106 855
2014	535 509	230 166	232 818	120 534
Muravidéki fürdők (Szlovénia)				
	<i>Lendava</i>	<i>Moravske Toplice</i>	<i>Radenci</i>	<i>Veržej</i>
2011	111 758	522 767	126 359	112 217
2012	111 133	508 865	137 371	103 961
2013	110 463	496 878	128 630	102 111
2014	114 777	490 564	132 534	103 851

Forrás/Source: Statistik Burgenland Tourismus 2014, SI-STAT Statistical Office RS Slovenia 2014

bizonyítja a wellness és a gyógyturizmus természetéből fakadó eltérő következményeket, vagyis Stegersbach és Bad Tatzmannsdorf turisztikai teljesítményében mutatkozó különbséget: míg az előbbi településre sokkal rövidebb időtartamra érkeznek a vendégek, 2-3, maximum 4 napra, addig Bad Tatzmannsdorfban hosszú kezeléseken (akár több hetes) vesznek részt. Stegersbachban viszont gyakori a visszatérő vendégek aránya, akik egy évben akár többször is eljönnek pár napos wellness hétvégére, egy kis golfozással összekötött frissítő kikapcsolódásra, családi fürdőzésre.

Belföldi és külföldi vendégszám és vendégéjszaka szám a vizsgált településeken,
2014 nyári időszak (június – augusztus)
Domestic and foreign visitor numbers and number of guest-nights in the settlements
examined, 2014 Summer (June – August)

2014 nyár	Vendégszám			Vendégéjszaka szám		
	Belföldi	Külföldi	Összesen	Belföldi	Külföldi	Összesen
Burgenland	501 656	135 449	637 105	1 464 603	504 106	1 968 709
Bad Sauerbrunn	6 826	225	7 051	63 114	631	63 745
Lutzmansburg	42 662	4 397	47 059	110 492	14 335	124 827
Bad Tatzmannsdorf	48 065	5 346	53 411	252 493	27 495	279 988
Stegersbach	37 801	4 742	42 543	96 893	18 159	115 052

Forrás/Source: Statistik Burgenland Tourismus 2014

Nyugat-Dunántúl és Burgenland legjelentősebb fürdővárosainak összehasonlító elemzése

OTKA kutatásunk keretében 2015 áprilisában a kutatócsoportunkkal egy tanulmányúton vettünk részt, amelynek során felkerestük és helyszíni terepbejárások, fürdőlátogatások és szakmai interjúk segítségével részletesen megismertük a legfontosabb nyugat-dunántúli és burgenlandi fürdőket. A tanulmányút révén lehetőségünk nyílt elemezni a fürdők vendégköri és szálláshelykínálati jellemzőit, megismerni a települések fejlődési sajátosságait és jövőbeni terveit, különös tekintettel a környezeti tényezőkre.

Az elemzések eredményeként a meglátogatott fürdőhelyeket párokba soroltuk. Feltételezésünk szerint ezek a hazai és burgenlandi fürdőpárok a termékkínálat, a történelmi hagyomány vagy a környezeti tényezők szerepe miatt hasonló jellemzőkkel rendelkeznek, így összehasonlító elemzésük során értékes információkhoz juthatunk. Jelen tanulmányban bemutatjuk a két legnépszerűbb fürdőváros, Hévíz és Bad Tatzmannsdorf részletes összehasonlító elemzését.

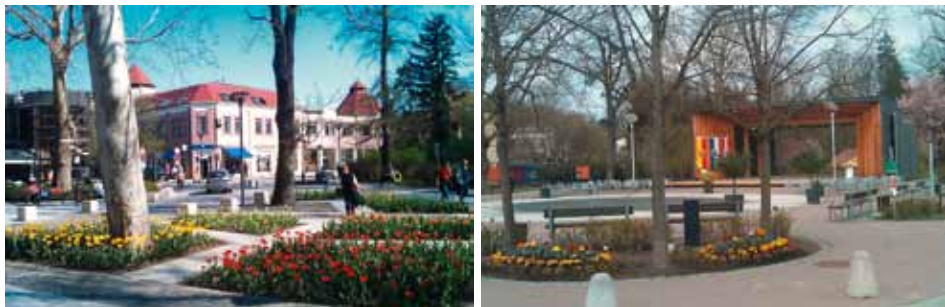
Hévíz – Bad Tatzmannsdorf

Mindkét régió legnagyobb és legjelentősebb fürdővárosa, hagyományos, történelmi alapokon nyugvó gyógyhely, ahol a minőségi és komplex gyógyturisztikai szolgáltatások adják a kínálat alapját. Hévíz az egyedülálló, világ legnagyobb természetes meleg vizű, biológiailag aktív gyógytavának és az erre épülő speciális kezeléseknak köszönheti hosszútávú sikerét. Bad Tatzmannsdorf, a korabeli Tarcsafürdő, a Monarchia jelentős fürdővárosai közé tartozott, gyógyfürdője már a 17. századtól működött. A település fejlődésében nagy szerepe volt a Battyhány-családnak, a fürdőépületet is 1863-ban Batthyány Ferenc építette. A modern fürdőépületek és új szállodafejlesztések az 1960-as évektől valósult meg. Jelentős különbség a két fürdőváros között, hogy míg Hévíz vendégéjszakáinak és bevételeinek legnagyobb részét a külföldi vendégek adják (vendégéjszakáinak 67%-a külföldi, leginkább német, orosz, osztrák és cseh vendégektől származik), addig Bad Tatzmannsdorfba főleg belföldi vendégek érkeznek.

A két településen az egészségturizmus kiemelt szerepe a meghatározó, nagyon sok szálloda és kisebb panzió várja a gyógyulni vágyó vendégeket. A városi szolgáltatások nagy

része a fürdő kezelésekhez kapcsolódó kiegészítő egészségügyi- és rekreációs kategóriába tartoznak, sok kiegészítő jellegű sportolási lehetőség várja a vendégeket (kerékpáros turizmus, tenisz- és golfpályák). A településekre igazi gyógyhelyi miliő, modern települési infrastruktúra a jellemző. A kezeléseket tekintve nagyon komplex szolgáltatásokkal rendelkeznek, a gyógyulás, gyógykezelések a fő profil mindkét település tekintetében, de a szállodák wellness kínálata, illetve a különböző szépség és az aktív turisztikai termékek szerepe is növekedőben van.

A környezeti tényezők szempontjából mindkét fürdőváros jó adottságokkal és környezettudatos fejlesztésekkel rendelkezik. Igazi fürdővárosi hangulat, tiszta rendezett településképp, nagy közösségi terek várják a vendégeket (1. kép). Hévíz 1998-ban elnyerte a „Virágos Európáért” verseny ezüstérmét, ugyanis a városban szinte mindenhol, még a lámpaoszlopokon is, kis virágosládákban sok-sok gyönyörű virág található. 2012-ben a városok között Hévíz nyerte el a fődíjat a Virágos Magyarországért környezetszépítő versenyen, 2013-ban részt vehettek az európai megmérettetésen, így a virággal fedett területek aránya tovább nőtt. Bad Tatzmannsdorf esetében is rendezett, virágos parkokat találunk. A település több középülete is újszerű, az evangélikus és katolikus templom is nagyon modern építészetileg (1960-as évek végén épültek), a település sportcentruma (labdarúgó- és tenispályák) is modern, nemrég felújított.

1. kép Virágos, rendezett közterületek Hévíz (balra) és Bad Tatzmannsdorf (jobbra) központjában
 Photo 1 Floral, tended public areas in Hévíz (left picture) and in the centre of Bad Tatzmannsdorf (right picture)
 Forrás/Source: KÖBLI Á. 2015

Az osztrák fürdőtelepülésen ingyenes közösségi közlekedést találunk, amely egy nagy kedvezmény és egyben gesztus a helyi lakosok számára. A településközpontban található a legtöbb szolgáltató és néhány bevásárló hely, különböző üzlet, például kizárólag burgenlandi termelők helyi termékeit bemutató bolt is található itt.

Hévíz egyik legújabb környezettudatos fejlesztése az új közösségi kerékpárrendszer, a HeBi kialakítása (2. kép). A rendszer 4 dokkoló állomásból áll, amelyek a település négy turiszták által is frekvált területén helyezkedik el (Festetics Fürdőház, nagyparkoló, városháza, Egregy). A kerékpárok segítségével környezetbarát módon járhatják be a fürdővárost a vendégek, ráadásul a kölcsönzés helyétől függetlenül bármelyik állomásra visszavihető a kerékpár.

Összefoglalás

Az egészségturizmus a vizsgált közép-európai régiók legjelentősebb turisztikai terméke, amely nagyon sok vendéget vonz határaikon belül és túl is. Vizsgálatunk bemutatta, hogy csak a keresleti tényezőket folyamatosan figyelembe vevő, innovatív fejlesztések

2. kép Környezetbarát hévízi kerékpárrendszer és ingyenes közösségi közlekedés (buszmegálló) Bad Tatzmannsdorfban
 Photo 2 Environment-friendly cycle system in Hévíz and free public transport (bus-stop) in Bad Tatzmannsdorf
 Forrás/Source: KÖBLI Á. 2015

(Burgenland, Muravidék), illetve egyedi vonzerők és komplex kínálat (Nyugat-Dunántúl) révén tudnak az egyes régiók fürdői fennmaradni, ezek hiányában a leszakadás egyre nagyobbá válhat (Dél-Dunántúl). A fürdők mindegyike próbál egyedi szolgáltatásai révén érvényesülni a piacon, ami egyre nehezebb, a régiókon belül és a régiókon átívelően is sok-sok versenytárral rendelkeznek a vizsgált települések.

A fejlesztések között a határ mindkét oldalán egyre nagyobb szerepet kapnak a minőségi környezeti tényezők. A vendégek részéről is folyamatosan növekszik a tudatosság és felelősségvállalás szerepe, ami a fürdő választásukat is befolyásolja. A vizsgált burgenlandi fürdők a környezeti elemek tekintetében egyelőre a Nyugat-Dunántúl előtt járnak, de főleg az anyaghasználat és a környezetbarát közlekedési formák terén a magyar fürdővárosi fejlesztések is kedvező irányba haladnak. Oda is kell figyelni minden szolgáltatónak az egészségturizmusban ezekre az elemekre, mivel a jelenlegi trendek alapján komoly versenylőnyt jelentenek egy-egy fürdő számára a környezettudatos fejlesztések.

Mindezek alapján, a vizsgált földrajzi térségen belül feltárt helyzetet és a jelenlegi törekvéseket figyelembe véve jó esélyt látunk arra, hogy a fejlettebb fürdőkkel rendelkező régiók tovacsorduló (spillover) hatása legalább középtávon érvényesül és fellendíti a fejletlenebb magyar régiók turizmusát, s ezzel együtt elősegíti a térség fürdővel rendelkező településeinek gazdagodását, lakosságának jóléti felemelkedését.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány a 106283. számú OTKA kutatási projekt keretében készült.

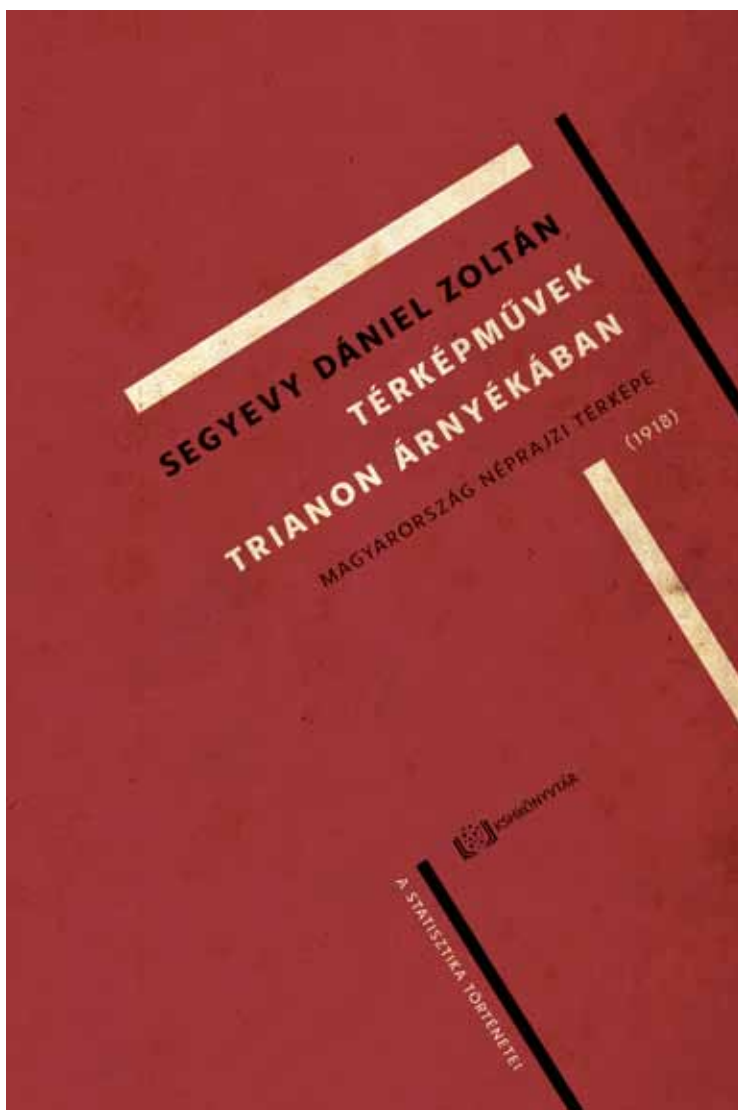
BAKUCZ MÁRTA
 PTE KTK Marketing és Turizmus Intézet, Pécs
 bakucz@ktk.pte.hu

KÖBLI ÁDÁM
 PTE TTK Földtudományok Doktori Iskola, Pécs
 kobli@gamma.ttk.pte.hu

HAJNAL KLÁRA
 PTE TTK Földrajzi Intézet, Pécs
 hajnalk@gamma.ttk.pte.hu

IRODALOM

- ALFÖLDI L.–KAPONYI L. 2007: Bányászati Karsztvízszintsüllyesztés a Dunántúli-Középhegységben, Rekviem a Dunántúli-középhegység karsztvízszint alatti bányászkodásáért. – Magyar Tudományos Akadémia, Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest. <http://vmek.oszk.hu/05800/05821/05821.pdf>
- ANNONI P.–DIJSKTRA L. 2013: EU Regional Competitiveness Index RCI 2013. – JRC Scientific and Policy Reports/European Commission, Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- AUBERT A.–CSAPÓ J.–MARTON G. 2011: The Role of Health Tourism in the Hungarian Small and Medium Sized Towns. – In: JEZEK, J.–KAŇKA, L. (szerk.) Competitiveness and Sustainable Development of the small Towns and Rural Regions in Europe. pp. 29–40.
- BAKUCZ M. 2015: A gyógy- és termálturizmus térségi vizsgálata Magyarországon. – In: HORVÁTH SZ.–TÓTH M. (szerk.): A fürdőélet és egészségturizmus a Dunántúlon az ókortól napjainkig. Tanulmánykötet. Rippel-Rónai Megyei Hatókörű Városi Múzeum, Kaposvár. pp. 121–127.
- GYURICZA L. 1997: Tájhasznosítási lehetőségek vizsgálata Nyugat-Zalában, különös tekintettel az idegenforgalomra. – Kandidátusi értekezés, Pécs. 150 p.
- GYURICZA L. 2008: Kísérlet a turizmus természeti adottságainak kvantitatív értékelésére. – In: SZABÓ V.–OROSZ Z.–NAGY R.–FAZEKAS I. (szerk.) IV. Magyar Földrajzi Konferencia pp. 468–473.
- HORVÁTH G.–KISS G. 2002: Kísérletek táji értékek meghatározására. – In: FÜLEKY GY.: A táj változásai a Kárpát-medencében. Az épített környezet változása. Gödöllő, pp. 189–197.
- JÓNÁS-BERKI M.–CSAPÓ J.–PÁLFI A.–AUBERT A. 2014: A Market and Spatial Perspective of Health Tourism Destinations: The Hungarian Experience. – International Journal of Tourism Research.
- MEZŐSI G. 1985: A természeti környezet potenciáljának felmérése a Sajó-Bodva-köze példáján. – Elmélet-Módszer-Gyakorlat 37. MTA FKI, Budapest. 201. p.
- MEZŐSI G. 1991: Kísérletek a táj esztétikai értékének meghatározására. – Földrajzi Értesítő 40. pp. 251–265.
- MUNDRUCZÓ GY. 2005: Az egészségturisztikai fejlesztések gazdasági hatásai Magyarországon. 11 p. <http://www.polgariszemle.hu/app/data/17.pdf>.
- RITCHIE, J.R.B.–CROUCH, G.I. 2003: The competitive destination: a sustainable tourism perspective. – CABI Publishing, UK – USA.
- SMITH, M.–PUCZKÓ L. 2010: Egészségturizmus: gyógyászat, wellness, holisztika. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 427 p.
- SZIVA, I. 2010: Öntsünk tiszta vizet... Az egészségturizmus fogalmi lehatárolása és trendjeinek válogatott bibliográfiája. – Turizmus Bulletin 14. 4. pp. 73–76.
- STATISTIK BURGENLAND TOURISMUS,
<http://www.burgenland.at/land-politik-verwaltung/land/statistik-burgenland/>.
- STATINFO.KSH.HU, KSH ADATBÁZIS,
www.ksh.hu.
- WEBHOTELS 2014,
<http://www.webhotels.at/pressemitteilung-46/beste-therme-des-jahres-2014.htm>
- WTO: A TURIZMUS GLOBÁLIS ETIKAI KÓDEXE 1999, SANTIAGO:
http://ethics.unwto.org/sites/all/files/docpdf/hungary_1.pdf

SEGIEVY DÁNIEL ZOLTÁN:
Térképművek Trianon árnyékában – Magyarország néprajzi térképe (1918)
KSH Könyvtár, Budapest 2016, 235 p., két térképmelléklet

A könyv alapos levéltári kutatások alapján mutatja be a történelmi Magyarországról készült legnagyobb méretű és legrészletesebb anyanyelvi („néprajzi”) térkép keletkezési körülményeit, kartográfiai előzményeit, valamint hazai és nemzetközi hatásának szerteágazó történetét. A kiadvány egyszersmind jól rávilágít arra, hogy az etnikai térképeket miként lehet felhasználni a nemzeti érvrendszerek eszközeként.

További információ: segyevy.daniel@gmail.com

KRÓNIKA

BARTA GYÖRGYI 70 éves

Hihetetlen! Tizenöt éve ismertem meg BARTA GYÖRGYIT, de számomra semmit nem változott. Bár az utóbbi években ritkán találkoztunk, számomra mindig az maradt, akivel az ezredforduló táján találkoztam. Máig emlékszem, amikor beléptem a várban lévő dolgozószobájába. Még csak első gyámoltalan lépéseimet tettem az iparföldrajz útvesztőiben, de a bányák és a kohók világában felnőve nagyon megérintettek az írásai. Faltam a cikkeit, s az épp megjelenő új könyve, „A magyar ipar területi folyamatai 1945–2000” lett a bibliám. Számomra ő volt Mrs. Indusztria! Azt és úgy szerettem volna írni és kutatni, amit és ahogyan Ő tette. Álmomban sem gondoltam volna, hogy hamarosan együtt dolgozhatunk előbb közös projekteken, majd munkatársként és társszerzőként. Életem legmeghatározóbb vezetője volt, aki elindított és segített az úton. Az én szememben Ő a nagybetűs TUDÓS!

Sőt, az én szememben BARTA GYÖRGYI a KUTATÓ! Számomra az adott téma és terület mélységeit összefüggéseiben megérteni akaró, problémaorientált, az okokat és a hatásokat a végletekig feltárni vágyó gondolkodásmódja, önmarcangoló stílusa mindig is lenyűgöző volt. Nagyon más közegből, nagyon más gondolkozásmódból, a leíró geográfia világából, vidékről, konzervatív, s gyakorlatias környezetből jöttem. Mit sem értettem a közgazdasági, különösen a mikroökonómiai összefüggésekből. Mellette tanultam meg, hogy valójában mi a gazdaságföldrajz, hogyan kell összekapcsolni a földrajzi és a közgazdasági tudást, miért nem lehet egyiket a másik nélkül jól művelni. Mellette tanultam meg a strukturális gondolkodást, a kritikai elemzőképességet, a lényeglátást, a gazdasági folyamatok valódi megértését, az elmélet és az empiria művelésének együttes jelentőségét. Mert az ő kutatásait, legyen az alap- vagy alkalmazott kutatás, mindig ez jellemezte. Ezért jutott nagyhatalmú eredményekre, s ezért figyelt szavára a hazai és a nemzetközi szakmai közeg.

Az én szememben BARTA GYÖRGYI a STRATÉGA! Közös munkánk során ő adott a kezembe

egy olyan kimondatlan módszertant, amelyből megtanulhattam, hogyan kell stratégiai tervezőként gondolkodni, mi az alkalmazott tudomány, hogyan kell előkészíteni és megalkotni egy település-, térség- vagy gazdaságfejlesztési stratégiát, hogyan kell interdiszciplináris közegben, konszenzussal létrehozni egy tervet. Hogyan kell a szakmai tartalmakat a szakpolitikával, politikával elfogadtatni, vagy legalábbis világosan kommunikálni felé. Korábban azt tapasztaltam, hogy a tudomány és a valóság között alig van átmenet, két külön világ. BARTA GYÖRGYI mellett viszont megtanultam, hogy milyen kapcsolódási pontok, gyakorlati hasznok és kölcsönhatások vannak, s ezek hogyan használhatók fel „környezetünk jobbá tételére”.

Az én szememben BARTA GYÖRGYI a MENTOR! Számomra Ő a példája annak, hogyan kell felkarolni, segíteni a fiatalokat, pályakezdeket, hogyan kell őket elindítani és vezetni az úton. Nemcsak a tudományos módszertan átadása, nemcsak a szakmai közegbe való bevezetés, s nemcsak a vadhajítások lementszése terén, hanem a világ dolgaiban való tájékozódásban is úgy terelgetett, hogy több aspektust, több szakmai nézőpontot, erősebb kritikai élt vegyek figyelembe. Így csiszolgatta a gondolkodásomat, s így segítette más tanítványait is tudományos eredményekhez.

Az én szememben BARTA GYÖRGYI maga az EMBER! Tudományos és gyakorlati útmutatósain felül számomra ma is az embersége jelenti a legtöbbet. Életem legnehezebb időszakában találkoztunk. Akkor teljesen ismeretlenül kezdünk el beszélgetni, elsősorban a szakmáról és a tudományos kutatásról, de érzékenysége támaszt nyújtott még édesanyám elvesztésekor is. Ez a lelki közösség a későbbiekben is megmaradt, s nagyban segítette közös munkánkat. Humánumot, szolidaritást kaptam és tanultam Tőle!

Nekem egyértelműen a pályám, s életem meghatározó időszaka volt a Veled való közös munka. S tudom, hogy ezzel nem vagyok egyedül, hiszen számos ifjú közgazdász, geográfus,

szociológus nőtt ki a környezetéből, akik nagy része, valamilyen szinten mind megmaradt a „gazdaságtudománynak”. Mindannyiunk nevé-

ben köszönöm ezt, Györgyi, s még nagyon sok aktív évet kívánok Neked! Isten éltesse!

KUKELY GYÖRGY

LÁSZLÓ MÁRIA 70 éves

Nagyobb összegben mernénk fogadni arra, hogy ha valaki megkérdezte volna gyermekkorában vagy egyetemistaként LÁSZLÓ MÁRIÁT, hogy merre viszi majd az élet és honnan fog nyugdíjba vonulni, Pécs és utolsó munkahelye, a PTE Földrajzi Intézete biztosan nem szerepelt volna az álmai között. Azt sem gondoljuk, hogy a területiség kutatása is felmerült volna benne, de magában a kutatói pályában sem lehetünk biztosak. Mégis, ha visszatekintünk azokra az évtizedekre, amikor a létszámában szerény és horizontjában is igencsak szűk pécsi földrajzi tanszékből egy jelentősnek mondható műhely lett, LÁSZLÓ MÁRIA neve ott van az elsők között azok sorában, akik ezt az átalakulást meghatározták.

Hosszú volt az út a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei szülőfaluból, Kótajáról Pécsre. A kettő közötti kapcsolatot Budapest és az akkoriban Marx Károly nevét viselő Közgazdaságtudományi Egyetem teremette meg, ahonnan friss, ipar szakon szerzett diplomájával a Pécsi Hőerőmű Vállalathoz került elemző közgazdászként. Vélhetően azonban nem kötötték le figyelmét teljes egészében a vállalati költséghatékonyság növelése érdekében folytatott erőfeszítések, mert két év után, 1972-ben az akkori Pécsi Tanárképző Főiskola állományaához csatlakozott, ahol tanárjelöltek egymást követő évfolyamainak, sőt generációinak próbálta bemutatni a közgazdaságtan legfontosabb összefüggéseit. Sajátos szerepben dolgozhatott akkor, hiszen szakmája „idegen” volt az intézmény profiljától, az általa oktatott tantárgyak „csak” közismereti, kiegészítő ismereteket közvetítettek a tanárképzésben résztvevő hallgatóknak, mondanójára viszont érdemes volt figyelni. A módszert már nehéz visszaidézünk, de az biztos, hogy személyisége révén generációk tanulhattak meg tőle „könnyen fogyasztható formában” a közgazdaságtan alapjait.

PTF – JPTE – PTE: az elnevezések változtak, de LÁSZLÓ MÁRIA pályafutása teljes egészében hűséges maradt ehhez a műhelyhez. A rendszerváltozás idején az intenzív építkezésbe kezdő Tóth József professzor hívta az egyetemi képzésre készülő, formálódó Földrajzi Intézetbe, és mi, tanítványai és később munkatársai csak reméljük, hogy nem bánta meg ezt

a lépését. Utólag visszatekintve a magunk részéről az egyik legjobb személyi döntésnek gondoljuk az intézet történetében LÁSZLÓ MÁRIA felvételét intézményünk oktatóinak a sorába. A tanárnő ugyanis fáradhatatlanul tevékenykedett az intézet és a szakmai tartalmak megújításán, tanítványainak és fiatal kollégáinak a segítségével egy új szemlélet meghonosításán. Nevéhez fűződik a terület- és településfejlesztés szakirány megteremtése Pécsen, továbbá Aubert Antal segítségével központi szerepet játszott az akkor kifejezetten úttörő jellegű turizmus specializáció elindulásában is. De említhetjük a későbbi szakirányú továbbképzések (pl. Európai Unió szakértő) beindítását, működtetését és a közgazdasági szemlélet képviseletét. Munkájával nagyon sokat tett azért, hogy a földrajzos és geográfus képzés gyakorlati alkalmazásokkal, problémaorientált szemlélettel erősödjön. Tanítványai szerették, mind a mai napig szeretettel és hálával emlékeznek arra a tanárra, aki mindig építő kritikával segítette munkájukat, akinél a konzultáció érdemi és hasznos munkát jelentett, legyen szó szakdolgozatról, diplomamunkáról, vagy éppen formálódó doktori disszertációról. Ötleteivel továbbblendítette a holtpontra jutó diákokat, tanítványokat, munkatársakat, ugyanakkor mindig védelmébe vette a lemaradókat, elkallódókat.

Tudományos munkássága az 1978-as egyetemi doktori értekezésével még a munkaerő-gazdálkodás kérdéseinek vizsgálatával indult, majd hamarosan előtérbe kerültek a gazdasági szereplők lokális kapcsolatrendszerei. Érzékeny szemmel reagált a gazdasági átmenét új jelenségeire, foglalkozott kisvállalkozásokkal, de kutatásainak központi kérdésköre 1990 óta az önkormányzatiság volt, s ezen a téren alkotott igazán maradandót. A közgazdaságtan, a közgazdatiság és a földrajz eme határmezsgyéjén eredményei mind a mai napig megkerülhetetlenek. PhD-értekezését is ebben a témában, a pécsi Regionális Gazdaságtan Doktori Iskolában védte meg 1998-ban. Később számos könyvnek volt társszerzője, illetve szerkesztője, hozzájárulva az önkormányzatiság és a területfejlesztés kérdéskörének kapcsolatát feldolgozó egyetemi

tankönyvcsalád megszületéséhez. Egyik utolsó jelentős intézeti szakmai projektjeként útjára indította, illetve éveik szinte egy személyben gondozta és működtette a Területfejlesztés és Innováció című online folyóiratot, amely idén ünnepelte 10. évfolyamát.

Mióta 2010-ben nyugállományba vonult a Politikai Földrajzi és Területfejlesztési Tanszék docenseként, hétről hétre érezzük hiányát a mindennapokban. Pécsi beágyazottsága, közismertsége legendás volt: a város értelmiségében mindenkit ismert és mindenki elismerte. De nem csak a várost és a tanszékét igyekezett jobban összekapcsolni, hanem olvasottságával, rendkívül széleskörű szakmai műveltségével gyakran adott és ad ma is szélesebb perspektívát, nemzetközi és tudományközi kitekintést a műhelyben zajló szakmai vitáknak. Ezt a munkáját szerencsére mind a mai napig folytatja: tevékeny szerepet vállal a Földtudományok Doktori Iskolában.

Tucatnyi egykori doktorandusza közül ma már négyen is PhD fokozattal rendelkező kutatók: van köztük geográfus, közgazdász, szociológus, ami méltóképpen fémjelzi a tanárnő intra-, sőt szupradiszciplináris gondolkodásmódját. Büszkéek vagyunk arra, hogy mi is mentorként tekinthetünk LÁSZLÓ MÁRIÁRA, aki kulcsszerepet játszott abban, hogy formálódó szakmai érdeklődésünket felkeltse, megfelelő irányba terelje, fiatal kutatói pályánkon mindig tanácsokkal szolgáljon. Később, ha saját utunkat járva néha el is bízunk magunkat egy-egy kérdésben, akkor is mindig igyekezett finom jelzésekkel jelezni véleményét, fenntartásait. Sokan jártunk, járunk hasonló cipőben az intézetben, nevükben is, és minden egykori kollégája, pályatársa és tisztelője nevében kívánunk most boldog születésnapot és nyugalomban, egészségben eltöltött hosszú boldog éveket!

PIRISI GÁBOR – TRÓCSÁNYI ANDRÁS

POZDER PÉTER 70 éves

POZDER PÉTER 1946. november 11-én született Egerben. Általános- és középiskolai tanulmányait szülővárosában végezte. 1965-ben kitűnő eredménnyel érettségizett az egri Gárdonyi Géza Általános Gimnáziumban. Felsőfokú tanulmányait az Egri Tanárképző Főiskolán kezdte meg, ahol 1969-ben földrajz–rajz szakos általános iskolai tanári oklevelet szerzett, majd Debrecenben folytatta, ahol 1973-ban kapott földrajz szakos középiskolai tanári diplomát. Tanári pályája Füzesabonyban kezdődött, ahol általános és középiskolában is tanított, majd Egerben a Gárdonyi Géza és a Dobó István Gimnáziumban folytatta pályafutását, ahol óraadó és nevelőtanárként dolgozott. Később kinevezett tanárként a Gárdonyi Géza Gimnáziumban tanította szaktárgyait 1983-ig. Mindeközben az Egri Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszékén is dolgozott óraadóként: földrajz szak módszertant, valamint különféle gyakorlatokat, szemináriumokat tartott és nyári felvételi előkészítő táborokat vezetett. 1983-ban került főállásba adjunktusként az Egri Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszékére. 1984 szeptemberében a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Földrajzi Intézetében „Summa cum laude” minősítéssel védte meg *Eger vonzáskörzete* című egyetemi doktori disszertációját. 1990-től docensként, majd 1991-től 2008-ig a Földrajz Tanszék vezetőjeként irányította a tanszék életét, valamint oktat-

ta a népesség és településföldrajzot, valamint az urbanizációval, településföldrajzzal kapcsolatos tantárgyakat. Kiváló művelője volt a földrajz szak módszertani tárgyak oktatásának. Kutatási témáiban (település- és városföldrajz, Eger városfejlődésének településföldrajzi kérdései) számos szakdolgozót vezetett. Publikációi Eger város imázsáról, közigazgatási területének változásairól, oktatási és komplex vonzáskörzetről tájékoztatnak. Kiemelkedő ezek közül a Heves megye kézikönyvében megjelent *Eger földrajza* című tanulmánya 1997-ből. Az Eszterházy Károly Főiskolán számos bizottság tagja volt, 1998-tól a Természettudományi Fakultás vezetőhelyettese, majd 2002 augusztusától négy évig a Természettudományi Kar dékánhelyettesi posztját töltötte be. 2009. január 1-jén ment nyugdíjba. A tanári hivatás iránti elkötelezettsége, emberisége minden kollégája számára példaértékű.

POZDER PÉTER 1976-ban lett a Magyar Földrajzi Társaság tagja, ahol osztálytitkárként működött. 1986-tól választmányi tagként, 2004-től 2009-ig osztályelnökként szolgálta a magyar geográfia regionális ismeretterjesztését. 1977-ben a TIT Heves megyei szervezet Földtani Szakosztályának vezetőségi tagjává választották, e funkciót 2009-ig töltötte be. 1984-től tagja a Kőrösi Csoma Társaságnak, 1992-től a Magyar Természettudományi Társulatnak, 1983-tól National Geographic Society-nek.

Fontosabb díja is kitüntetései között az alábbiakat említhetjük: 1983-ban a Magyar Földrajzi Társaságtól Pro Geographica díjat kapott, 1987-ben Kiváló munkáért kitüntetést kapott a művelődési minisztertől, 1990-ben a FEB-SZET Kiváló FEB-tanára lett, 1994-ben a Magyar Természettudományi Társulattól Teleki Pál-érmét kapta meg, 1997-ben Eszterházy Károly Emlékérmét kapott a Főiskolától, 2003-ban

Udvarhelyi Kendoff Károly-emlékérmét kapott, 2008-ban pedig Pedagógus Szolgálati emlékérmét vehetett át.

Az Eszterházy Károly Egyetem Földrajz- és Környezettudományi Intézetének munkatársai sok szeretettel köszöntik az ünnepeltet 70. születésnapja alkalmából! A Jóisten éltesse erőben, egészségben és boldogságban!

PAJTÓKNÉ TARI ILONA – PATKÓS CSABA

LOVÁSZ GYÖRGY (1931–2016)

Szomorú szívvel tudatjuk a geográfusok társadalmával, hogy ismét elment közülünk szakmánk legendás fellendülési időszakának egyik utolsó tanúja, LOVÁSZ GYÖRGY professzor. Tudjuk, úgy vitte el a gyógyíthatatlan betegség, hogy az elkerülhetetlenbe beletörődve, méltósággal viselte a csapást, mégis igazságtalannak érezzük, miért kellett szenvedések között távoznia közülünk, hiszen egészen a legutóbbi időkig jó egészségben teltek számára az évtizedek.

Mindenesetre megnyugvással tölthet el bennünket, hogy LOVÁSZ GYÖRGY sikeres pályafutásra tekinthet vissza. Miután az ELTE Bölcsészettudományi Karán 1953-ban földrajz-történelem szakos diplomát szerzett, Nagykanizsára irányították, ahol a gépipari technikumban tanított. Kutatói terveit azonban nem adta fel. Büszkén mesélte, hogy 1954-ben BULLA BÉLA, az ELTE professzorának bátorítására fogott tudományos kutatásba, a zalai meridionális völgyek keletkezésének a vizsgálatába. Eredményeiről először 1956-ban számolt be közleményben, majd 1970-ben hosszabb tanulmányban foglalta össze véleményét ebben a témában. 1959-ben a Lenti-medence kialakulásáról írt értekezésének a megvédése után egyetemi doktori címet szerzett és az MTA Dunántúli Tudományos Intézetének tudományos munkatársa lett Pécsen. 1967-ben védte meg „A Dráva-Mura vízrendszer vízjárási és lefolyási viszonyai” című kandidátusi értekezését, amely 1972-ben jelent könyv formájában is meg, 1977-ben pedig megvédte a Duna vízrendszeréről akadémiai doktori értekezését. Ekkor az MTA DTI igazgatóhelyetteseként dolgozott.

1979-ben csaknem egy évtizedre szülővárosába, Budapestre, az MTA Földrajztudományi Kutatóintézetbe került. Részt vett Magyarország nagyszabású térképezései programjaiban, jelentősen hozzájárult több tematikus térkép (relief-energia, lejtőkategória és -kitettség, napfénytartam-veszteség, vízföldrajz) módszertanának és jelkulcsának kidolgozásához. Úttörő szerepet ját-

szott a recens geomorfológiai folyamatok térképi ábrázolásában és a települések természeti környezetének földrajzi szempontú tanulmányozásában.

1989-ben ismét Pécssett találjuk. A Janus Pannonius Tudományegyetemen – TÓTH JÓZSEFFel együtt – megszervezte az egyetemi szintű földrajztanár-, majd pedig a geográfus-képzést. Az ő szakmai munkássága is hozzájárult ahhoz, hogy a földrajz főiskolairól egyetemi szintre emelkedhetett az intézményben. Nyolc évig volt a Természetföldrajzi Tanszék köztisztviselőnek örvendő vezetője, és rektorhelyettesként is vezetői pozíciót töltött be. Ekkor írta az Általános természetföldrajz I-III. és az Általános vízföldrajz egyetemi tankönyveket. 2001 óta professzor emeritusként vett részt a Földrajzi Intézet oktató és kutatómunkájában. A Földtudományok Doktori Iskola működésében is tevékeny részt vállalt.

Országos tudománypolitikai munkásságát jellemzi, hogy az MTA Földrajzi Bizottságának évtizedekig volt tagja. A Magyar Földrajzi Társaságban választmányi tag és hosszú ideig a Dél-dunántúli Területi Osztály titkára volt.

Pályafutása során összesen 188 tudományos közleményt jelentetett meg, elsősorban a vízföldrajz, a geomorfológia, a környezetminősítés és a településkörnyezet témakörében. Kitüntetései: Baranya megyei kutatási díj (1999); a Magyar Földrajzi Társaság Lóczy Lajos emlékérmé (2001). Témavezetésével kitűnő doktori dolgozatok készültek: ELEKES TIBOR 2001-ben, GYENIZSE PÉTER 2003-ban, TÓTH GÁBOR és ÚJVÁRI GÁBOR 2006-ban védtek meg PhD értekezéseiket.

Nem feledkezhetünk meg azonban a száraz életrajzi adatok mögött az emberről sem. LOVÁSZ GYÖRGY alapvetően optimista életszemlélete minden nehézségen átgúgolta, hiszen minden dolognak képes volt meglátni a pozitív oldalát. Bölcsessége, embersége és segítőkészsége mindnyájunknak hiányozni fog! Emlékét megőrizzük!

LÓCZY DÉNES

IRODALOM

GYÓRI RÓBERT – STEVEN JOBBITT (szerk.):

Fodor Ferenc önéletírásai

ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2016, 350 p.

FODOR FERENC (1887–1962) a két világháború közötti időszak egyik kiemelkedő geográfusa volt, aki 1946-tól – kényszernyugdíjasként – a tudományos élet periferiájára szorult és nevét halála után három évtizedig jóformán teljes feled(tet)és homálya fődte. Csak a politikai rendszerváltozás nyitotta meg az utat munkásságának újrafelfedezéséhez, maradandó értéket képviselő könyveinek újbóli kiadásához (A Jászság életrajza: 1991; Az elnemsodort falu: 2009). Ekkor végre napvilágot láttak kéziratban hátrahagyott terjedelmes művei is, amelyeket élete utolsó termékeny évtizedében „munkaképessége ellenére teljes munkátlanságra ítéltetve”, az anyagi és erkölcsi siker legkisebb reménye nélkül alkotott: a sokáig befalazva rejtetgetett „bujdosó könyv” TELEKI PÁLról (2001), valamint a magyar földrajztudomány történetének – műfajában egyedülálló – monumentális kötete (2005). Ez a sorozat most Fodor önéletrajzi írásainak publikálásával bővült, ám gazdag kéziratok hagyatékának feldolgozása talán még így sem zárult le; 1944–1945 telén vezetett ostromnaplóját vagy Szatmárról írott kismonográfiájának jó néhány részletét szintén érdemes lenne közzétenni.

Jelen kötet FODOR FERENCnek négy, más-más időben és eltérő céllal, különböző potenciális olvasók számára készült önéletrajzi művét tartalmazza. Az „Emlékezetül” című írást FODOR – pályáivének zenitjén – újonnan épült családi házában alapkövében helyezte el, s a jövőnek, távoli utódainak szánta. Származásának, családi múltjának részletes bemutatása után viszszaállt a hosszú, rögös útra, amelyet szegény falusi szűrszabó fiaként – tehetségének, hitének és kemény munkájának köszönhetően – a fővárosi egyetemi katedráig megtett. A társadalmi fölemelkedésnek ezt a személyes sikertörténetét azonban beárnyékolja a nemzet jövője fölött érzett aggodalom. A trianoni döntés felülvizsgálatába, „az isteni igazság győzedelmébe” vetett reményt ellenpontozzák a súlyos szociális gondok, a világszerte tomboló gazdasági válság. „Ma

még nagyon sötét, nagyon szomorú a magyar világ. Nem tudhatjuk, hogy nem nyeli-e el újból a keleti veszedelem, a bolsevizmus. Nem tudjuk, hogy nincs-e máris aláaknázva a magyar talaj. Gyakran szomorú gennyekben fakad fel a társadalmi nyomor, a gazdaságilag mélyen beteg magyar élet. Kevés becsülete van a munkának, a tisztességnak.” – írja FODOR 1931-ben (p. 94).

A „Curriculum vitae”-t Fodor 1940-ben a budapesti egyetem új emberföldrajzi tanszékének vezetésére irányuló, számára keserű kudarcral zárult pályázat anyagához csatolta. Az önéletrajz első oldalát és 12 mellékletét (!) az 1939. évi IV. törvénycikk abszurd előírásai miatt annak igazolására kellett fordítania, hogy – mint írja – „sem saját felmenőim, sem feleségem felmenői között egyetlen zsidó származású tag sem foglal helyet” (p. 106). Ezután pontokba szedett, szisztematikus áttekintést ad tanulmányairól, hivatali pályafutásának állomásairól, kutatói és tanári munkájáról, szerteágazó közéleti és népművelő tevékenységéről. Végül mértéktartóan, tárgyyszerűen összegzi addig elért tudományos eredményeit, kiemelve az ország gazdaságföldrajzának első összefoglalását, a honismeret és a falukutatók elméletének s gyakorlatának fejlesztésére, a statisztikai és térképészeti módszerek földrajzi alkalmazására, valamint a földrajz oktatásának módszertani megújítására irányuló munkáit.

Az „Életem eseményei” címet viselő önéletrajz egészen más természetű: Fodor ebben születésétől egészen 1959-ig kronológiai sorrendbe állítja és a párhuzamosan felvázolt történelmi háttér keretébe illeszti magánéletének és szakmai működésének jóformán hétről hétre követhető fejleményeit. A dátumok pontos rögzítéséből nyilvánvaló, hogy a szerző korábbi napló- vagy naptárbejegyzéseiből válogatta ki és foglalta szikár mondatokba az utólag fontosnak ítélt mozzanatokot, olykor rövid összegzést is fűzve az egy-egy évről felsorakoztatott igen nagyszámú információhoz. A leírta alapján jól rekonstruálhatók a gyakori utazások és hosz-

szű gyalogtúrák, amelyek során az ifjú FODOR FERENC a hazai tájak bensőséges megismerésére törekedve geográfussá érett. A feljegyzésekből kirajzolódik családalapításának és pedagógusi pályakezdésének nehéz körülményei, valamint szakmai kapcsolatainak és tevékenységi körének fokozatos bővülése. A két világháború közötti időszakban az önéletírás évenkénti adatokat közöl a Fodor-család jövedelméről is, amely az egyetemi tanári fizetést kiegészítő helyettesítési és vizsgadíjakkal, valamint a könyvek, cikkek és előadások tiszteletdíjával együtt a korabeli „kétszáz pengő fix” többszörösére rúgott, s fedezte a tekintélyes méretű Ábel Jenő utcai villa költségeit. E rövid időszaktól eltekintve azonban a feljegyzések zöme olyan küzdelmes életútrol tanúskodik, amelyben a történelmi sorscsapások következményeit családi tragédiák és egészségi gondok, szakmai téren pedig méltatlan támadások és mellőztetések súlyosbították. De tanúbizonyság az írás arról is, hogy FODOR mély hazaszeretete, hite, erkölcsi tisztessége és alkotó kedve a legnyomorúságosabb körülmények között, az országra nehezedő kommunista diktatúra fojtogató légkörében is töretlen maradt.

1941 és 1950 között Fodor több ízben nekifogott, hogy életének előbbi, lakonikusan tömör krónikáját elmélyült, memoár-jellegű írássá bővítsé. Az így létrejött őszinte és önkritikus „Élettörténet” – amelyet feltehetően családjának, leszármazottainak szánt – sajnos 1924-gyel megszakad, ám így is sok érdekes, megkapóan eleven részletet tartalmaz. A szerző szociográfusi gondokkal állítja elének gyermekkorának elsüllyedt világát, Körös-menti szülőfalujának, Tenkének 19. század végi társadalmát, majd a túlnyomóan románlakta kisváros, Karánsebes magyar értelmiségének életét. A személyesen megélt történelem tragikus, „alulnézetből” készült tablója rajzolódk ki abból a fejezetből, amely a világháborús összeomlás után teljes káoszba süllyedt

és idegen megszállás alá került ország állapotait írja le. A csonka műben tárgyalt utolsó évek anyagából a magyar cserkészmozgalom kezdetéhez, első külföldi táborozásaihoz fűződő élmények a legérdekesebbek. Fodor 1922 nyarán, vezető cserkészként jutott el Angliába, amely mély benyomást tett rá. Erről így ír: „Itt nyílt számomra először kilátás a nyugat-európai élet felé. Amit láttam, ott megéltem, egész életemen át mély sóvárgással vonzott ilyen életre, kiszakadni a mi koldus-kicsiségünkől, de.../ha még alkalmam nyílt volna is erre, mint ahogy sokszor nyílt, annyira mélyen volt minden gyökerezve a magyar földben és életben, hogy nem tudhattam volna talajt változtatni.”

A kötetnek a szerkesztők – GYÓRI RÓBERT és STEVEN JOBBITT – által jegyzett, angol fordításban is közölt kitűnő bevezető tanulmánya részletesen bemutatja és értékeli Fodor Ferenc pályafutását, valamint vázolja az önéletrajzi írások keletkezésének körülményeit. Az irodalomjegyzék felsorolja a szerzők által felhasznált eredeti dokumentumokat, kéziratokat és levéltári forrásokat, melyeknek feltárása jelentős részben a kanadai történész JOBBITT éveken át folytatott kutatásainak köszönhető. A több szempontból is forrás-értékű Fodor-életrajzok szövege mellett igen figyelemreméltó a kötetnek a családi fényképalbumból származó, értő szemmel válogatott gazdag fénykép-anyaga. Kár, hogy a kis méret és a szegényes nyomdatechnika sokat levon a képek esztétikai értékéből, amely igazán csak a mű elektronikus változatában érvényesül.

FODOR FERENC munkásságának egyik fontos színtere az Eötvös Collegium volt, ahol ő indította el és vezette 1923-tól 1939-ig a kiemelkedő színvonalú földrajzi képzést. A Collegium honlapjáról is letölthető önéletírás-kötet közreadása méltó főhajítás az egykori tudós tanár emléke előtt.

PROBÁLD FERENC

SZILÁGYI F. – PÉNZES J. (szerk.):
Roma népesség Magyarország északkeleti határtérségében
 Partium Kiadó, Nagyvárad, 2016, 258 p.

A hazai és a környező országok cigányságának – demográfiai, szociológiai, oktatáspolitikai és egyéb megközelítést egyaránt tartalmazó –, határon átvívelő kooperációban megvalósuló felmérése a kárpát-medencei romákat kutató szakmai körök számára reményt keltő kezdeményezés. 2010-től indulóan erre tett kísérle-

tet a Debreceni Egyetem, illetve a Nagyváradai Partium Egyetem. Az eredményekkel itthon már jó néhány fórumon találkozhattunk, ugyanakkor a közös munka összefoglaló feldolgozása csak 2016-ban indult el. Ennek fontos szeleteit ismerhetjük meg a Partium Kiadó által nemrég megjelentetett kötetből, amely hét, a ro-

ma társadalmat fókuszába helyező tanulmányt foglal magába.

A sort PÉNZES JÁNOS munkája nyitja. A szerző a Debreceni Egyetem Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszékén az elmúlt öt-hat évben folytatott célirányos kutatásainak eredményéből nyújt ízelítőt. A módszer – Magyarország összes települési, illetve roma nemzetiségi önkormányzatának telefonos megkeresése –, több mint figyelemre méltó. Óriási munka, így természetesen tűnik, hogy e tanulmánykötetben egyelőre még csak Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár-Bereg megye eredményei kaptak helyet. A további megyei és települési adatok feldolgozása még jelenleg is tart. Az alkalmazott kutatási technika hatékonyságát nem csupán az biztosítja, hogy hazánk minden települése bekerült a mintába, hanem a megkérdezettekkel kialakított személyes kontaktus révén joggal feltételezhetjük a telefonos megkeresés válaszadói hajlandóságra kifejtett előnyös hatásait. További adalékot nyújt, hogy a roma nemzetiségi önkormányzatok leinformálásával megnőtt a kapott adatok ellenőrizhetőségének lehetősége, s a kétféle (települési és nemzetiségi) adatbázis eltérései eddig feltáratlan részletekre világíthatnak rá.

A folytatásban SZILÁGYI FERENC partiumi, ezen belül a bihari és a szatmári cigányságról szóló tanulmányát olvashatjuk. Mindenképpen pozitívként értékelhetjük a szerző azon törekvését, hogy a magyarországi célközönség felismerje: a keleti határaink belső oldalán egyre határozottabban formálódó roma településterület folytonossága a romániai oldalon sem szakad meg, s az erdélyi Bihar és Szatmár megyékben is számottevő roma népesség él. A tanulmány viszont sajnálatos módon nélkülözi a saját kutatási eredményeket, csupán az elmúlt 120 év népszámlálásainak kivonatát közli. Ezt viszont talán túlzott részletességgel, hiszen a térképek és a táblázatok önmagukban is megállnák a helyüket, a szöveges részek nagy hányada így feleslegesnek tűnik. A tanulmány ugyan rávilágít arra, hogy az észak-partiumi térségben számos (és egyre több) településen élnek cigányok, de a rendkívül hosszú leíró részek helyett talán célszerűbb lett volna a területi és társadalmi aspektusú elemzésre, valamint a helyi sajátosságok okainak feltárására koncentrálni. Ezt a hiányérzetet csak erősítik a sűrűn előforduló szerkesztési hibák, illetve az időnként vitatható szakmai szóhasználat (roma „agglomerációk”, illetve ezek „egybeolvadása”).

MOLNÁR JÓZSEF, CSERNICKÓ ISTVÁN és BRAUN LÁSZLÓ írásában szintén olyan térség jelenik

meg, Kárpátalja, amelynek roma lakosságáról hazai berkekben nem sok információk van. A cigányság számának becslése mellett nagy szerepet kap a romák nyelvhasználati jellemzőinek taglalása, az itt mutatkozó területi szegmens értelmezése. Az oktatási adatok, illetve a romák által is látogatott iskolák tannyelvének mint tényezőnek a vizsgálatba történő beemelésé pedig új színfolttal gazdagítja a romakutatás palettáját. Egyúttal rávilágít arra, hogy a hazai folyamatok (a cigány tanulók arányának gyors növekedése az alapfokú oktatási intézményekben) a határon túli régiókban is érvényesülnek.

PÁLÓCZI ÁGNES és KOZMA GÁBOR a foglalkoztatás- és szociálpolitika szempontjából vizsgálja az északkelet-magyarországi cigányságot. Az eddigi, alapvetően demográfiai megközelítésű tanulmányok mellett feltétlenül fontos e téma kibontása is. A szerzők számos saját eredményt vonultatnak fel, bár ezeket érdemes lett volna jobban kidomborítani, illetve a téma jellege megkívánta volna konkrét interjúrészletek közlését is. A szerzők ugyanakkor a cigányok aránya és a szociális kiadások közötti összefüggés feltárásával gyakorlatilag egy új társadalomföldrajzi „mutatót” alkottak, amelyet kétségtől jól lehet majd alkalmazni a későbbi romakutatásokban is.

A tanulmányok sorát JÁSZ ERZSÉBET folytatja, aki a cigányság oktatási helyzetéről ír. A téma aktualitása megkérdőjelezhetetlen, mivel hazánkban a többségi és a kisebbségi oldal is egyetért abban, hogy a munkahelyteremtés mellett a romák oktatási-képzettségi szintjének emelése vezethet leghatékonyabban a cigányság életkörülményeinek a javításához. A szerző nagyon jó érzékkel mutatja be az oktatás szerepét a diszkrimináció többség-kisebbség viszonyában. A területi szegmens (települések közötti differenciák) és a romák nézőpontjának ismertetése tovább emeli a tanulmány szakmai színvóját, amelynek zárásaként a tanulmány szerzője felhívja a figyelmet az oktatási gyakorlatban már meglévő vagy később megteremthető pozitív példákra is.

PÁSZTOR ISTVÁN a romák részvételéről értekezik a vizsgált települések civil és politikai életében. Minden bizonnyal ez az a téma, amellyel a hazai romakutatás mindmáig a legmostohábban bánt. A szerző törekvése azonban nem csak emiatt méltányolható, hanem a kutatást végigkísérő módszertani elv okán is: az eredmények között a települési és a roma nemzetiségi önkormányzatok véleménye egyaránt szerepet kap. A két nézőpont közötti eltérések, illetve a két

önkormányzat közti párbeszéd elemzése több értékes adalékkal szolgál. A tanulmányban világosan kirajzolódik (ahogy a megelőző írások is utaltak már rá), hogy a romák a többségi társadalom irányából tapasztalt diszkriminációt jóval nagyobb mértékben teszik felelőssé jelenlegi helyzetükért, s a két oldal közötti véleménykülönbség igazából csak ebben az egy kérdésben mutatkozik meg egyértelműen. PÁSZTOR ISTVÁN írása ugyanakkor formailag eltér a kiadvány többi részétől, a szerkesztési hibák mellett a gyakran fellelhető szó- és önismélteléseket, illetve a fogalmazásbeli pontatlanságokat is érdemes lett volna „kigyomlálni” a szövegből.

A záró tanulmány SÜLI-ZAKAR ISTVÁN munkája, amelyben a cigányság társadalmi integrációjának akadályait elemzi. A nagy háttér munkát sejtető írás az integráció belső (alacsony iskolázottság, elhúzódozó demográfiai robbanás, rossz egészségi helyzet stb.) és külső (munkanélküliség, diszkrimináció, szegregáció stb.) korlátainak részletezése mellett felhívja a figyelmet a roma társadalom heterogenitására. Rávilágít, hogy a hazai döntéshozóknak realizálniuk kell: Magyarországon több roma csoport él egymás

mellett (romungró, oláh cigány és beás), amelyek az integráció eltérő fokán állnak, életkörülményeik és életszínvonaluk komoly különbségeket mutatnak, s ezen különbségek figyelembe vétele nélkül nem beszélhetünk sikeres cigánypolitikáról. A tanulmányban számos előremutató módszer és ábra kap helyet (pl. a roma háztartások számának településen belüli növekedése), ugyanakkor időnként egész oldalak ismétlődnek változtatás nélkül (kétszer, de akár háromszor is), ami olvasás közben elég zavaró, illetve indokolatlanul hosszívá nyújtja a szöveget.

Összességében a kiadvány számos új ismerettel gazdagítja a kárpát-medencei romakutatást, illetve komoly szakmai munkáról ad tanúbizonyságot. Célját viszont akkor érte volna el igazán, ha a hazai viszonyok mellett többet tudunk meg a romák határon túli helyzetéről is, főként Erdély kapcsán. Ezen felül – a kötet esetleges bővített, további eredményeket bemutató kiadását megelőzően – nagyon fontos lenne a szöveges részek, illetve az ábrák tartalmi és formai egységesítése és olvasószerkesztése.

BALIZS DÁNIEL

DUSEK TAMÁS – KOTOSZ BALÁZS:

Területi statisztika

Akadémiai Kiadó, Budapest, 2016, 285 p.

A társadalmi és gazdasági folyamatok részletes statisztikai elemzése a térbeliség bekapcsolásával nyerhet igazán értelmet és az ehhez kapcsolódó tudományos és gyakorlati kérdéseket szükséges valamilyen metódussal is vizsgálni. A hazai szakirodalomban számos hagyományos matematikai statisztikai tankönyv és ezek szoftvercsomaghoz kötött oktatóköteteteivel találkozhatunk. Azonban a területi statisztikai eszköztár modern térelméleti megalapozottsággal történő bemutatása még teljesebbé tehetné a hazai szakirodalmat. Ennek a hiátusnak a betöltésére vállalkozott a szerzőpáros, amikor elkészítette e könyvet.

A „Modern regionális tudomány” könyvsorozat, amelybe jelen kötet is tartozik az Akadémiai Kiadó gondozásában jelenik meg. A sorozatban eddig 10 kötet látott napvilágot, ennek legfrissebb példánya a LENGYEL IMRE sorozatszerkesztő nevével fémjelezett, DUSEK TAMÁS és KOTOSZ BALÁZS szerzőpáros által jegyzett „Területi statisztika” című tudományos munka. A könyv 10 fejezetet tartalmaz, terjedelme 285 oldal. Az

1., 6., 7., 8. 9. fejezet és részben a 2. és 10. fejezet DUSEK TAMÁS, míg a többi KOTOSZ BALÁZS munkáját dicséri.

A könyv bevezetésében a szerzők röviden áttekintik a korábban hasonló témakörben megjelent főbb nemzetközi és hazai köteteket, valamint kiemelik az ezekben felmerülő szakmai hiátusokat. Ilyen például a módosítható területi egység problémájának nem megfelelő tárgyalása vagy a hagyományos statisztikai módszerek szimpla illusztrációjának dominanciája a szakművekben. Ezáltal kellően megalapozzák jelen munkájuk hiánypótló voltát.

Ezután a logikusan egymásra épülő fejezetekből az első a területi statisztika alapkérdéseivel, alkalmazási területeivel, valamint az adatok területi jellegéből adódó kérdések tárgyalásával foglalkozik. A második fejezet logikusan tovább vezet a kötet elején felvetett elméleti és módszertani problémák kezelését. Megjelennek a hagyományos statisztikai standardizálás, következtetésemélet és hipotézisvizsgálat kérdéskörei. A fejezetek rávilágítanak arra, hogy miért

szükséges megfelelő elméleti megalapozottsággal nyúlni egy területi statisztikai módszerhez. Hiszen a gondos elméleti körültekintéssel folytatott szellemi munka, a pontos konceptualizálás és az operacionalizálás mikéntje jelentős hatással van a kutatási végeredményekre is. Kiváló példa erre a területi Simpson-paradoxon, amelyben frappánsan jelenik meg a léptékek kérdése a folyamatok értelmezésében.

A 3. fejezet a területi egyenlőtlenség és polarizáció, valamint a szegregáció és a konvergencia megközelítéseinek és mérésének változataival foglalkozik. A szerzők multidiszciplináris megközelítéséből adódóan a társadalomföldrajzosok számára ez a fejezet egy kiváló összegzés arról, hogy hogyan tudjuk pontosabban mérni a gazdasági és társadalmi folyamatok térbeli elkülönüléseit. Továbbá arra is választ kapunk, hogy a vizsgált mutatóknak egymáshoz viszonyítva milyen előnyei és hátrányai vannak.

A 4. és 5. fejezet az általános matematikai statisztikából szélesebb körben ismert módszerek térbeli megközelítéseit tárgyalja. Betekintést nyerhetünk az egyszerűbb leíró struktúravizsgáló módszerektől a lineáris korreláció és regresszió keresztül egészen a földrajzilag súlyozott regresszió és térbeli autoregresszió használati lehetőségeiről és korlátairól, kritikáiról is. Geográfusként hiányosságnak érzem, hogy a szerzők csak röviden foglalkoznak a földrajzilag súlyozott regressziós modellekkel. Továbbá itt lehetőség nyílhatott volna a globális és lokális regressziós statisztikák elméleti összevetésén túl egy szemléltető feladat bemutatására is. Például milyen diszkrepanciák jelentkezhetnek a területi adatbázison számolt általános lineáris regressziós eredmények és azok földrajzilag súlyozott értékei között. A könyv terjedelmi korlátjai miatt a szerzők elégánsan szakirodalmi utalásokkal hidalják át ezt.

A 6. és 7. fejezetben a térbeli jellemzők elemzésének olyan témaköreiből ad áttekintést, ami személyes meglátásom szerint eddig nem kapott olyan széles kutatói érdeklődést, mint amit megérdemelné. A 6. fejezet a pontalakzatok elemzésére fókuszál, amiben a teljesség igénye nélkül olvashatunk a sűrűség és területi centralitás mutatóiról, a potenciálmódelről, valamint a kvadrátanalízisről. Ezután az alakjellemzőkről, alakmutatókról és a kompaktág kérdésköréről olvashatunk. Külön dicséret a szerzők számára, hogy több a hazánkban kevésbé kutatott téma példáján keresztül (választókerületek lehatárolása) szeretnék a szélesebb olvasói kör számára

érthetővé tenni a területi statisztikai módszerek szerepét a gyakorlatban.

A 8. fejezetben a területi hálózatok elemzésének kérdéseibe, lehetőségeibe és korlátjaiba nyerhetünk bepillantást. A szerzőpáros foglalkozik a hálózatok gráfelméleti szempontú tipizálásával, az egyedi csomópontok gráfelméleti mérőszámaival, valamint a földrajzi sajátosságokat is figyelembe vevő hálózati mutatókkal. A módszertani bemutatás mellett annak alkalmazási korlátjairól, az értékeket módosító tényezőkről (pl. domborzat, összekötöttség stb.) is értekeznek, aminek a feloldása a későbbiekben egy szélesebb tudományos diskurzust is megér.

A 9. fejezet a területi autokorreláció elméletét, jelentőségét, valamint metrikus bináris változókkal történő mérési lehetőségeit tárja az olvasó elé. A szerzőpáros nagy hangsúlyt fektet a területi autokorreláció használatának logikái megértésére, és a leggyakrabban használt Geary-féle C és a Moran-féle I mutatók mellett behoz egy eljárást a bináris változókra is. Azonban ebben a fejezetben a teljesebb kép érdekében célszerű lett volna a globális mutatók mellett ezek lokális adaptációira is részletesebben kitérni.

A könyvet záró 10. fejezetben távolságmátrix használatán alapuló kétdimenziós módszerek rejtelmibe nyerhetünk bepillantást. Többek között olvashatunk a gravitációs módelről és ennek kalibrálásának kérdéseiről, valamint a többdimenziós skálázás és az alakzatok kétdimenziós regresszióval történő összevetéséről kapunk tisztább képet. Azonban a fejezet végéről hiányzik egy általános összegzés, amivel keretbe lehetett volna foglalni ezt a szélesebb közönség számára hasznos könyvet.

A teljes kötet logikai felépítése összességében koherens és követhető, a fejezetek terjedelmi különbségeiből konstatálható, hogy a szerzők számára mely témakörök kaptak nagyobb hangsúlyt, és mi szorulna a későbbiekben bővebb kifejtésre, tudományos diskurzusra. Személyes meggyőződéseim szerint összességében a könyv kifejezett erőssége, hogy a szerzők interdiszciplináris megközelítésben viszonyulnak a térbeliség kérdésének elemzéséhez. Így a gazdasági példákon kívül számos esetben találkozhatunk többek között etnikai földrajzi, közlekedési hálózati, természetföldrajzi, választási földrajzi kérdéskörökkel is, aminek célja a területi statisztika problémakörének artikulálása a tágabb olvasói körök felé. A kötet külön erénye, hogy megjelenik a kritikai él, hiszen a szerzők a vizsgált módszerek korlátaival és ezek kezelésének

eljárásaival is igyeksenek megismertetni az olvasót.

A könyv széles repertoárjának hátránya, hogy néhol egy-egy bonyolultabb számítási módszert célszerű lett volna egy példán keresztül levezetni, valamint egy programcsomaggal is illusztrálni. A könyvben felfedezhetők kisebb nagyobb szerkesztési hibák, ami néha zavaró, de ezen gyorsan felül lehet emelkedni. A kötet végéről hiányoltam egy epilógust, ahol a bemutatott kiváló munkából mely témaköröket lenne célszerű továbbgondol-

ni. A fenti hiányosságok ellenére véleményem szerint az egész kötet egy kiváló hiánypótló mű, amely sikeresen hozzájárulhat a hallgatók oktatásához, a kutatók módszertani fejlődéséhez. Ajánlom a könyvet mesterszakokon és doktori képzésekben a területi statisztikával foglalkozó kurzusokon, továbbá a regionális tudománnyal foglalkozó kutatók mellett a társadalomföldrajz, hovatovább a természetföldrajz iránt elkötelezett kollégák számára is.

VIDA GYÖRGY

MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG

ALAPÍTVÁ: 1872

Tisztikar

Elnök: GÁBRIS GYULA professor emeritus

Tiszteletbeli elnök: PAPP-VÁRY ÁRPÁD ny. egyetemi tanár

Alelnökök: KOVÁCS ZOLTÁN akadémikus, kutatóprofesszor, tszv. egyetemi tanár;

MICHALKÓ GÁBOR tudományos tanácsadó, egyetemi tanár

Főtitkár: MARI LÁSZLÓ egyetemi docens

Titkár: ERŐSS ÁGNES geográfus

Ügyvivő: HEILING ZSOLT

Felügyelőbizottság elnöke: TINER TIBOR tudományos főmunkatárs

Választmány

AUBERT ANTAL szakosztályelnök, intézetigazgató	KOROMPAI ATTILA ny. egyetemi docens
BAKOS MÁRIA középiskolai tanár	KUBA GÁBOR iskolaigazgató
BUJDOSÓ ZOLTÁN főiskolai tanár	KUBASSEK JÁNOS múzeumigazgató
CSAPÓ TAMÁS tszv. főiskolai tanár	KUNOS GÁBOR szakosztályelnök, villamosmérnök
DÁVID LÓRÁNT osztályelnök, tszv. főiskolai tanár	KÜRTI GYÖRGY iskolaigazgató
DOBOS ANNA főiskolai docens	LENNER TIBOR egyetemi docens
DOROGI LÁSZLÓNÉ középiskolai tanár	LERNER JÁNOS osztályelnök
EGEDY TAMÁS tudományos főmunkatárs	LÓCZY DÉNES tszv. egyetemi tanár
FARSANG ANDREA egyetemi docens	M. CSÁSZÁR ZSUZSANNA osztályelnök, egyetemi docens
FRISNYÁK SÁNDOR ny. egyetemi tanár, osztályelnök	MÁJAI CSABA osztályelnök
GERHARDTNÉ RUGLI ILONA szerkesztő	MAKÁDI MARIANN szakosztályelnök, főiskolai docens
GRUBER LÁSZLÓ középiskolai tanár	MUCSI LÁSZLÓ osztályelnök, egyetemi docens
GYENIZSE PÉTER egyetemi docens	NAGY BALÁZS egyetemi docens
GYŐRI RÓBERT tszv. egyetemi docens	OROSZI VIKTOR egyetemi adjunktus
GYURICZA LÁSZLÓ osztályelnök, egyetemi docens	PAP NORBERT osztályelnök, tszv. egyetemi docens
GYURIS FERENC egyetemi adjunktus	PÁL VIKTOR egyetemi docens
HANUSZ ÁRPÁD egyetemi tanár	RADICS ZSOLT egyetemi adjunktus
HEVESI ATTILA osztályelnök, ny. egyetemi tanár	SIMON GYÖRGY középiskolai tanár
HORVÁTH GERGELY főiskolai tanár	SISKÁNÉ SZILASI BEÁTA egyetemi docens
HUSZTI ZSOLT osztályelnök, intézetigazgató	SUBA JÁNOS szakosztályelnök, térképész
ILLÉS SÁNDOR alapítványi elnök	SZALAI KATALIN főiskolai docens
JANKÓ ANNAMÁRIA térképész, igazgató	SZILASSI PÉTER egyetemi docens
JENEY LÁSZLÓ egyetemi adjunktus	SZÖRÉNYINÉ KUKORELLI IRÉN osztályelnök, tudományos tanácsadó, egyetemi tanár
KARANCSI ZOLTÁN tszv. egyetemi docens	TEPERICS KÁROLY osztályelnök, egyetemi adjunktus
KARÁTSZON DÁVID szakosztályelnök, tszv. egyetemi tanár	TIMÁR JUDIT osztályelnök, tudományos főmunkatárs
KIS ÉVA tudományos főmunkatárs	TÓTH ANTAL osztályelnök, főiskolai docens
KIS JÁNOS középiskolai tanár	TRÓCSÁNYI ANDRÁS szakosztályelnök, tszv. egyetemi docens
KISS EDIT ÉVA tudományos tanácsadó, egyetemi tanár	VIZI ISTVÁN osztályelnök
KLINGHAMMER ISTVÁN szakosztályelnök, akadémikus	VIZY ZSOLT középiskolai vezetőtanár
KOCSIS KÁROLY intézetigazgató, akadémikus	
KÓKAI SÁNDOR tszv. főiskolai tanár	

A Közgyűlés által megválasztott tiszteleti tagok a Magyar Földrajzi Társaság Választmányának örökös tagjai.

Krónika

Barta Györgyi 70 éves – KUKELY GYÖRGY	395
László Mária 70 éves – PIRISI GÁBOR–TRÓCSÁNYI ANDRÁS	396
Pozder Péter 70 éves – PAJTÓKNÉ TARI ILONA–PATKÓS CSABA	397
Lovász György (1931–2016) – LÓCZY DÉNES	398

Irodalom

Győri Róbert–Steven Jobbitt (szerk.): Fodor Ferenc önéletráskai – PROBÁLD FERENC	399
Szilágyi F.–Pénzes J. (szerk.): Roma népesség Magyarország északkeleti határtérségében – BALIZS DÁNIEL	400
Dusek Tamás–Kotosz Balázs: Területi statisztika – VIDA GYÖRGY	402

TÁMOGATÓINK:

Kiadja a MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG
A Nemzeti Kulturális Alap és a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával
A kiadásért felel: Mari László
Tördelés és nyomdai előkészítés: Bonex Press Kft.
Borítóterv: Liszi János
Nyomdai kivitelezés: Heiling Media Kiadó Kft.
Telefon: (06-1) 231-4040
Készült 350 példányban
HU ISSN 0015-5411